

U/1-6

sociologický časopis

*č. 6
10. 12.*

1-2

ROČNÍK 26

1990

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K východiskům a hlavním rysům prognostické koncepce rozvoje životní úrovně • Prognóza sociálního rozvoje SSR do r. 2010 • K vývoji sociologie mládeže
• Teorie náboženského probuzení v americké sociologii • Sociální změna v zrcadle francouzské sociologie • Rozpad manželství a úprava rozvodu ve Velké Británii • Kvantitativní nebo kvalitativní metody • Z empirických výzkumů • Zprávy a informace

ky 60.-

**Sociologický
časopis**

**Социологический
журнал**

**Sociological
Review**

**Sociologische
Zeitschrift**

**Revue
de Sociologie**

Obsah č. 1-2/1990

STATI

<i>Urban J.</i> : K východiskům a hlavním rysům prognostické koncepce rozvoje životní úrovně	1
<i>Harmadyová V.</i> : Prognóza sociálního rozvoje SSR do r. 2010	13
<i>Kabátek A.</i> : K vývoji sociologie mládeže	23
<i>Suchánková M.</i> : Teorie náboženského probuzení v americké sociologii	43
<i>Keller J.</i> : Sociální změna v zrcadle francouzské sociologie	55
<i>Haderka J.</i> : Rozpad manželství a úprava rozvodu ve Velké Británii	67

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Petrusek M.</i> : Kvantitativní nebo kvalitativní metody?	75
--	----

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Beskidová L.-Tuček M.</i> : Sociální diferenciace v materiální situaci obyvatel Polska a Československa	91
--	----

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Filipcová B.</i> : Informace o činnosti 13. výzkumného výboru ISA „Sociologie volného času“	110
<i>Boguszak M., Gabal I., Matějů P.</i> : Informace o činnosti 28. výzkumného výboru ISA „Sociální stratifikace a mobilita“	111
<i>Holda D.</i> : Informace o činnosti 34. výzkumného výboru ISA „Sociologie mládeže“	113
<i>Petrusek M.</i> : Moskevská konference o soudobé západní sociologii	114
<i>Keller J., Spěšná D.</i> : Seminář skupiny pro kvalitativní analýzu	116
<i>Šanderová J.</i> : Mezinárodní seminář o kvalitativních metodách	118
<i>Suchánková M.</i> : Mezinárodní zasedání sociologů náboženství	121
<i>Petrusek M.</i> : Za Vojtěchem Tlustým	125
<i>Nová sekce Masarykovy české sociologické společnosti</i>	127

Redakční kruh :

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

Adresa : Praha 1, Jilská 1 ;
tel. : 23 19 115, 1. 331, 333

K východiskům a hlavním rysům prognostické koncepce rozvoje životní úrovně**JAN URBAN**Prognostický ústav ČSAV,
Praha

Otázky životní úrovně zaujímají ve zpracovávané prognostické strategii sociálně ekonomického rozvoje ČSSR do roku 2010 významné postavení. Představují oblast, v níž se spojují cíle a zdroje společenského rozvoje, problémy rozvoje sociálního, ekonomického i vědeckotechnického. Dynamický rozvoj životního standardu, hmotného a kulturního blahobytu obyvatelstva, je ústředním cílem celé prognostické strategie; vyšší uspokojování hmotných a kulturních potřeb obyvatelstva se však současně – pod vlivem celosvětově rostoucí zpětně vazební funkce životní úrovně – stále více stává jedním z klíčových faktorů růstu ekonomické výkonnosti. Nelze přitom nevidět, že na vývoji životní úrovně závisí i reálná politická průchodnost širokého spektra prognózovaných sociálně ekonomických manévřů stojících v základu přestavby ekonomiky československé společnosti.

Dynamizace životní úrovně stála nesporně i v minulosti nejen proklamativně, ale i reálně v popředí zájmu hospodářské a sociální politiky; svědčí o tom mimo jiné skutečnost, že v období zpomalení, resp. stagnace československého hospodářského rozvoje vystupovala do popředí snaha centrálních orgánů preferovat konečnou spotřebu před ostatními složkami společenského užití. Setrvačnost systémového i strukturního vývoje našeho hospodářství, reprodukcí extenzivní charakter sociálně ekonomického rozvoje, měla nicméně za následek, že vývoj životní úrovně se v ČSSR na sklonku sedmdesátých let v podstatě zastavil; logika sociálně ekonomického mechanismu vedla současně ke známým kvalitativně strukturním problémům životního standardu i k postupující degradaci řady významných podmínek společenské reprodukce v oblasti ekologické, zdravotně hygienické, ale i vzdělávací apod.

Náléhavost řešení problematiky životní úrovně, umocňovaná poměrně rychlou dynamikou sociálně ekonomického vývoje ve vyspělých kapitalistických zemích v tomto desetiletí, jde proto ruku v ruce s potřebou jeho strategického charakteru, nezbytností odstranit systémové i hospodářsko-politické bariéry dynamizace životního standardu. Ty souvisejí, jak ukazuje prognostická strategie, z obecného hlediska na straně jedné především s nedocenením role tržního mechanismu pro stimulaci rovnovážného hospodářského rozvoje, obsluhování společenských a individuálních potřeb a demokratizaci spotřeby, na straně druhé pak zejména s vysokou byrokratizací a nedostatečně demokratickou kontrolou odvětví poskytujících veřejné statky, resp. neplacené služby, s omezenou možností obyvatelstva vyjadřovat a prosazovat své preference tvář i tvář administrativním metodám řízení ekonomiky i společnosti. Likvidace těchto bariér, předpokládaná strategií souhrnné prognózy rozvoje ČSSR, by měla uvolnit blokové zdroje dynamizace životní úrovně a vést k jejímu růstu v podstatě bez stupňování společenských nákladů.

Nelze však současně nevidět, že současné bariéry rozvoje životní úrovně souvisejí i s jejím přežívajícím modelem, opírajícím se o struktury a mechanismy funkční v prvních letech

* Rukopis byl odevzdán do tisku v říjnu 1989.

výstavby socialismu, které se však v současnosti stávají dysfunkčními. Obsah a funkce životní úrovně jako konkrétně historické kategorie se v průběhu ekonomického a společenského rozvoje mění; bez uznání této historické podmíněnosti životní úrovně v širokém slova smyslu, tj. bez přechodu k jejímu novému modelu, k nové harmonizaci jejích jednotlivých složek, nelze ani v současnosti dosáhnout její dynamizace.

1. Východiska prognózy životní úrovně

Rozvoj životní úrovně v uplynulých desetiletích probíhal v podstatě ve směru založeném v prvním desetiletí poválečného sociálně ekonomického vývoje Československa, v počátcích socialistické výstavby. Tento směr byl odpovědí na reálné problémy, politické potřeby a ideologické představy své doby: byl orientován zprvu na brzdění konečné spotřeby ve prospěch akumulace, v oblasti životní úrovně samotné pak na preferenci základních složek životní úrovně (práce pro všechny, uspokojení základních hmotných potřeb a později bydlení) cestou spotřeby nediferencovaného, standardního zboží. Opíral se v zásadě o rovnostářské pracovní příjmy a byl provázen výraznou preferencí rozvoje společenské spotřeby před spotřebou osobní. Prosazení těchto preferencí zajišťovaly cenové, dotační, daňové a rozpočtové mechanismy, odpovídala jim i strukturní politika, brzdící rozvoj spotřebního a potravinářského průmyslu i placených služeb pro obyvatelstvo, ale i politika dovozní. Hospodářsko-politické, sociálně politické i ideologické preference, které byly do uvedené trajektorie rozvoje životní úrovně vloženy, se přitom logikou fungování ekonomického mechanismu a strukturní setrvačností dále autonomně prohlubovaly; projevem toho bylo mimo jiné postupující relativní zaostávání vkladů investic a pracovních sil do oblastí produkce zboží a služeb vyrábějících pro konečnou spotřebu.

Přestože tato koncepce rozvoje životní úrovně – preference jejích základních potřeb na úkor potřeb vyšších provázená přednostním rozvojem společenské spotřeby před spotřebou osobní – vedla k relativně velmi slušné úrovni životního standardu, v řadě ohledů co do kvantity srovnatelné s úrovní vyspělých kapitalistických zemí, od konce sedmdesátých let se začala ostře projevovat řada omezení vlastní logice této rozvojové trajektorie. Uvedená koncepce se dostává stále více do rozporu nejen se směrem rozvoje životního standardu, odpovídajícím měnícím se požadavkům obyvatelstva, ale i s nutností jeho sociálně ekonomicky funkční diferenciací; svou vysokou nákladností, resp. nízkou spotřební efektivností, přitom tato koncepce limituje i možnosti vlastní dynamizace.

Uvedená strategie vede především k nedocnění kvalitativních a inovačních aspektů nabídky zboží a služeb, a to jak v oblasti moderního průmyslového zboží dlouhodobé spotřeby, bydlení a v celé sféře placených služeb, tak i na poli služeb sociální infrastruktury. Současně s tím však tato koncepce vyvolává i deformované zaměření koupěschopné poptávky – stimuluje extenzivitu a substituční rysy spotřeby subvencovaných statků a služeb ve sféře osobní i společenské spotřeby, fixuje rozvojově neracionální skladbu potřeby a vzhledem k poddimenzovanosti oblasti služeb stimuluje i spotřebu zboží na úkor mnohdy ekonomicky i sociálně efektivnější spotřeby služeb. Svými preferencemi i ekonomickými důsledky se pak tato koncepce promítá i v relativním úpadku životního prostředí, zaostávající dynamice zkracování pracovní doby apod.

Důsledkem této koncepce rozvoje životní úrovně se zákonitě stává i paralelní rozvoj neoficiální ekonomiky, vyplňující nejen dílčí sortimentní nedostatky, ale i celé chybějící nabídkové bloky zboží a služeb ekonomiky oficiální, a stávající se stále více rozhodujícím zdrojem růstu v motivačně nejsilněji působících segmentech životní úrovně. Efektivita tohoto rozvoje je přitom vzhledem k jeho despecializačním trendům i malovýrobnímu charakteru

přirozeně nízká; ještě závažnější jsou však jeho sociálně distribuční efekty: (1) v podmínkách, kdy obrát za zboží a služby neoficiální ekonomiky se podle odhadů blíží již třetině maloobchodního obrátu ekonomiky oficiální, se výrazně diferencují životní podmínky vrstev, které nebyly s to se pružně „přizpůsobit“ reálné trajektorii životní úrovně a využívat nabídky i důchodů neoficiální ekonomiky.

Deformace dosavadního modelu životní úrovně souvisejí ovšem i s mnohdy subjektivním rozhodováním hospodářského centra o směrech a prioritách sociálně ekonomického rozvoje. Jestliže uspokojování potřeb přináší adekvátní sociální efekt jen tehdy, uskutečňuje-li se v proporcionalitě odpovídající existující stupnici hodnot, logika administrativně direktivního modelu rozvoje životní úrovně vyúsťuje zpravidla do jednostranné preference jedné potřeb na úkor druhých: k jeho známým důsledkům patří investiční rozvoj (resp. výroba pro výrobu) na úkor životní úrovně, růst objemu výroby provázený její zaostávající kvalitou, výstavba bytů a sídelních útvarů s nízkou architektonickou úrovní a na úkor občanské vybavenosti, rozvoj sporných výrobních cílů na úkor podmínek zdravotních a ekologických, ale i na úkor rozvoje v oblasti vzdělání, kultury, sportu apod. Jde přitom vesměs o projevy, jež nejsou objektivně nutné: jsou pouze důsledkem přežívající koncepce řízení a fungování ekonomiky i společnosti, důsledkem omezené možnosti obyvatel vyjadřovat – prostřednictvím trhu či dalších demokratických společenských mechanismů – své zájmy a preference, prosazovat harmonický vývoj životní úrovně.

Jestliže však – na straně jedné – je obyvatelstvo při zabezpečování růstu životní úrovně nuceno se ve stále větší míře obracet k nabídce i důchodům neoficiální ekonomiky, pak významnou složku životní úrovně, zabezpečovanou ekonomikou oficiální, představuje na straně druhé převažující interpretace práva na práci. Jde v podstatě nejen o právo na práci, vyhovující povahou i lokalizací individuálním kritériím, ale mnohdy i na práci málo kvalitní, charakterizovanou nízkým využitím pracovní doby apod. Nenáročnost ve sféře pracovní výkonnosti – umožněná slabým či neexistujícím postižením nevykonných subjektů, resp. značným potlačením vztahů ekvivalence mezi reálným společenským vkladem a důchodem – představuje v současných podmínkách výrazně zbytnělou složku vžitého modelu životní úrovně, podvazující její dynamizaci. Uvedený model životní úrovně sice nesporně potlačuje sociální nejistotu subjektu jako výrobce, má však nutně za následek pokles ekonomické výkonnosti a s ním i výrazný rozvoj nejistoty ve sféře spotřeby zboží a služeb. Je však zdrojem i dalších sociálních problémů, jakými jsou přezaměstnanost, platová nivelizace, nedoceňování a rozkolísání etických hodnot apod. Vysoké „uspokojování potřeb“ člověka jako partikulárního výrobce je, jinými slovy, vykupováno výraznými sociálními nevýhodami: představuje určité „přestřelení cíle“ v sociálně ekonomické politice. Tento model přitom není důsledkem volby pracujících či společenského konsensu, ale naopak systému řízení ekonomiky, nevytvářejícího dostatečný prostor a motivační stimuly pro aktivitu hospodářských subjektů. Za vyšší kvalitu spotřeby zboží a služeb, současně však i dynamičtější rozvoj dalších složek životní úrovně, by tedy sice bylo třeba akceptovat „cenu“ v podobě oslabení určitých, ze skupinového či individuálního hlediska výhodných, celospolečensky však retardačně působících „sociálních jistot“, zisk z této „sociální výměnné operace“ by však nesporně tuto cenu daleko více než kompenzoval. Předpokladem je přechod od hypertrofované sociální funkce podniků k funkci podnikatelské, doprovázený přenesením této sociální funkce na vlastní sociální politiku státu.

(1) Rozvoj neoficiální ekonomiky je ovšem stimulován nejen její funkcí nabídkovou, ale i příjmovou: souvisí s omezenou možností dosáhnout v rámci oficiální ekonomiky vyšší individuální životní úroveň zvýšeným pracovním nasazením či vyšší kvalifikací.

Vedla-li tak dosud přežívající koncepce životní úrovně ke vzniku deformované, resp. rozporné struktury jejích složek (nacházející svůj odraz i v rozporném způsobu života a deformovaném vztahu k hodnotám – práci, vzdělání i hmotným a duchovním statkům), dysfunkční z hlediska dynamizace dalšího společenského rozvoje, východiskem prognostické strategie životní úrovně je nutně harmonizace proporcí mezi jednotlivými složkami životní úrovně, odpovídající potřebám společenského reprodukčního procesu i požadavkům obyvatelstva. Předpokladem této harmonizace je jak eliminace ekonomického voluntarismu, tak i nastolení racionálního sociálně ekonomického mechanismu, uvolňujícího prostor pro permanentní aktivitu a iniciativu hospodářských subjektů a nastolujícího vztahy ekvivalence v oblasti odměňování. Jen touto cestou lze vyřešit vzájemně spjaté rozpory současného životního standardu – odstranit nivelizaci v odměňování, obnovit prestiž práce i reálné kvalifikace, zvýšit pracovní morálku a výkonnost, snížit současnou přezaměstnanost, zvýšit objem volného času i proporcionálně a sociálně spravedlivě dynamizovat růst spotřeby zboží a služeb.

2. Vybrané problémy prognostické strategie rozvoje životní úrovně

2.1. Otázky odměňování a zaměstnanosti

Klíčovou součástí prognostického modelu životní úrovně je její rostoucí sociální diferenciace, vycházející především z výrazného posílení vazby životní úrovně na pracovní výkonnost a reálnou kvalifikaci. Pracovní příjmy by v tomto smyslu měly v prognostickém období představovat základ růstu a diferenciace životního standardu jednotlivců i domácností.

Skutečnost, že současný systém odměňování neplní stimulačně na pracovní výkonnost ani nepodporuje růst kvalifikace, je známá. Tento systém se podstatně odchýlil od principu odměňování podle práce – v duchu administrativního modelu řízení hodnotí daleko více nominální charakteristiky míst a funkcí či příslušnost k odvětví než individuální výkonnost, iniciativu a podnikavost, a to bez ohledu na to, ve které profesi se uskuteční. Mzdová diferenciace má přitom v československých podmínkách dlouhodobě klesající trend a i v porovnání s ostatními socialistickými zeměmi je na velmi nízké úrovni.(2) Nivelizovaný model odměňování podporuje pak již zmíněný přesun části pracovní energie do neoficiální ekonomiky, jež – opírajíc se o přirozené tržní vztahy – odměňuje pracovní úsilí a podnikavost zpravidla lépe než oficiální ekonomika.

Jakkoli jsou problémy mzdové nivelizace za socialismu kritizovány již dlouhodobě,(3) její skutečné příčiny jsou zpravidla přehlíženy. Svou úlohu zde sice nesporně hraje přežívající pojetí sociální spravedlnosti v odměňování (představa o spravedlivém odměňování jako odměňování nivelizovaném), rozhodující faktory jsou však objektivní. Pramení na jedné straně z nedostatečného tlaku ekonomického prostředí na racionální hospodaření pracovní silou (umožňujícím podnikům zaměstnávat i osoby s mizivým pracovním přínosem, resp. nenutícím je mzdově diferencovat osoby výkonné a nevýkonné), na straně druhé pak z neexistence objektivně fungujícího procesu, prověřujícího účelnost vynaložené práce a vztahujícího odměnu jen k jejímu společensky uznanému množství a kvalitě. Řečeno jinými

(2) Je známo, že za srovnatelnými státy přitom zaostáváme zejména v relativním celoživotním platovém ocenění vysoce kvalifikované práce, která (charakterizováno kumulovanými celoživotními výdělky) se navíc v posledních desetiletích v ČSSR dále zhoršuje: zatímco v roce 1970 „dohnal“ vysokoškolák výši své kumulované mzdy středoškoláka ve 39,3 letech věku (a jeho celoživotní výdělek byl o 17,7 % vyšší než výdělek maturanta), v polovině osmdesátých let dosáhl vysokoškolák kumulovaného výdělku středoškoláka až ve 46,4 letech a jeho celoživotní výdělek byl již jen o 12,5 % vyšší.

(3) V Sovětském svazu již od počátku třicátých let, v ČSSR pak již od poloviny let padesátých.

slovy, nivelizovaný model rozdělování vzniká zákonitě v té míře, v níž jsou v ekonomice zrušeny vztahy ekvivalence mezi objektivně prověřeným ekonomickým přínosem hospodářských subjektů a jejich důchodem: chybí-li tento objektivizovaný mechanismus odměňování, nastupuje nutně mechanismus subjektivní, vedoucí zpravidla k příjmovému rozdělení sociálně psychologicky nejprůchodnějšímu, tj. nivelizovanému. Mechanismus objektivní, vycházející z tržních směnných vztahů, je přitom nejen mechanismem směřujícím k sociální spravedlnosti v rozdělování pracovních příjmů (rozdělování podle společensky uznané práce), ale i společensky efektivnímu rozmísťování pracovních sil.

Nastolení sociálně funkčního a společensky dynamizujícího modelu odměňování je v tomto smyslu možné pouze eliminací administrativně direktivního modelu řízení ekonomiky, oživením konkurenčně tržního mechanismu, odvozujiho výdělky subjektů od jejich reálného ekonomického přínosu – schopnosti vycházet vstříc koupěschopné poptávce a zvyšovat efektivnost výroby. Pouze za těchto podmínek lze očekávat restituci přirozených společenských hodnot: obnovení prestiže kvalifikované a odpovědné práce, snahy o zvyšování kvalifikace apod. Je přitom třeba zdůraznit, že dobře míněné snahy vytvořit příznivější hmotné podmínky pro vysoce kvalifikovanou práci nemohou uspět, opírají-li se opět o administrativní regulaci – ocenění této práce musí vycházet z přirozených potřeb ekonomického systému, z vysoké poptávky po kvalifikované pracovní síle, spjaté s jejím rostoucím ekonomickým významem pro výkonnost hospodářských subjektů. Předpokladem racionálního fungování systému odměňování v podmínkách nového hospodářského mechanismu je naopak postupné uvolnění centrální regulace mezd (především upuštění od tarifních soustav, bránících efektivnímu využívání pracovních sil a zakládajících mzdovou diferenciaci nemající nic společného s odměňováním podle reálného množství a kvality práce) s výhledem jejího omezení pouze na oblast minimálních (zákonem zaručených) mezd.

Cílem nového modelu odměňování není zvýšení příjmové diferenciace jako takové: diferenciace nepředstavuje cíl, nýbrž jeden z prostředků racionálního (intenzivního) hospodaření s pracovní silou. Poměrně značná diferenciace dnes navíc – přihlédneme-li k příjmům z neoficiální ekonomiky, resp. důsledkům přerozdělovacích procesů – reálně existuje, a to zřejmě ve vyšší míře, než jakou představuje platová diferenciace v některých vyspělých kapitalistických zemích. Cílem je proto platová diferenciace ekonomicky i sociálně funkční, opírající se o vztahy nabídky a poptávky na trhu práce. Do jaké míry by přitom aplikace tohoto mechanismu skutečně rozevřela vějíř příjmové diferenciace, zůstává otázkou. Uvedme pro ilustraci, že poměr nejvyšších a nejnižších zaměstnaneckých příjmů ve skandinávských zemích se před zdaněním pohybuje v řádu 1 : 3, přičemž po zdanění dále klesá.(4)

S problémy rozdělovacích procesů úzce souvisí i extenzivní charakter současné zaměstnanosti. Je-li příjmová úroveň domácností v rozhodující míře determinována složením domácností z hlediska poměru aktivních a závislých osob, vzniká přirozeně zájem na zaměstnanosti ženy. Vysoká míra pracovní participace československého obyvatelstva, vyvolaná především právě vysokou zaměstnaností žen, představuje výraznou odchylku od sociálního i ekonomického optima; její nepříznivý dopad na sociální reprodukci je přitom umocňován nejen v mezinárodním srovnání vysokou délkou týdenní i roční pracovní doby, ale i odvětvovou skladbou zaměstnanosti. Vysoká nabídka pracovní síly souvisí ovšem i s již zmíněnými,

(4) Má-li rozevření diferenciálních procesů v odměňování pracovní síly splnit svou motivační úlohu, musí být přirozeně provázeno i novým pojetím vnitřního trhu, jeho podstatně vyšší strukturovaností a diferenciací. Denivelizované rozdělení celkové sumy příjmů, resp. realizace peněžních objemů soustřeďujících se v nejvyšších platových kategoriích, bude totiž vyžadovat výrazné posílení kvalitativně vysokých poloh nabídky zboží a služeb (korespondující i s anticipovanou změnou ve struktuře společných výdajů).

mnohdy nízkými nároky podniků na pracovní výkonnost – je odrazem vysoké poptávky po pracovní síle, spjaté s nedostatečným tlakem ekonomického prostředí na racionalitu hospodaření s pracovními silami a mzdovou diferenciací vykonných a nevykonných.

Prognostické řešení problému nadoptimální zaměstnanosti tak nutně spočívá jak v omezení nadměrné nabídky pracovní síly, tak ve stlačení odpovídající poptávky. Rostoucí ohrožení reprodukčních, výchovných a dalších sociálních funkcí rodiny v posledních letech si přitom vyžaduje především zavedení sociálně politických opatření snižujících sociální motivaci zaměstnanosti mladých matek. Bylo by přitom iluzí se domnívat, že toto řešení je ekonomicky nákladné: sociálně žádoucí omezení zaměstnanosti mladých žen znamená současně podřízení zaměstnanosti ekonomické racionalitě. Dlouhodobě známé analýzy totiž ukazují, že náklady na infrastrukturu náhradní péče o děti podstatně převyšují národohospodářský přínos ze zaměstnanosti žen s dětmi. Na straně druhé jde pak současně o zavedení ekonomického mechanismu vedoucího podniky k nutnosti respektovat pracovní náklady; řešením ovšem přirozeně není zvýšení ceny pracovní síly v podmínkách, kdy výše nákladů na pracovní sílu je pro podnik irelevantní. Uvedená opatření by v příštích dvou desetiletích měla vést – především díky dobrovolnému poklesu ekonomické aktivity žen, provázenému mírným snížením pracovní participace mužů v předdůchodovém a důchodovém věku – k poklesu míry ekonomické aktivity obyvatelstva zhruba na úroveň 43–44 %.

Harmonický rozvoj životní úrovně si vyžádá i redukci relativně dlouhé pracovní doby, charakterizované nízkou intenzitou jejího reálného využití. Přechod od extenzivního způsobu využití pracovní síly, příznačného pro direktivní systém, k intenzivnímu využívání pracovní doby (velmi střízlivé odhady dnes hovoří o jejích průměrných denních ztrátách 1,5 hod.) by spolu s technologickým rozvojem mohl k horizontu prognostického období umožnit zkrácení týdenní pracovní doby na 35–33 hod. při současném zavedení alespoň pětítýdenní dovolené.

Důležitou součástí nového modelu zaměstnanosti se v prognostickém období stává i značné posílení mobility pracovní síly, provázené růstem významu rekvalifikačních procesů. Řešení nazrálé potřeby strukturálních přeměn československé ekonomiky vyvolá totiž nutnost realokace, resp. rekvalifikace značné pracovní síly.

Tato realokace bude spjata především se základní proměnou sektorové struktury zaměstnanosti, jež by měla podle současných prognóz vést v příštím desetiletí k poklesu podílu zemědělského sektoru na celkové zaměstnanosti, především však k poklesu podílu průmyslové zaměstnanosti a k odpovídajícímu vzrůstu podílu služeb na celkové zaměstnanosti. Současně s tím budou však probíhat i výrazné strukturální změny ve vlastní průmyslové výrobě, spjaté především s odklonem od materiálové a energeticky náročných výrob, resp. s útlumem ztrátových výrob, a s růstem významu výrob s vysokou hodnotou přidanou zpracováním. K zajištění těchto změn bude – podle současných prognóz – v příštích dvou desetiletích třeba počítat s realokací řádově 1 miliónu průmyslových dělníků uvolňovaných z útlumových oborů, tj. zhruba poloviny současného stavu dělníků.

U vzrůstu zaměstnanosti ve službách půjde nejen o služby v tradičním slova smyslu, tj. služby osobní, resp. komunální, ale rovněž o nové typy profesionálních, koncepčních a technických služeb pro podnikovou sféru, nezbytné pro rozvoj její efektivnosti. Půjde však i o služby sociální (zejména zdravotní a vzdělávací) dnes v našich podmínkách ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi značně personálně poddimenzované, o služby kulturní, služby pro volný čas apod.

Vzhledem k tradičně vysoké profesně kvalifikační adaptabilitě pracovní síly nemusejí procesy strukturálních změn narážet v ČSSR na výrazné sociální bariéry. Jak dokládají výzkumy, reálně značná profesní mobilita pracovní síly existuje již v současnosti, kdy poměrně velký podíl osob opouští – zejména během prvních let práce – obor, pro nějž byly

kvalifikovány. Má-li se však proces rekvalifikace stát přirozenou součástí profesionálního života, je třeba jej opřít o pružný systém vzdělávání, doškolování i rekvalifikačních kursů pro různé sociální, profesní a věkové kategorie, o široké spektrum celoživotních vzdělávacích příležitostí na bázi neplacených i placených vzdělávacích služeb.

Rychlé změny ve struktuře výrobní základny ekonomiky, výrazně zvyšující požadavky na kvalifikační přípravu a profesní adaptaci širokých vrstev pracujících, mají přirozeně i svou sociálně nepříjemnou stránku. Je spojena s útlumem mnoha tradičních průmyslových oborů, zánikem řady profesí spjatých s předchozí fází industriálního vývoje. Tyto „společenské náklady“, doprovázející technologickou a strukturní přestavbu všech vyspělých ekonomik, být mnohdy na pohled vyznívají jako sociálně tvrdé, se v ekonomickém prostředí charakterizovaném zrychleným technologickým pokrokem stávají nezbytným předpokladem udržení dynamiky ekonomické a životní úrovně vyspělých zemí. Zastaralé elementy průmyslové struktury nelze totiž dlouhodobě konzervovat bez negativních důsledků pro efektivnost a růstový potenciál ekonomik: zkušenosti předních průmyslově vyspělých zemí zřetelně ukazují, že snaha o tlumení objektivně nutných strukturních a technologických změn, motivovaná sociálními či regionálními ohledy, přináší z dlouhodobého hlediska podstatně větší sociálně ekonomické ztráty než přijetí nezbytných „adaptačních obětí“. K omezení „sociálních nákladů“ spjatých se zrychlenou technologicko-strukturní adaptací vyspělých ekonomik přispívají v současných podmínkách naopak především opatření napomáhající zvýšení profesní adaptability pracovní síly; důležitou úlohu mezi nimi hrají zejména změny ve fungování vzdělávacích institucí, ve formách i obsahu vzdělání.

2.2. Osobní spotřeba zboží a služeb

Rozvoj osobní spotřeby zboží a placených služeb představuje ústřední součást nově koncipovaného modelu životní úrovně. Jeho hlavním předpokladem se v prognostickém období stává eliminace dlouhodobých systémově a hospodářsko-politicky generovaných spotřebních deformací, souvisejících především s potlačením konkurenčně tržních ekonomických mechanismů. K těmto deformacím patří zejména podřízené, nesuverénní postavení spotřebitele tvářící v tvář diktátu výrobce, omezené působení spotřebních preferencí na formování nabídky vnitřního trhu, spjaté s vyloučením domácí i zahraniční konkurence a umocněné mnohostrannou státní ochranou výrobců na úkor zájmů spotřebitelů. Postavení spotřebitele přitom degraduje i systémově generovaná tržní nerovnováha, resp. rozsáhlý inflační převis koupěschopné poptávky nad reálnou nabídkou, se všemi důsledky pro kvalitu a efektivnost spotřebního procesu i utváření spotřebitelské psychologie: konkurence mezi výrobci je nahrazena konkurencí spotřebitelů.

Konstruktivním řešením uvedeného konfliktu může být pouze rehabilitace tržního mechanismu, důsledné vystavení výrobců tlaku a požadavkům spotřebního trhu, doprovázené zánikem jejich monopolních pozic a eliminací ztrátových a odbytově sporných výrob, představujících trvalý zdroj inflačních tlaků na vnitřním trhu. Tento směr vedoucí k obnově rovnováhy na spotřebitelském trhu by pak měl být doprovázen změnou hospodářsko-politických koncepcí, vycházejících z reziduálního chápání životní úrovně a z ochrany výrobců, k nimž patří především prioritou sporných investičních cílů před rozvojem spotřeby, restriktivní dovozní politika oklešťující domácí trh o produkty běžné i v rozvojových zemích, i celkový, již zmíněný paternalistický přístup státu k výrobcům, projevující se mimo jiné v nedostatečné či nedůsledné ochraně spotřebitele ze strany orgánů sledujících kvalitu a hygienické aspekty zboží a služeb.(5)

(5) Se zvláštní naléhavostí vystupuje problém ochrany spotřebitele při prosazování požadavků zdravé

K důležitým cílům rozvoje osobní spotřeby zboží a služeb patří i odstranění jejich strukturních deformací. Ty jsou spjaty nejen s již zmíněnou nesuverénní pozicí spotřebitele, ale rovněž s relacemi cenovými. Odklánění cenových relací zboží a služeb od jejich relací nákladových, spjaté s preferencí společenské spotřeby před spotřebou individuální, které v počáteční fázi budování socialistické společnosti přispělo k odstranění sociálních rozdílů a urychlilo růst životní úrovně obyvatelstva, se v současnosti stává brzdou jeho kvalitativního vyzrávání: je nejen zdrojem tendencí k plýtvání s relativně „levnými“ službami a statky, ale i strukturní retardace spotřeby v poloze vysoké váhy jejich základních komponent. Nechrání přitom spotřebitele před důsledky nerespektování ekonomické podstaty cen – před nedostatkovostí, frontami a nákupními horečkami, nákupy do zásoby, černým trhem apod.

Rektifikace cenových relací na spotřebním trhu – jejich přizpůsobení (se známými výjimkami typu alkoholu, tabáku či vybraných kulturních statků) relacím společensky nutných nákladů nejen snižuje zdrojovou náročnost růstu životní úrovně a odstraňuje bariéry blokuující rozvoj struktury osobní spotřeby v souladu s jeho objektivními trendy, ale současně i zvyšuje prognózovatelnost jejího vývoje. Změna cenových relací zboží a služeb, doprovázená snížením jejich výrobních nákladů, resp. přechodem spotřebitelů do vyšších příjmových skupin, by v prognózovaném období měla vést k postupné redistribuci spotřebních výdajů obyvatelstva po trajektorii odpovídající univerzálním trendům spotřeby, doprovázejícím růst ekonomické vyspělosti. Ty spočívají v postupné saturaci potřeb základních a v přesunu těžiště spotřebitelské poptávky ke zboží a službám uspokojujícím potřeby náročnějších, resp. rozvojové, tj. ve snižování podílu potravin a předmětů běžné spotřeby (odívání, obuv apod.) ve struktuře spotřebních výdajů a v růstu podílu náročnějších průmyslových výrobků a zejména služeb souvisejících s bydlením, dopravou a spoji, s trávením volného času, se zdravím, kulturou, rekreací apod. K důležitým předpokladům změn ve struktuře osobní spotřeby ve prospěch položek s vysokým obsahem služeb bude přitom na nabídkové straně ekonomiky patřit reálné hospodářsko-politické zrovnoprávnění družstevního sektoru ekonomiky, resp. sektoru individuálního a soukromého podnikání, se sektorem státním. Rozvoj drobného, individuálního či soukromého podnikání ve sféře placených služeb hraje totiž nejen – svou vyšší efektivností i rychlejší schopností adaptace než sektor státní – nezastupitelnou roli v určitých nabídkových blocích terciární sféry, ale vychází vstříc i prognózovanému uvolňování pracovní síly z neefektivních průmyslových výroby.

Zvláštní pozornost věnuje prognostická strategie rozvoje životní úrovně problému bydlení: vleklá bytová krize jak známo nejen citelně deformuje způsob života především mladé generace a blokuje řadu rozvojových komponent životní úrovně, ale brání rovněž žádoucí prostorové mobilitě pracovní síly.

Vyřešení bytového problému si vyžádá nejen důsledný ekonomický tlak na výkonnost, sortiment a ceny stavební výroby (provázený demonopolizací tohoto odvětví), přechod od extenzivní produkce standardních a vysoce nákladných panelových bytů k diferencované výstavbě, důsledné údržbě a rekonstrukci, ale rovněž novou koncepci bytové politiky, založenou na usměrněném tržním mechanismu. Současný bytový problém pramení totiž do značné míry z administrativního mechanismu distribuce i správy bytů (reálné propojeného s černým trhem s byty) a s ním spojené nízké efektivnosti využívání bytového fondu.

výživy. Řešením může být jen přísná kontrola vyráběných i dovážených potravin, jež si vyžádá zvýšení aktivity a pravomoci zdravotně hygienické služby vůči výrobním organizacím, resp. vytvoření nových, na výrobě nezávislých státních kontrolních systémů, disponujících rozsáhlými pravomocemi ověřování skladby a zdravotní nezávadnosti potravin, včetně práva zabavení či zákazu výroby závadné produkce. Přispět by však mělo i vytváření organizací reprezentujících zájmy spotřebitelů, a to přirozeně nejen v oblasti potravinářského zboží.

Předpokladem řešeného bytového problému je proto přechod od převážně přidělového hospodaření s byty (blokujícího nabídku volných bytů, resp. reprodukcího rezervy v obsazení bytů či rodinných domků) k „ekonomizaci“ bydlení, umožňující pružnou mobilitu bytů podle potřeb a požadavků obyvatel; současně však i obnovení dnes citelně potlačené souvislosti mezi cenou a užitnými parametry bytů. Jde přitom ovšem nejen o nastolení objektivních cen bydlení, odpovídajících potřebám rozšířené reprodukce bytů i vztahům nabídky a poptávky na trhu bydlení, ale současně o důslednou chozrasčotní zainteresovanost podniků bytového hospodářství na údržbě a využití bytového fondu, provázenou adekvátní zákonnou ochranou nájemníků. Jen touto cestou lze posunout těžiště řešení bytového problému od dosavadní extenzivní výstavby ke kvalitě bytového fondu, současně však i plněji promítnout princip diferenciací životní úrovně podle výsledků práce i do oblasti bydlení. Při dobrém životním standardu obyvatelstva se totiž bydlení stává daleko více kategorií životní úrovně než sociální potřebou; sociální aspekty lze přitom řešit adresnými formami sociální politiky.

Nová koncepce bytové politiky a hospodaření s byty spolu s demonopolizací stavební výroby by se v prognózovaném období měla promítnout nejen v definitivním odstranění bytové tísně, ale především v podstatně vyšším důrazu na kvalitu bydlení, v principiálním zvýšení architektonické úrovně budovaných obytných souborů i v jejich rozsáhlejší diferenciaci. V souladu se světovými trendy v oblasti bydlení lze přitom i v ČSSR v horizontu prognózy očekávat postupující decentralizaci osídlení, jdoucí ruku v ruce s odklonem od vysoké industriální koncentrace a rostoucí pozorností vůči zdravému způsobu života. V této souvislosti by mělo dojít i ke zvýšení podílu rodinných domků na bytovém fondu, podílu, který je v ČSSR v posledních desetiletích nižší než ve srovnatelných vyspělých zemích.

2.3. Vybrané problémy společenské spotřeby a sociální politiky

Z hlediska makroproporcí se prognostická strategie rozvoje životní úrovně promítá do přerozdělení společenského užití ve prospěch osobní spotřeby. Důsledkem podstatně rychlejší dynamiky společenské spotřeby ve srovnání se spotřebou osobní v posledních desetiletích je totiž skutečnost, že podíl osobní spotřeby zboží a placených služeb na československém hrubém domácím produktu (HDP) je v současnosti v mezinárodním srovnání velmi nízký, podíl společenské spotřeby (neplacených služeb pro obyvatelstvo a pro společnost) pak poměrně vysoký. Podíl vlastních sociálních výdajů (zahrnujících především výdaje na zdravotnictví, školství, sociální péči včetně peněžitých dávek obyvatelstvu) na HDP je přitom v ČSSR ve srovnání s vyspělými zeměmi relativně nízký. Důvodem uvedeného rozporu je mimo jiné skutečnost, že v rámci společenské spotřeby hrají podstatnou roli neplacené služby pro obyvatelstvo, nemající bezprostřední, resp. adresný sociální charakter. Jde zejména o osobní dopravu, bytové hospodářství, komunální služby, částečně však též o služby kulturní a rekreační.

Pro redistribuci ve sféře společenského užití hovoří důvody ekonomické i sociální. Velký objem neplacených služeb pro obyvatelstvo (jejich rozsah představuje již téměř polovinu pracovních příjmů) je zatížen vysokou neefektivností vynakládaných společenských zdrojů (srov. problémy s plýtváním neplacenými službami, s nerespektováním reálných nákladů těchto služeb, resp. stav, kdy nehospodárnost se paradoxně odráží ve vyšších výkonech příslušných odvětví apod.) i nízkou kvalitou služeb; u řady vysoce dotovaných služeb se sociální intervence přitom vzhledem k neadresnosti míjí účinkem. Uspokojování rozvojových, vysoce diferencovaných a motivačně intenzívně působících potřeb obyvatelstva prostřednictvím unifikované distribuce neplacených služeb (a při centralizovaném rozhodování o jejich obsahu) se přitom dostává do rozporu jak s rozvojem ekonomické zainteresovanosti,

tak i s možností uplatnění individuálních preferencí spotřebitele. To vše zřetelně vede k nutnosti redukce dotací v odvětvích nemajících bezprostředně sociální charakter a jejich přesunu do služeb sociálních (zdravotnictví, školství), do adresných forem sociálně politických opatření (peněžních výplat umožňujících lépe uplatnit princip pracovní zásluhovosti a zvýšit efektivnost užití společenských spotřebních fondů), resp. osobní spotřeby.

Přechod k sociálně vyspělé společnosti předpokládá v horizontu prognózy i změny v politice zdravotní. (6) I když je zřejmé, že některé nepříznivé charakteristiky vývoje zdravotního stavu československého obyvatelstva nepadají jen na vrub zdravotnictví (růst počtu kardiovaskulárních chorob, zhoubných nádorů, onemocnění zažívacího ústrojí apod. je nesporně důsledkem mnoha příčin v oblasti životního a pracovního prostředí i životního stylu populace), řada z nich signalizuje i pokles výkonnosti zdravotního systému. Negativní vývoj je charakteristický i pro dostupnost řady zdravotních služeb. K tomuto nepříznivému trendu dochází přitom při absolutně rostoucích společenských výdajích na zdravotnictví a při z mezinárodního hlediska špičkovém počtu lékařů na obyvatele.

Vedle známých problémů technické zaostalosti základních fondů ve zdravotnictví, jeho materiálových deficitů či suboptimální kvalifikační struktury (nedostatečné obsazení středních a nižších zdravotnických míst) jsou tak stále zřetelnější problémy spojené s jeho organizací, způsobem řízení a fungování. Jde jak o nadměrnou centralizaci jeho řízení i organizace, vysokou byrokratizaci a administrativní reglementaci, tak i o nízkou zainteresovanost na kvalitě poskytovaných služeb a rozsáhlý průnik stínových ekonomických mechanismů. Má-li proto předpokládané zvýšení investic vkládaných do zdravotnictví přinést odpovídající efekt, je třeba, aby bylo provázeno zfunkčněním systému zdravotnictví, a to jak na bázi posílení jeho výkonové motivace, tak i nastolením jeho silnější veřejné, demokratické kontroly.

Svou úlohu by však mělo zřejmě sehrát i potlačení dnešní nadměrné poptávky po zdravotních službách i lécích, včetně poptávky po administrativních úkonech v rámci systému zdravotnictví, související s vysokou byrokratizací celého společenského života. Určité uvolnění by mohla přinést i aktivizace systému nemocenského pojištění při zvyšování ekonomické zainteresovanosti osob na svém zdraví; odmítnout nelze ani možnost rozšíření placených (zejména doplňkových) zdravotních služeb. Nejde přitom přirozeně o zásah na úkor sociálního poslání zdravotnictví, ale naopak o opatření zvyšující jeho operativnost a rozšiřující práva jednotlivců na individualizované poskytování zdravotních služeb. Ruku v ruce s tím by mělo probíhat i omezování místních monopolů zdravotnických zařízení a přecházení k systému volného výběru služeb.

Klíčový úkol zlepšení zdravotního stavu obyvatelstva je ovšem úzce spojen i s problémy ekologickými. Jak ukazují rozbor, ekologické faktory sehrály v mezinárodně ojedinělém zkrácení střední délky života československého obyvatelstva v posledních dvou desetiletích rozhodující úlohu. Pokračování dosavadních trendů ekonomického vývoje – charakterizovaných zhoršováním ekologické situace a nedostatečnou účinností přístupů k jejímu řešení – se tak stává hrozbou pro bioreprodukcí populace.

Strategické řešení ekologických problémů znamená v našich podmínkách především

(6) Je známo, že od poloviny šedesátých let dochází v ČSSR v oblasti zdraví ke stagnaci a zaostávání, projevující se v takových ukazatelích, jako jsou úmrtnost, nemocnost a její délka, pracovní neschopnost i invalidita. Jestliže ve střední délce života zaujímal ČSSR v letech 1960–64 mezi 27 evropskými zeměmi 10. místo (po vzestupu v předchozích letech), v letech 1970–74 to bylo 22. místo a v polovině osmdesátých let 27. místo. Poklesla sice úmrtnost na klasická infekční onemocnění, podstatně však vzrostla, pokud jde o zhoubné nádory, ischemickou chorobu srdeční a nemoci kardiovaskulární soustavy, nemoci dýchacích cest aj. Střední délka života dnes v ČSSR zaostává za vyspělými státy Evropy o 5–8 let.

zásadní strukturní a technologický obrat ve výrobní základně ekonomiky, jejíž současný charakter je neadekvátní ekologickému potenciálu území Československa. Tato nutně centrálně prosazovaná věcná strategie může být ovšem účinná jen tehdy, bude-li provázena důsledným ekonomickým tlakem na změnu ekologického chování podniků, tj. ekonomickými nástroji, jež ve vazbě na právní normy budou stimulovat výrobce k ekologicky nezávadnému chování. Ekologická úloha státu, jeho aktivita při formulaci ekologických norem a kontrole jejich dodržování, by tak v prognostickém období – ve shodě s trendy ve všech vyspělých zemích – měla citelně vzrůst; tuto úlohu však může stát plnit pouze za předpokladu zájmového oddělení státních a hospodářských struktur a opuštění dosavadního protekcionistického přístupu vůči podnikům, projevujícího se mimo jiné rozsahem výjimek ze zákonů na ochranu ovzduší a vod. Řešení ekologických problémů nelze přitom omezit jen na prostředí přírodní – tyto problémy se v nemenší míře vztahují i k ekologii sídel, současnému typu urbanizace, veřejné čistotě apod., kde respektování současných a ještě více budoucích zájmů obyvatelstva bude nezbytně vyžadovat změny dosavadních přístupů.

Obdobné problémy jako v oblasti zdravotnictví jsou charakteristické i pro další sféru společenské spotřeby, kterou představuje vzdělávací systém. Vzdělání obyvatelstva se přitom v současnosti stále více stává nejen významnou složkou národního bohatství, ale rovněž důležitou součástí životní úrovně obyvatelstva.

Řada ukazatelů vztahujících se k podílu studujících na školách druhého a třetího stupně i k podílu dospělého obyvatelstva, resp. pracovní síly s vysokoškolským vzděláním, ukazuje, že pod vlivem extenzivního vývoje československé ekonomiky dochází v posledních letech k prohlubujícímu se mezinárodnímu zaostávání ČSSR v této oblasti. I když přihlédneme k omezené srovnatelnosti údajů, jsou tato srovnání (poukazující mj. na nižší podíl vysokoškolsky vzdělané pracovní síly i ve srovnání s některými nově industrializovanými rozvojovými zeměmi) alarmující: míra vzdělanosti obyvatelstva je klíčovým předpokladem schopnosti ekonomiky absorbovat vědeckotechnický pokrok (mj. i faktorem rozhodujícím o schopnosti pružné rekvalifikace pracovních sil) i významnou složkou kvality života. Zaostávání ČSSR ve sféře vzdělání přitom kontrastuje s poměrně značnými společenskými náklady na tuto oblast. Před naším školstvím stojí tak v prognostickém období úkol zvýšit především počet řádných posluchačů vysokých škol ve věku 18–23 let zhruba dvojnásobně (tj. ze současných 15,9 % na více než 30 % z počtu obyvatelstva v této věkové skupině), současně však i rozšířit počet dálkově studujících tak, aby se podíl pracovníků s vysokoškolským vzděláním v ČSSR na přelomu století přiblížil (současné) výši tohoto podílu ve většině evropských zemích.

Zatímco zvyšování vzdělanostní úrovně obyvatelstva, resp. pracovní síly, je úkolem objektivně dlouhodobým, řešení kvalitativních problémů československého školství je možné – a nutné – v relativně krátkodobém horizontu. Jejich příčinou je především známá orientace vzdělávacího systému na masový průměr a formální „kvalitu“ vzdělání, umocňovaná vysokou byrokratizací a centralizací řízení i „adaptací“ obyvatelstva na nezáměr stávajícího sociálně ekonomického mechanismu o reálnou kvalifikaci. K odstranění této deformované orientace školství, představující zásadní brzdu ve vztahu k potřebám budoucího rozvoje, může ovšem dojít jen v podmínkách komplexní změny stávajícího hospodářského mechanismu i mechanismů sociálních a politických, tj. v podmínkách obnovujících ekonomickou i sociální hodnotu vzdělání.

Závažnou složku zkvalitnění životní úrovně v prognostickém období by měla představovat úprava systému důchodového zabezpečení. Na rozdíl od řady uvedených změn ji ovšem nelze pokládat za ekonomicky nenákladné řešení, ale za program, jehož základním zdrojem bude muset být přírůstek nově vytvořené hodnoty.

I když ČSSR patří mezi světovou špičku, pokud se týká věku pro odchod do důchodu,

koncepce dávek důchodového zabezpečení, vzniklá v polovině padesátých let, již výrazně zastarala a vede u stále většího okruhu pracovníků s odchodem do důchodu k prudkému snížení jejich životní úrovně. Redukční systém výpočtu výše důchodu je přitom v rozporu s principem zásluhovosti a vede k nežádoucí nivelizaci důchodů; stabilita vyplácených důchodů při růstu cen i mezd vede k poklesu jejich relativní i reálné hodnoty. Tato situace s sebou nese nejen výraznou sociální nespravedlnost, ale i významnou bariéru stavící se do cesty aktivizace pracujícího subjektu.

Perspektivním směrem řešení problémů důchodového zabezpečení v horizontu prognózy je proto upuštění od dosavadní koncepce výpočtu důchodu a její nahrazení prostou procentuální závislostí výše důchodu na předchozím příjmu (jak to odpovídá praxi většiny vyspělých zemí), a to ve výši zhruba 70 % hrubého pracovního příjmu, což by znamenalo v průměru 90 % čistého příjmu. Současně s tím je třeba – opět ve shodě se světovými trendy – přistoupit postupně na důslednou valorizaci vyplácených důchodů v závislosti na vývoji inflace.

Nové přístupy je třeba v prognostickém období hledat i u dalších oblastí sociální politiky. Vedle již zmíněného principu preference peněžitých dávek před naturálně poskytovanými službami půjde především o posílení sociální adresnosti při rozdělování společenských spotřebních fondů, umožňující přednostní řešení sociální situace osob, resp. skupin v kritických pásmech sociální stratifikace. Znamená to především rehabilitovat ekonomický charakter ceny a mzdy (tj. omezit na nezbytné minimum jejich funkce sociální), eliminovat sociálně neadresné dotace (jež někdy spíše posilují příjmovou diferenciaci) a uvolněné prostředky věnovat k řešení jasně vytyčených sociálních problémů. K předpokladům tohoto řešení patří i oficiální stanovení životního a sociálního minima (jako základního kritéria sociální pomoci) a jejich průběžná valorizace. Humánní orientace sociální politiky přitom předpokládá i spektrum hospodářsko a sociálně politických opatření vedoucích ke snižování závislosti osob a skupin na rozdělování sociálního charakteru.

V roku 1988 útvár prognóz Ústavu filozofie a sociológie SAV vypracoval syntetickú štúdiu „Prognóza sociálneho rozvoja SSR do roku 2010. Skladá sa z troch ťažiskových častí: Smerovanie dlhodobého vývoja slovenskej spoločnosti, Vývoj sociálnych mechanizmov spoločenského života, Štrukturálne predpoklady sociálneho rozvoja, Sociálne potenciály.

Prvá sa usiluje zhodnotiť doterajšie smerovanie spoločenského vývoja v SSR a vymedzuje celkovú problémovú situáciu, ktorú treba v budúcich rokoch riešiť. Druhá časť je venovaná otázke tých sociálnych mechanizmov, ktoré vedú k progresívnemu formovaniu spoločenskej reality. Tretia časť podrobnejšie rozoberá vývoj v oblastiach, v ktorých treba hľadať odpoveď na riešenie vecných otázok budúcnosti, t. j. vývoj obyvateľstva, zdravia, vzdelávania a výchovy a životnej úrovne.

Predmetné okruhy predstavujú určité vývojové potenciály a zároveň sú v nich zahrnuté cieľové orientácie umožňujúce viacero variantných prístupov na rozdiel od problematiky vývoja mechanizmov sociálneho rozvoja, kde je miera variantnosti budúceho vývoja oveľa menšia a môžeme skôr hovoriť o alternatívach vyplývajúcich z uplatnenia, existencie týchto sociálnych mechanizmov. Voľba výkladovej schémy naznačuje, že ak budú správne a racionálne mechanizmy determinujúce fungovanie sociálneho života (ak sa nám ich podarí ozdraviť, či zdokonaľiť), bude to viesť k vyššej kvalitatívnej a kvantitatívnej úrovni štrukturálnych charakteristík.

Problémová situácia a celostné otázky dlhodobého vývoja slovenskej spoločnosti

Obdobie „výstavby socializmu“ na Slovensku je nerozlučne spojené s jeho „socialistickou industrializáciou“. V nadväznosti na jej priebeh sa formovali určité výrobné vzťahy, prebiehala kultúrna revolúcia v nadstavbovej sfére spoločnosti, vytvárala sa „spoločnosť reálneho socializmu“.

V priebehu tohto obdobia sa ustálila určitá globálna, socialno-ekonomická efektívnosť spoločnosti, celospoločenské proporcie a mechanizmy jej dosahovania a medze jej zvyšovania. Jej základným obsahom je schopnosť spoločnosti pretvárať svoje vnútorné zdroje na úžitkové hodnoty, služby a systémy výmeny. Podstatnou otázkou dlhodobého vývoja spoločnosti je zvyšovanie globálnej efektívnosti fungovania spoločnosti pri znižovaní (absolútnom poklese) jej sociálnych a ekologických nákladov.

Súčasným problémom je jednak pokles dynamiky celospoločenskej efektívnosti a zároveň v najlepšom prípade dlhodobé zastavenie procesu absolútneho znižovania jej sociálnych a ekologických nákladov. Znížené tempo rastu sa dosahuje za cenu extrémnej exploatácie sociálnych a prírodných zdrojov. Obnovenie dynamiky spoločenskej efektívnosti v konečnom

* Poznámka redakcie:

Rukopis byl odevzdán do tisku v říjnu 1989. Podle našeho názoru jsou některé formulace poplatné době vzniku textu.

dôsledku znamená prekonanie industrializačného štádia vývoja s jeho limitmi pre globálnu efektívnosť a novú kvalitu pri uplatňovaní vedeckotechnického pokroku. Sociálny rozvoj musí byť jedným z prostriedkov, jednou z ciest uskutočnenia tohoto obratu. Spoločne s vedeckotechnickým rozvojom je v centre kvalitatívnych premien.

Národné hospodárstvo musí na konci 80. a na začiatku 90. rokov vyriešiť otázku svojho ďalšieho rozvoja a dať odpoveď na otázku nového typu sociálno-ekonomického rozvoja.

Sformovanie vlastného typu sociálno-ekonomického rozvoja bude nadväzovať na tri modely vývoja:

- Model umiernennej materiálnej produkcie založený na šetrení surovinami a energiou. Jadrom sa stáva komplex odvetví spojených s elektrotechnikou, telekomunikáciami a biotechnológiami. V obchodnej výmene vedie k „výmene informácií za suroviny“ a technicky menej náročné tovary.
- Model vysoko rozvinutej spracovateľskej ekonomiky, ktorej jadrom je špecializovaná výroba strojov a zariadení obohacovaných o prvky elektroniky, s vysokou úrovňou zhodnocovania surovín a s dynamicky sa rozvíjajúcim spotrebným priemyslom. Tento typ rozvoja je výrazne orientovaný na export.
- Model industrializácie a „všeobecnej kooperácie“, zameraný na postupné inovovanie všetkých odvetví s orientáciou na vnútorné ciele, na využitie vlastných vnútorných zdrojov a zásob. V medzinárodnej deľbe práce takáto ekonomika plní úlohu širokochápaného zázemia (zdrojového i odbytového) a usiluje o „vlastnú cestu“ vďaka dostupnosti niektorých zdrojov alebo nízkej cene pracovnej sily.

Každý z týchto „modelov“ ekonomického rozvoja formuje iný typ človeka a spoločenského vedomia, sociálny rozvoj v nich plní odlišné funkcie, kladie na ľudí a sociálne skupiny rôzne nároky. Výsledná podoba spoločnosti je ich konkrétno-historickou kombináciou.

Súčasný obraz slovenskej spoločnosti je blízky modelu univerzálneho ekonomického rozvoja a štádiu všeobecnej kooperácie s malými prienikmi k vysokorozvinutému spracovateľskému spôsobu kooperácie. Spoločnosť je orientovaná na „mäkké“ chápanie sociálneho rozvoja, ktorý sa spája so všeobecne dostupnými výhodami. Nespája sa s individuálnou alebo skupinovou stimuláciou a sebazodpovednosťou subjektov.

Sociálne súvislosti industriálneho štádia rozvoja Slovenska a jeho prekonávania majú svoje špecifiká. Keď odhliadneme od technických a ekonomických charakteristík dosiahnutého stupňa rozvoja Slovenska, vystúpi do popredia krehkosť a uzavretosť národnej kultúry. Príznačnou vlastnosťou je jej orientovanosť do vnútra a romantická tradícia vyzdvihovania ľudovosti ako jednej z vedúcich hodnôt. Mechanizmus sociálnej integrácie na báze mestského organizmu je doteraz slabší a menej účinný ako integrácia na báze tradičnej vidieckej pospolitosti.

Je to závažný sociálny problém. V spoločenskom rozvoji vždy plnili dôležitú úlohu spontánne, záujmové skupiny, ktoré boli nositeľmi expresívnych, navonok orientovaných hodnôt. Vznikali na báze moderných inštitúcií, najmä škôl a spolkov aplikujúcich iné ako regionálne kritériá výberu členov. Takéto spontánne skupiny sme nevedeli identifikovať, dôraz a pozornosť sa presunula na skupiny utilitaristicky orientovaných záujmov, ktoré pôsobia na báze socioprofesionálnych a regionálnych skupín a usilujú o získanie vlastných skupinových výhod.

Na vznik takéhoto usporiadania skupinového sociálneho života mal rozhodujúci vplyv proces urýchlenej industrializácie Slovenska po roku 1948. Kým v predindustrializačnej fáze Slovensko z územného hľadiska predstavovalo relatívnu jednotu spôsobu života a zakoreněných vzorov správania, industrializácia zvýraznila regionálne sociálne rozdiely (zvlášť vo

vzťahu k niektorým oblastiam východného Slovenska, ale aj juhu stredného Slovenska a Záhoria). Táto diferenciácia bola podhubím pre posilňovanie väzieb v lokálnych spoločenských a prehĺbila problém integrácie Slovenska ako socio-kultúrneho celku.

Perspektíva otvorenia spoločnosti medzinárodným vplyvom je pre Slovensko mimoriadnou socio-kultúrnou výzvou. V súčasnosti si uvedomujeme, že našou úlohou je zmeniť domáce sociálne pomery na báze výberu pozitívnych hodnôt, poznatkov a skúseností okolitého sveta. Ide o integráciu spoločnosti na originálnom základe kombinácie vlastných tradícií a internacionalizácie, prekonanie sociálneho regionalizmu a jeho romantickej idealizácie. Demokraticizácia spoločenského života je podmienkou vzniku sociálneho pohybu a spontánnych skupín, ktoré sú zdrojom potrebných kvalifikácií.

Vytýčenie cieľa rozvoja našej spoločnosti ako dosiahnutie štádia informatickej ekonomiky alebo stupňa vysokorozvinutej spracovateľskej ekonomiky je v zásade len mierou nárokov na sociálny rozvoj a možností, ktoré sa preň vytvárajú z hľadiska možnosti kultivácie človeka. Nie je možné preskakovať vývinové etapy, to však nevylučuje akceleráciu a orientáciu na budovanie prvkov zodpovedajúcich najvyššiemu modelu sociálno-ekonomického rozvoja.

Vývoj sociálnych mechanizmov spoločenského života

V oblasti sociálneho rozvoja je nová kvalita rastu spojená s požiadavkou kvalitatívne vyššej úrovne sociálnych mechanizmov, ktoré regulujú sebarealizačnú činnosť ľudí a spoločenských skupín, posilňujú, integrujú a transmitujú túto pohybovú energiu spoločnosti. Patria sem predovšetkým metódy zospoločenstievania (socializácie) materiálnych vzťahov vznikajúcich na báze ekonomiky a technického pokroku, formovanie spoločenského vedomia, metódy regulácie sociálnej diferenciácie, formovanie subjektov sociálneho rozvoja, riešenie sociálnych konfliktov, regulácie mobilitných procesov a socio-kultúrnej integrácie.

Zvýšenie úrovne zospoločenštenia nemusí nevyhnutne znamenať : menu jednej formy vlastníctva na inú, prebieha aj v hraniciach tej istej vlastníckej formy. Zospoločenštenie sa prehlbuje vďaka celkovému poklesu neurčitosti hospodárskeho prostredia. V priebehu prognózovaného obdobia dôjde k posilňovaniu prechodných a zmiešaných foriem vlastníckych vzťahov na osi osobné – rôzne formy družstevného (skupinového) – celospoločenské vlastníctvo. Jednou z dôležitých úloh sociálno-ekonomického riadenia bude systémové zvládnutie regulácie týchto rozmanitých, prechodných foriem vlastníctva a práce, zosúladienie výhod veľkých, malých a osobných foriem zapojenia. Osobitne bude potrebné rozvíjať teóriu a možnosti družstevnej organizácie. Bude treba vytvoriť možnosti prienikov medzi osobným a družstevným, ako aj družstevným a štátnym sektorom. Reálnou prednosťou našej spoločnosti by sa malo stať kvalitatívne nové ovládnutie týchto vlastníckych vzťahov, a teda pokrok v oblasti socializácie meraný kritériami pozitívneho zospoločenštenia.

Druhou rovinou socializácie je oblasť vzťahov medzi spoločenským celkom reprezentovaným štátnou mocou a občanom, pohybom na úrovni malých skupín. Socializácia vzťahov medzi občanom a spoločnosťou môže mať rôzne konkrétne-historické podoby.

Paradoxom budovania „reálneho socializmu“ je, že z historických dôvodov v ňom prevládol osvietencko-racionalistický prístup, ktorý sa neskôr zmenil na vášeň úplného poriadku, symetrie a statickej harmónie. Vytvoril tuhý byrokraticko-administratívny systém, ktorý určoval ľuďom presne vymedzené pozície a predpisoval primerané správanie. S tým súvisela nevraživosť administrácie k formám nezávislého konania a proti vzniku nezávislých skupinových vplyvov.

Línia prestavby a urýchlenia sa rozchádza s tradíciou racionalistického absolutizmu štátnej moci, ktorý je svojou podstatou socializmu cudzí. Je návratom k ideálu obmedzovania vzťahov hierarchickej závislosti na nevyhnutné minimum, vylučovania každej spoločenskej nadriade-

nosti založenej na niečom inom ako zásluha, návrat k samosprávnej komunite ako základnej bunke spoločnosti. Vývojovou otázkou sa stáva zosúladovanie samostatnej, spontánnej aktivity ľudí v spoločenstvách s inštitucionalizovanou, centrálnou organizovanou a regulovanou činnosťou. Z prognostického pohľadu je zrejmé, že aktivizácia pohybovej dynamiky ľudí a spoločenstiev vyžaduje, aby sa vytvárali nové oblasti, v ktorých sa bude dať konštruktívne využiť, a zároveň aby mechanizmus spätnej väzby ďalej prehľboval pôsobenie spoločenskej motivácie k aktívnemu konaniu.

Tretou rovinou socializácie je zospoločenšovanie materiálnych potrieb. V premietnutí do mechanizmov sociálneho života to znamená vznik a rozvoj spotrebiteľských a užívateľských záujmových organizácií, ktoré budú mať možnosť vyvíjať účinný tlak na sféru výroby, reprezentovať spotrebiteľský záujem a spoluformovať rozvoj nových potrieb. Vytvára sa tým nová perspektíva možnosti regulácie materiálnej úrovne života cez precíznejšie formulovanie ponuky a dopytu, diferencovaného podľa skupinových špecifik. Takéto spotrebiteľské a užívateľské záujmové organizácie môžu byť samostatným objektom sociálnej politiky.

Napokon štvrtou rovinou socializácie je zospoločenšovanie práce. Tento problém je často zastieraný predchádzajúcimi otázkami vlastníctva, moci a potrieb. Má však svoj vlastný obsah, sociálne väzby vo vnútroorganizačnej alebo podnikovej samospráve a spolu so zlepšovaním fyzických a intelektuálnych podmienok je niekedy označovaný ako „humanizácia profesionálneho života“. V tejto rovine zavádzania samosprávy ide o akceptáciu významu sociálnej sféry, prekonanie technokratických prístupov a uznania subjektivity pracovných kolektívov a na druhej strane o využívanie mechanizmov sociálnej sebaregulácie. Jestvuje aj diferencovaná možnosť prelínania tejto roviny s rovinou zospoločenšovania vlastníckych vzťahov a potrieb.

Pri takejto šírke možnosti zospoločenšovania je zrejmé, že z veľkej časti sa musia stať predmetom riadenia národných a územných orgánov. Prirodzeným záujmom dlhodobého rozvoja SSR sa tak stáva maximalizácia úrovne sociálno-organizačnej kultúry, teda umožnenie plynulého priebehu a bohatstva foriem zospoločenšenia. Vyplyvajú z toho veľké nároky na kvalitu a profesionálnu úroveň územného riadenia, koncepcnú schopnosť a kvalifikáciu.

Štruktúra pracovných vzťahov v činnosti človeka, ktorá vznikla v dôsledku byrokracie a formalizmu, vytvorila zvláštny typ psychológie a správania ľudí v spoločnosti. Charakterizuje ho dvojitvárnosť, neexistencia spojenia medzi „inštitucionálnym“ a „praktickým“ vedomím. Toto oddeľovanie dvoch sfér existencie je jedným zo zdrojov regionalizácie sociálneho života, dominácie sociálnych vzťahov vznikajúcich na báze súkromno-domáceho okruhu s jeho praktickým vedomím, ktoré má máločo spoločného s oficiálne proklamovaným.

Platformou prekonania tohto stavu môže byť len demokratizácia spoločenského života a uplatňovanie zásady verejnosti (glasnosti). Je to obnovenie sociálno-psychologických väzieb na báze vzájomnej dôvery, zjednotenia rozdvojenej sféry vedomia, ktoré umožňuje eliminovať „sprostredkovateľov“. Cestou k dosiahnutiu tohto stavu je dôsledné uplatnenie mechanizmu sociálnej kontroly (vrátane špecifickej kontroly prostredníctvom prostriedkov masovej komunikácie) a dôsledné rozhodovanie o problémoch ľudí na základe prehľadných a všeobecne akceptovaných pravidiel a noriem. Kľúčovou otázkou sa stáva dôsledné uplatnenie spoločensko-právnych a morálnych noriem a zabezpečenie súladu medzi právnou a morálnou normou v legislatívnom procese. Táto otázka sa završuje požiadavkou „právneho štátu“.

Dlhodobou uplatňovaný typ ekonomického rozvoja založeného na extenzívnej industrializácii vyvolal na Slovensku rýchly rast masových robotníckych profesií, povolání na strednej úrovni kvalifikácie. Spolu s tým vo výrobe mimoriadne vzrástol počet a význam majstrov a špecialistov, pracovníkov vykonávajúcich riadiace funkcie vo vzťahu k stredne kvalifikova-

ným pracovníkom. Vytvorili sa pracovné vzťahy a mechanizmy reprodukcie sociálnej diferenciácie charakteristické pre tento typ rozvoja.

Budúci ekonomický a vedeckotechnický rozvoj vedie k tvrdému preskupeniu tohto socio-profesionálneho usporiadania. Novo sa formuje vrstva vysokokvalifikovaných robotníkov-špecialistov a na druhej strane sa koncentrujú skupiny robotníkov, ktorí predtým vykonávali dobre platené stredne kvalifikované funkcie a v nových podmienkach sú presúvaní na menej kvalifikované pracovné činnosti. Vzniká veľká skupina kancelárskeho aparátu s progresívnym stredoškolským vzdelaním ako medziodvetvová prierezová kategória zabezpečujúca informačné toky, skupina vysokokvalifikovaných pracovníkov predvýrobných a povýrobných etáp a skupina vysokokvalifikovaných pracovníkov-manažerov. Formuje sa nová požiadavka na úroveň vzdelania: pomaturitné vzdelanie na rozhraní strednej a vysokej školy pre špičkové robotnícke povolanie a manažerov.

Dôležitým spoločenským predpokladom uskutočnenia takéhoto vývojového manévru je vytváranie priestorov, v ktorých môžu hľadať tradičné skupiny nové uplatnenie. Pravdepodobne najvýznamnejšou rezervou tohto druhu na Slovensku je rozvoj remeslníckej malovýroby na báze osobného a malého družstevného vlastníctva.

Budúci vývoj sociálnej diferenciácie vedie k výraznému posilňovaniu zastúpenia „stredných vrstiev“ v sociálno-triednej štruktúre, k vytváraniu občianskej spoločnosti.

Dlhodobým trendom v rozvoji spoločnosti je postupné zvyšovanie vedomia sebazodpovednosti, presúvanie celého radu úloh a funkcií zo štátu na sociálne jednotky, ktoré majú schopnosť subjektivizácie. Je to nevyhnutná súčasť odbyrokratizovania sociálneho života. To vyžaduje, aby sa na rôznych úrovniach sociálneho života vytvárali a posilňovali samosprávne sociálne skupiny.

Popri rodine a pracovnom kolektíve ide najmä o lokálnu susedskú komunitu, lokálnu komunitu obce, sídliska, profesionálne spoločenstvo, záujmové hnutia rôznych zameraní, svojpomocné hnutia a kultúrne spolky.

Vo formovaní subjektov sociálneho života a jeho rozvoja, v ich vybavovaní samosprávnymi funkciami vidíme dôležitú spoločensko-politickú úlohu národných orgánov SSR. Vhodnými programovými opatreniami možno dosiahnuť v relatívne krátkom čase prenikavé prispôsobenie organizácie spoločenského života podmienkam a potrebám obyvateľstva, iniciatívne ovplyvňovať sociálnu klímu. Nezanedbateľný a v určitých súvislostiach i rozhodujúci je aj súvis, možnosť podchytenia niektorých dôsledkov očakávaného procesu sociálnej diferenciácie.

V doterajšom vývoji pretrváva redukovanie zložitého a všestranného problému motivovania ľudí na úzku oblasť materiálnej a morálnej stimulácie. Zo zreteľa spoločenského záujmu unikla široká otázka motivovania spoločenskou dohodou, zmluvou a mechanizmu, ktorý k nej vedie – rokovania medzi subjektami spoločenského života. Ideál priamych a nesprostredkovaných vzťahov medzi jednotlivcom a spoločnosťou reprezentovanou štátom neumožňoval vznik tohoto mechanizmu.

Uvedený motivačný mechanizmus je založený na zhode hodnôt a záujmov zúčastnených strán – občana, ktorý na zastupovanie svojich záujmov potrebuje záujmovú či inú organizáciu, a štátneho orgánu. Môže však vystupovať aj v podmienkach rozdielov v systéme hodnôt, teda v konfliktnnej situácii. Práve tu sa prejavuje nadradenosť rokovania a motivácie dohodou nad materiálnou a morálnou stimuláciou, ktorá je v konfliktnnej situácii len prelicitovaním hodnôt.

V období rozsiahlych alebo rýchlych sociálno-ekonomických pohybov sa princíp hľadania motivačného konsensu alebo dohody stáva základom pre sociálnu motiváciu na všetkých úrovniach riadenia. Tým ale dáva do pohybu či vyžaduje prispôbovanie iných mechaniz-

mov, zvlášť zospoločenšťovania, subjektivizácie a formovania spoločenského vedomia. Rozširuje sa priestor, otvárajú sa nové oblasti možného motivovania.

Mobilita pracovných síl, územná a vzostupná mobilita podlieha sociálnej regulácii a možno hovoriť o spoločensky žiadúcej, chcenej mobilite na rozdiel od automaticky prebiehajúcej, spontánnej mobility. Obdobia veľkých sociálno-ekonomických zmien sa vyznačujú tým, že ich sprevádza intenzívna sociálna mobilita a v prognózovanom čase nevyhnutne vstúpime do takýchto etáp.

V oblasti rozmiestňovania pracovných síl vzniká pre riadenie sociálno-ekonomického rozvoja závažná úloha rozpracovať mechanizmus fungovania a riadenia socialistického trhu pracovných síl na báze vyčerpávajúcich, rýchlych a všeobecne dostupných informácií o voľných pracovných miestach a na druhej strane účinných metód socio-ekonomickej intervencie štátu v prospech tvorby pracovných miest.

Metódy riadenia kadrovo-personálneho pohybu, výberu a rozmiestňovania ľudí sú vo svojej podstate reprodukciou spoločenských elít. Slabá dynamika sociálneho života, ktorá súvisí s malou mierou samosprávnosti sociálnych subjektov, oblabuje generovanie potrebných typov ľudí: sú „neviditeľní“, nedostatočne sformovaní, sociálne vyspievajú až vo vyššom veku, keď sú už málo perspektívni. Zužovanie základne sťažuje a deformuje výber, malý prísun komplikuje rotáciu. Sociálny rozvoj sa v tejto otázke bezprostredne prelína s politickou kultúrou spoločnosti.

Aktivna účasť všetkého ľudu na pracovnej, politickej a tvorivej činnosti, spôsoby tejto účasti podliehajúce mechanizmom sociálneho rozvoja sú súčasťou národnej kultúry i zdrojom jej budovania. Na tejto rovine prebieha integrácia rôznych sfér života, sebareflexie a identifikácie.

V úrovni kultúry preto potrebujeme živú výmenu medzi rôznymi triedami, vrstvami a skupinami, preklenutie umelých bariér nedôvery a podozrievavosti (hoci len medzi mešťanom a vidiečanom, medzi vedúcimi a podriadenými, medzi povolaniami, národnosťami a medzi etnickými skupinami na Slovensku). Každé z týchto spoločenstiev je nositeľom vlastných prvkov životnej filozofie. Úlohou kultúrneho rozvoja je neustále vytvárať z rôznych častí jeden celok. Bariéry sú výsledkom pôsobenia predsudkov a v ich odstraňovaní treba vidieť jednu z hlavných úloh „profesionálneho“ odvetvia kultúry. Ak budeme zotrvávať na predsudkoch, nemôžeme dynamizovať kultúrny rozvoj.

Kultúra má vlastné zákony tvorby a výmeny či komunikácie, motivuje priamo svojou schopnosťou zaujať ideálom dobra, krásy a najmä dôstojnosti, ale hýbu ňou rovnaké mechanizmy ako v celej sociálnej oblasti. V kultúrnej sfére tiež musí prebehnúť proces formovania samosprávnych subjektov, delegovanie právomoci a vlastnej zodpovednosti na spoločnosť. Trajektória dlhodobého rozvoja kultúry a sociálnej sféry života je totožná.

Štrukturálne predpoklady sociálneho rozvoja, sociálne potenciály

Sociálny rozvoj má konkrétno-historický obsah, v ktorom sa dialekticky a systémovo spájajú prvky pohybové (funkčno-dynamické) a štrukturálne (stavovo-potenciálové). Z hľadiska štrukturálnych charakteristík sa sociálny rozvoj javí ako obohacovanie demografického potenciálu, tvorivých síl, zdravia a optimalizácie procesu sociálnej reprodukcie človeka na kvalitatívne vyššej úrovni. Rozvinutejší človek a vyspelejšia sociálna štruktúra je nielen cieľom celého spoločenského vývinu, ale aj jeho predpokladom.

V období po druhej svetovej vojne počet obyvateľstva SSR vzrástol celkovo zhruba o 15 %. Podiel detí, mladšej populácie vôbec vzrástol len o 2 %, podiel ekonomicky aktívnej generácie vzrástol o 15 % a podiel ekonomicky neaktívnej cca o 35 %. Vývoj priemerného veku dožitia sa vyvíjal vcelku i relatívne nepriaznivo. Podiel obyvateľstva na Slovensku vzrástol z cca 27 %

na podiel presahujúci 33 % obyvateľstva ČSSR. Z uvedených údajov možno konštatovať existenciu procesu stárnutia populácie.

Pokiaľ ide o územnú rovnováhu, z číselného hľadiska možno vývoj v SSR považovať za primeraný. Procesy koncentrácie obyvateľstva a súbežný proces migrácie z vidieckych lokalít do miest budú zrejme pokračovať. Osobitne významné v slovenských podmienkach je existencia kyvadlovej migrácie, ktorá v niektorých sídelných jednotkách prekračuje až 80 % ekonomicky aktívnych alebo predaktívnych (uční a študenti) obyvateľov.

Oveľa závažnejšie sú problémy týkajúce sa obyvateľstva v oblasti vekovej rovnováhy. Za stavu, že sa podiel mladej generácie znižuje, nastane relatívne i absolútne stárnutie produktívnej generácie. Tento jav je osobitne významný najmä z hľadiska očakávaných ekonomických zmien a štrukturálnych premien. V rámci tejto generácie bude totiž narastať podiel obyvateľstva s nízkou schopnosťou adaptability na nové podmienky.

U mladej generácie dochádza už v súčasnosti nielen k úbytku počtu, ale aj k závažným zmenám jej správania sa, osobitne vo vzťahu k práci, ako aj v oblasti rodinného života. Oproti predchádzajúcej generácii vstupuje do ekonomického života zhruba o tri roky neskôršie. Do manželského života vstupuje mladá generácia v priemere zhruba o tri roky skoršie ako generácia predchádzajúca. V životnom cykle ľudí sa podstatne zredukovalo obdobie samostatného slobodného života, ktoré je podmienkou úspešného sociálneho ale aj kvalifikačného odborného dozretia.

Narastanie podielu staršej populácie, pri súčasnom skracovaní času súžitia prvej a tretej generácie, priniesie viaceré, v podstate nepriaznivé javy, ktorým spoločnosť bude musieť nevyhnutne čeliť zložitým systémom opatrení v oblasti bývania, dôchodkov, zdravotných a sociálnych, ale aj komunálnych (platených) služieb, dôchodkového zabezpečenia a dôchodkového veku.

Zvláštnosťou Slovenska v rámci ČSSR je národnostná a etnická heterogenita jeho obyvateľstva. Na celkovom počte obyvateľstva sa 16,9 % podieľajú príslušníci národnostných menšín (11,1 % maďarskej, 0,7 % ukrajinskej) a etnickej skupiny Cigánov – Rómov (4,7 %). Zjavná tendencia poklesu zastúpenia slovenskej populácie je sama o sebe vývojom výzvou na obrátenie pozornosti ku kvalitatívnym aspektom ľudského potenciálu, predovšetkým v rovine celkovej kultúrnosti, vzdelanosti a rozvojovej aktivity. Predstavujú situácie, v ktorých treba posilňovať a na ktorých treba budovať vlastnú národnú identitu. Určitý negatívny vplyv na formovanie ľudského potenciálu SSR bude mať aj pôsobenie zahraničných komunít Slovákov.

Prognostické úvahy prevažne na demografických predpokladoch budúcného vývoja poukazujú na kvalitatívne aspekty ľudského potenciálu SSR. Rozhodujúci zápas o jeho kvalitu bude prebiehať v kultúrno-duchovnej oblasti.

Zdravotný potenciál našej populácie chápaný ako jeho fyzická, psychická i sociálna zdatnosť je ničím nenahraditeľnou rozvojovou príležitosťou našej spoločnosti, jedným z jej rozvojových potenciálov.

Zdravotný stav populácie je indikátorom problémov sociálno-ekonomického života spoločnosti a zároveň limitujúcim faktorom dynamizácie tohoto rozvoja. Úzko súvisí s reálnymi procesmi spôsobu života sociálnych skupín a jednotlivcov. Medzi sociálno-ekonomické faktory ohrozenia zdravia patrí v súčasnosti veľmi vysoká ekonomická, pracovná a časová náročnosť uspokojovania základných životných a kultúrnych potrieb, vysoká rozvodovosť, rozvrátené rodinné pomery, vzájomná izolácia generácií, preťaženosť detí v základnej škole, osamelosť a odcudzenie.

Súčasnú mieru zdravia obyvateľstva, zdravotný potenciál spoločnosti musíme hodnotiť ako nepriaznivý – hlavne v porovnaní s vyspelými krajinami sveta. Nesprávna výživa, nedostatok

pohybu, rast spotreby alkoholických nápojov, cigariet, liekov, rast počtu osôb závislých na rozličných drogách a nepriaznivý stav životného prostredia sa prejavuje v raste výskytu niektorých ochorení, v znižovaní celkovej odolnosti a v zhoršovaní genetického fondu populácie,

Nedostatočné náklady na zdravotníctvo, ich neefektívne využívanie spolu so zastaralou organizáciou zdravotníctva dostáva občana oproti zdravotníctvu do nerovnoprávneho postavenia nadmernej závislosti, bez možnosti výberu lekára liečby, čo vedie k častému výskytu protekcionárstva a úplatkárstva.

Po dľa názoru odborníkov sa na súčasnom nepriaznivom zdravotnom stave obyvateľstva podieľa : dravotníctvo 20–30 %. Ďalšie príčiny treba hľadať v najrôznejších celospoločenských súvislostiach. Skutočnou nevyhnutnosťou sa preto stalo vytvorenie celospoločenskej koncepcie : dravotníctva a zdravotníckej starostlivosti, ktorá bude klásť dôraz na primárnu prevenciu celospoločenskú i zdravotnícku a cieľom ktorej bude skvalitnenie : dravotného potenciálu našej populácie.

V nasledujúcom období je možné uvažovať o troch variantoch vývoja stavu zdravia a zdravotnej starostlivosti. Pesimistická prognóza je založená na extrapolácii súčasných negatívnych tendencií. Ich výsledkom bude narastanie chorôb z nesprávnej celospoločenskej a individuálnej adaptácie na podmienky života, vyššia úmrtnosť obyvateľstva a neplánovaný rast výdajov na zdravotníctvo a sociálne zabezpečenie. Mobilizačná prognóza sa orientuje na zastavenie negatívneho vývoja zdravotného stavu populácie a jeho postupné zlepšovanie prostredníctvom mobilizácie okamžite dostupných rezerv vo využívaní existujúcej materiálno-technickej vybavenosti, poznatkovej : ákladne a kádrového a organizačného potenciálu zdravotníckej starostlivosti. Intenzifikačná prognóza predpokladá kvalitatívne nový prístup ku zdraviu ako k základnému cieľu a zároveň významnému potenciálu sociálno-ekonomického a kultúrneho rozvoja. Ten sa prejaví v tom, že zdravie sa fakticky stane primárnou ideologickou a politickou hodnotou a úroveň zdravotného stavu populácie a jednotlivých sociálnych skupín sa bude chápať ako jedno z rozhodujúcich kritérií úspešnosti rozvoja spoločnosti.

V celkovej rozvojovej stratégii našej spoločnosti má výchova a vzdelávanie nezastupiteľné miesto. Formuje a posilňuje schopnosť komunikovať so spoločnosťou na úrovni všeobecnej kultúry a aktívne utvárať vlastnú osobnosť.

Logika extenzívnej industrializácie hlboko ovplyvnila obsah a pôsobenie školskej sústavy. Bola orientovaná len na zvyšovanie počtu štandardne pripravených odborníkov pre základné socio-profesionálne kategórie. Požiadavky praxe viedli k vytvoreniu novej koncepcie, v ktorej zabezpečenie výchovno-vzdelávacieho procesu zďaleka nie je len úlohou samotného školstva. Prerozdelenie úloh a funkcií priviedlo k značnému rozkolísaniu celého systému. Školstvo sa začalo javiť ako autonómny, vysoko zbyrokratizovaný systém neschopný diferencovaného prístupu k uspokojovaniu spoločenských potrieb. Systém rozmiestňovania žiakov a absolventov sa stal jeho slabinou. Vzdelanie nadobudlo výrazný statusový charakter. Školstvo zaostávalo v materiálno-technickom a kádrovom zabezpečení.

Zdokonalenie procesu výchovy a vzdelávania, vyčerpávajúce plnenie jeho sociálno-rozvojovej úlohy pri dynamizácii celospoločenského pohybu je globálnou úlohou spoločnosti. Vyžaduje si individualizáciu výchovy a vzdelávania, zmenu systému rozmiestňovania, nepretržitý prísun spätnoväzobných informácií o výsledkoch svojej činnosti a väzby medzi výchovno-vzdelávacou sústavou a praxou.

Dosiahnutá úroveň vzdelanosti na Slovensku umožňuje realizovať viacero vývojových variantov. V tejto oblasti sa prognóza sociálneho rozvoja prikláňa k tým koncepciám, ktoré kladú vyvážený dôraz na rozvoj základného, stredného a vysokého školstva. V prognózova-

nom období výrazne rastú nároky na schopnosti sociálnej komunikácie a schopnosti občianskej seberealizácie, na schopnosti integrovať v osobnosti tieto kvality, ktoré výrazne prekračujú hranice úzko profesionálnych, zvlášť technických znalostí a zručností. Z toho logicky vyplýva potreba širšej všeobecno-kultúrnej rozhľadenosti, znalosti základných svetových jazykov, ako aj schopnosti rozlišovania spoločenských a morálnych hodnôt. Citeľne sa obnovuje význam moderného spoločensko-vedného vzdelania, ktoré dáva možnosti celkovej orientácie, aktívneho zapojenia sa do riadenia, výkon sebariadiacich funkcií.

Súhrnným smerom rozvoja výchovno-vzdelávacej sústavy v prognózovanom období je najmä zvýšenie vnútornej pružnosti, schopnosti rýchlejšieho prispôbovania požiadavkám spoločenského vývoja a rýchlejšieho absolvovania nových prístupov.

Súčasný rozdeľovací systém sformovaný v podmienkach extenzívneho rozvoja sa vyznačuje odtrhnutosťou rozdeľovania od produkcie a značnou autonómiou dynamiky jeho jednotlivých zložiek. Kľúčovou oblasťou rozdeľovacích mechanizmov je mzdová diferenciácia.

Nivelizačné tendencie doterajšieho vývoja sa prejavili v celkovom mzdovom rozpätí, odvetvovej diferenciácii, v určovaní individuálnej mzdovej diferenciácie predovšetkým demografickými charakteristikami pracovníka a požadovanou formálnou kvalifikáciou, i v spôsobe previazanosti mzdovej diferenciácie s diferenciáciou životnej úrovne.

Dlhodobá neschopnosť radikálnej dynamizácie vývoja miezd vedie nielen k úplnému podviazaniu možnosti mzdovej diferenciácie, a teda prechodu na nové princípy odmeňovania, ale treba priamo varovať aj pred vznikom ostrých sociálnych konfliktov v dôsledku stagnácie mzdového vývoja, úpadku záujmu o prácu v socialistickom sektore a neskrývanú orientáciu na aktivity druhotnej ekonomiky.

Výsledkom doterajšieho vývoja životnej úrovne je prehlbujúca sa homogenizácia, stagnácia jej štrukturálnych a kvalitatívnych charakteristík a prehlbujúci sa rozdiel medzi reálnou životnou úrovňou u nás a vo vyspelých kapitalistických krajinách v náš neprospech. Súčasný stav osobnej spotreby charakterizuje vysoká zaťaženosť rozpočtov výdavkami na potraviny a nápoje. Podiel individuálnych výdavkov na spotrebné tovary a služby týkajúce sa rekreácie, vzdelania a kultúry v štruktúre celkovej spotreby obyvateľstva rastie len veľmi pomaly a je dlhodobo nižší.

V prognózovanom období nebudeme mať priestor pre rýchle a ľahké zvyšovanie životnej úrovne, predovšetkým pre zvyšovanie životnej úrovne cestou zdokonaľovania rozdeľovacích mechanizmov. Musíme rozpracovať metódy individuálnej a subjektivej účasti na zvyšovaní životnej úrovne, problémom nebude rozdeľovanie, ale možnosť získať osobný či skupinový príjem a zosúladienie týchto možností do čo najmenej protirečivého celku.

Predpokladom aktivizácie je preto vytvorenie takého ekonomického mechanizmu, ktorý stimuluje úspory živej práce, vedie ku kultivácii pracovných podmienok, zabezpečuje odmeňovanie jednotlivcov a pracovných kolektívov podľa výsledkov ich práce, zvyšuje stupeň ekonomickej samostatnosti hospodárskych a organizačných jednotiek.

Aktivita subjektu a rozvoj blahobytu sú úzko spätými nevyhnutnými vývojovými tendenciami. Je potrebné prekonať mechanistické predstavy o jednoduchých väzbách medzi materiálnymi stimulmi a pracovným výkonom. Výška mzdy je len jednou z mnohých zložiek formovania blahobytu, celkového životného komfortu, ktorý má svoju „ekonómiu času“, všade prítomnú kultúrnu dimenziu a celistvý harmonizačný kontext. Úroveň blahobytu je dielom viacerých generácií, stupňom vybudovanosti všetkých zložiek materiálnej kultúry spoločnosti. Treba preto pokladať za unáhlené predstavy, ktoré vytyčujú iluzórny cieľ „dosiahnuť v krátkom čase životnú úroveň najvyspelejších krajín“. Ich úroveň blahobytu sa často formovala už v minulých storočiach. Prognostické úvahy nemôžu byť pod úrovňou

bežného ľudského horizontu, ktorý má viacrozmerný charakter a kultúrou vymedzený prevodový kľúč medzi peniazmi, časom, energiou a hodnotami.

Príjmy, spotreba, životná úroveň završená koncepciou zvyšovania materiálno-kultúrneho blahobytu sú výrazným subjektívnym potenciálom sociálno-ekonomického rozvoja a formou jeho účinnej stimulácie.

Naša spoločnosť bez ohľadu na rozsah uskutočňovaných reforiem musí budovať na uplatňovaní zásad sociálnej spravodlivosti a pomoci ľuďom a skupinám, ktoré ju potrebujú. Nevyhnutne sa však budú meniť formy sociálnej pomoci tak, aby sa nedostávala do rozporu so zvyšovaním sociálno-ekonomickej efektívnosti. Bude sa stále viac presúvať na zabezpečenie spravodlivej rovnosti na štarte do života.

Zvyšovanie sociálno-ekonomickej efektívnosti je v celom prognózovanom období základnou podmienkou napredovania materiálnej a kultúrnej civilizácie slovenskej spoločnosti. Spoločenskou hodnotou a aspiráciou spoločenského pohybu zostáva materiálny blahobyť, zdravie a sociálne istoty a vzdelanie.

Stratégia urýchlenia a prestavby predpokladá uplatňovanie „silnej sociálnej politiky“ Často sa možno stretnúť s krátkym spojením, keď sa silná sociálna politika stotožňuje so zvyšovaním výdavkov spoločnosti na sociálne ciele. Sociálna politika je však silná vtedy, keď vytvára priestor pre sociálny samopohyb, uvádza do činnosti mechanizmy dynamiky sociálno-ekonomického, celospoločenského napredovania. Prvoradou úlohou prognózy sociálneho rozvoja je hľadať takéto príležitosti.

Nazrálá situace pro zásadní změny ve fungování společnosti umocňuje potřebu vědeckého poznání předpokladů, způsobů a zdrojů společenského pohybu. Přestavba společenského systému s cílem jeho dynamizace by zůstala propagandistickým heslem, pokud by nebyly vytvořeny sociální mechanismy, jež probudí společenský tvůrčí potenciál, který byl a dosud je omezován a oslabován jednak byrokraticko-administrativními a formalistickými prvky v ekonomice, politice a kultuře, jednak reorientací potenciálu jednotlivců a skupin na společensky neefektivní či přímo disfunkční oblasti sociálně ekonomických aktivit (např. na tzv. druhou ekonomiku).

Jeden z důležitých sociálních předpokladů a zdrojů společenských změn je právem spatřován i v nové generaci [Gorbačov 1988 : 6]. Patrně nejzávažnějším současným úkolem sociologie mládeže je proto odpovědět na otázku, zda a v jaké míře jsou v mládeži (v daných konkrétně historických podmínkách a v jednotlivých sociálních skupinách) obsaženy předpoklady společenské změny. Na stránkách Sociologického časopisu již byly v tomto směru prezentovány různé přístupy a naznačeny kontroverzní odpovědi. (1) Vzhledem k tomu, že tato teoreticky i prakticky významná otázka sociologie mládeže má i svou poměrně širokou historickou dimenzi, z jejíhož poznání lze mnohé čerpat i pro současnost, považuji za účelné vyslovit se ke způsobům a výsledkům jejího řešení v důležitých etapách vývoje oboru.

1. Počátky vědeckého zájmu o mládež

O mládeži, jako generační vrstvě všech skupin sociálně třídní struktury společnosti, můžeme hovořit přibližně od poloviny minulého století, kdy historický vývoj výrobních sil a společenských vztahů v nejvyspělejších zemích světa výrazně rozšířil sociální podmínky pro její existenci. (2) Avšak již J.A. Komenský a o století později J. J. Rousseau, M. J. A. N. de

(1) Pokud jde o Sociologický časopis, odkazují na práce : [Holda 1989, Kabátek, Sak 1989, Kabátek 1989] a v případě teoretického časopisu mládežnické organizace Impuls na články [Holda–Matějovský 1988, Holda 1989, Sak–Kabátek 1988, Kabátek 1989].

(2) Skutečnost, že v historii dlouho existovaly a dosud v podobě etnických minorit existují společnosti bez sociálně diferencovaného mládí, a tudíž bez mládeže, doložila řada badatelů. Americká socioložka a etnografka Meadová na základě analýzy bohatého empirického materiálu dostatečně popsala a vysvětlila „zlomový“ charakter ontogeneze v mnoha kulturách : dítě je dítětem tak dlouho, než získá kompetence (status a role) dospělého podrobením se rituálním „pubertálním obřadům“ [Mead 1949 : 175–178]. J. Wolf na základě sekundární analýzy antropologických pramenů dochází k závěru, že do „počátku minulého století, kdy průměrný lidský věk nedosahoval ještě hranice padesáti let, neexistoval vůbec pojem mládež ; do té doby dospívaly děti přímo v muže a ženy“ [Wolf 1981].

Sociální skupina mládeže evidentně neexistovala v prvobytně pospolné společnosti. A. T. Anisimov dokládá, že v prvobytné společnosti byli za dospělé považováni již jedinci ve věku 10–12 let, kteří v tomto období přebírali všechny společenské reprodukční funkce [Anisimov 1966]. V antické a feudální společnosti lze spatřovat určité charakteristické znaky zhruba odpovídající dnešnímu vymezení

Condorcet a ještě později B. Bolzano a další ideologicky připravili půdu pro budoucí rozvoj sociální skupiny mládeže [Komenský 1966, Rousseau 1911, Condorcet 1968, Bolzano 1952].

Osvícenští myslitelé si uvědomují a zdůrazňují možnost urychlit společenský vývoj a měnit jeho výsledky prostřednictvím zevšeobecnění a zdokonalení výchovy a vzdělání dětí a mladých lidí. (3) Jejich představy jsou namnoze utopické a idealistické, nicméně jejich názor, že výchova nás dělá tím, čím jsme (Helvetius 1953), a že je nezbytné v zájmu společenského blaha a pokroku všeobecně vytvořit prostor, v němž se bude člověk vzdělávat a připravovat na činorodější a svobodnější společenskou aktivitu, vyjadřuje podstatné potřeby a zájmy rodící se buržoazie a nastupujícího kapitalistického výrobního způsobu. (4)

Ve vyspělých evropských zemích se ve druhé polovině 18. století objevuje historicky nový fenomén – studentská mládež. Na přelomu 18. a 19. stol. se vytváří „rezervní armáda“ mladých vzdělaných lidí – intelektuální proletariát. J. R. Gillis popisuje situaci, kdy na sklonku Velké francouzské revoluce byla Paříž plná mladých vzdělaných mužů, kteří pro sebe nenacházeli uplatnění. Intelektuální atmosféra a omezené možnosti seberealizace se v daných historických podmínkách staly „lůžní“ revolucionářů (Gillis 1974). Ještě před rokem 1848 pak na tomto základě vzniká studentské reformní hnutí (např. již v roce 1815 tzv. Burschenschaften na univerzitě v Jeně).

Rozpad stavovského systému, vzestup měšťanstva (mimo jiné s jeho úsilím a možnostmi poskytnout dětem vyšší vzdělání), počátky industrializace, osvobození většiny obyvatelstva z nevolnických a poddanských vztahů, odumírání velkorodiny, oddělení bydliště od pracoviště a další okolnosti vedly k rozšíření sociálního významu mládeže, a to nejen studentské. Nicméně početní rozšíření a především sebeuvědomění studentské mládeže i rozvoj student-

mládeže jen u části mladých jedinců – příslušníků svobodných a vládnoucích tříd a skupin. Platónova Akademie a Lykeion vytvořené Aristotelem sice již měly některé shodné rysy s novověkými školami a právem jsou považovány za první výchovně vzdělávací instituce, ale jejich sociální dosah byl značně omezený. Nízký stupeň rozvoje výrobních sil středověké společnosti spolu s rigidní společenskou nadstavbou, determinovanou dogmatickým teologickým myšlením, nevytvářely podmínky pro rozšíření sociální skupiny mládeže. I když v období hospodářského a kulturního rozmachu feudalismu ve 12. a 13. století dochází mimo jiné i ke vzniku stálých vzdělávacích institucí, prvních univerzit, nemá tato skutečnost podstatný vliv na konstituování sociální skupiny mládeže v nejpočetnějších třídách a vrstvách tehdejší společnosti.

(3) J. A. Komenský o více než dvě století předbílá svou dobu, když vznáší požadavek všeobecného vzdělání: „... První, co si přejeme je, aby tak plně a k plnému lidství mohl být vzděláván ne jeden člověk nebo několik nebo mnoho, nýbrž všichni lidé vespolek a každý zvlášť, mladí i starí, bohatí i chudí, urození i neurození, muži i ženy, zkrátka každý, komu se stalo údělem narodit se člověkem ...“ [Komenský 1966].

(4) Helvétius, podobně jako většina osvícenských myslitelů, chápe výchovu v široké společenské dimenzi jako komplexní působení společnosti na člověka: „Jestliže lidé bývají pod vládou svobodnou otevření, přímí, snaživí a laskaví, jsou pod vládou despotickou sprostí, prolhaní, podlí, bez ducha a bez odvahy, je tento rozdíl v jejich povaze výsledkem různé výchovy, jaké se jim dostalo za té či oné vlády“ [Helvétius 1953 : 39]. Rousseau současně s kritikou feudálního stavovského „výchovně vzdělávacího systému“ požaduje, aby výchova postihovala veškeré děti a mladé lidi, aby jejím cílem byla příprava činorodých občanů, kteří si váží práce [Rousseau 1911]. Condorcet již ve druhé polovině 18. století požaduje koedukovanou a bezplatnou výchovu a vzdělání mladých lidí, přičemž všeobecné vzdělání chápe jako povinnost společnosti vůči všem občanům, a to nejen mladým [Condorcet 1968]. Bolzano uvažuje i o specifických, ale dodnes aktuálních formách výchovy a vzdělání mladých lidí jako prostředku vzájemného porozumění, dynamizace a inovace života společnosti: „Aby se do celé obce nedostal duch lenosti, takže by ji potom nikdo neměl druhému za zlé, bude třeba rozmanitých opatření, z nichž zejména uvádím : mladí lidé nechť jsou posíláni na cesty, aby poznali, co a jak se děje v jiných státech ...“ [Bolzano 1952 : 68].

ského hnutí má zásadní význam pro emancipaci mládeže jako celku, jako ontogeneticky a historicky blízkého i když sociálně diferencovaného seskupení. „Schopnost ptát se a formulovat problémy je první podmínkou k novému politickému zařazení a k politické identifikaci mládeže. Poněvadž relativně nejvíce možností ptát se a politicky se přesněji orientovat má prozatím spíše mládež vzdělaná, studující, posouvá se studentstvo nutně až na avantgardní místo v procesu politické sebeidentifikace nové generace, aniž se stavovsky izoluje nebo nadřazuje“ (Kubičková 1969 : 133).

Přestože pro kapitalistickou společnost se stala existence sociální skupiny mládeže v průřezu celé sociálně třídní struktury jedním z předpokladů rozvoje výrobních sil, bránily ještě dlouho společenské vztahy tomu, aby se proces utváření mládeže stal procesem celospolečenským. Zvláště využívání dětské práce konzervuje přechod z dětství přímo do dospělosti. Teprve zánik manufakturní výroby, dovršení procesu průmyslové revoluce a industrializační rozmach kapitalismu s sebou přinesl změny ve společenských vztazích, které mimo jiné znamenaly výrazné kvantitativní a kvalitativní změny mládeže i názoru na její roli ve společnosti. (5)

V úvahách Marxe a Engelse o charakteru nové společnosti je výchova a vzdělání mladých lidí jedním z ústředních témat. V rámci deseti opatření, která navrhuje jako všeobecně použitelná ke změně společenských poměrů, je vedle zásadních ekonomických a právních opatření zdůrazněna „veřejná a bezplatná výchova všech dětí, odstranění tovární práce dětí v její dnešní podobě, spojení výchovy s materiální výrobou atd.“ [Marx – Engels 1950 : 46].

V době Marxově i Engelsově je rozvoj sociální skupiny mládeže jako výchozí reprodukční vrstvy celé sociálně třídní struktury teprve v začátcích. To vysvětluje skutečnost, že Marx ani Engels se mládeží explicitně nezabývají. Hovoří většinou jen o výchově dětí [Marx – Engels 1950 : 43–46], o dětské práci [1950 : 31,33], o dětech a rodině [1950 : 190 ad.] nebo o generacích v biologicko-reprodukčním i historicko-sociologickém smyslu [1958 : 58–59]. I když se do úvah klasiků marxismu, jež se týkají mladých lidí a výchovy, promítly některé utopické a dnes již překonané vize budoucí společnosti (přecenění možností mimorodinné výchovy, zjednodušená představa o spojení vzdělávání a praxe, přehnaný kolektivismus potlačující individualisaci a motivaci člověka atd.) a jednostrannosti v posuzování zdrojů společenského pohybu, zůstává pro současnou sociologii mládeže metodologicky přínosnou teze, že „dějiny nejsou nic jiného než sled jednotlivých generací, z nichž každá těží z materiálu, kapitálu, výrobních sil, které jí odkázaly všechny předchozí generace, pokračuje tedy jednak za úplně změněných okolností v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti“ (Marx–Engels 1958 : 58–59).

(5) Hovoříme-li o kvantitativních změnách mládeže, máme na mysli její absolutní a relativní početní růst. Symptomem kvalitativních proměn mládeže je její postupné sebeuvědomování a sebevyjadřování, jež souvisí se sdružováním mladých lidí v mládežnických i jiných společensko-politických organizacích. Formování mládeže také jako skupiny „pro sebe“ vedlo ke vzniku pojmu „emancipace mládeže“. Rozsáhlá stať o mladé generaci, zveřejněná ve druhé polovině šedesátých let, specifikovala zdroje této emancipace takto : „Materiálně usnadnila emancipaci mládeže industrializace 19. století. Mládež se stala pro továrny vítanou pracovní silou. Dostávala však také plat a poprvé tím získala větší hospodářskou váhu. Delší doba výuky, přibývání dále se učící a studující mládeže a biologická akcelerace (puberta začíná dříve) posílily mládež i početně“ [Zveličená 1967]. Pojetí emancipace mládeže je však zavádějící. Navozuje představu, že mládež původně existovala jako více méně receptivní objekt společenských procesů a teprve později sociálně ekonomické a společensko-politické faktory způsobily její přeměnu také v subjekt těchto procesů. Nepopíráme, že historický vývoj mládeže implikuje i emancipační jevy, ale podstata věci je jinde : geneze mládeže je dialektickým procesem rozvíjení objektové i subjektové stránky v závislosti na rozvoji společenských sil a vztahů.

Dialektické nazírání vztahu generací a historických změn vytvořilo předpoklady k překonání jak jeho jednostranně materialisticko-deterministické interpretace, tak i extrémů, jež vyplývaly z příliš „individualistického“ nebo naopak „sociálního“ pohledu. A. Gramsci, L. Althusser, P. Bourdieu aj. uznávají, že určujícím faktorem sociálního vývoje (výchovy) mládeže jsou koneckonců ekonomické vztahy, ale současně zdůrazňují autonomii rodiny, školy, náboženství, politiky a dalších sfér, s nimiž jsou mladí lidé v interakci. Do popředí se dostává otázka kulturního (intelektuálního) potenciálu a jeho nositelů, včetně samotné mládeže, studentů a mladé inteligence.

Překonán je i rozpor dvou proudů v sociologii mládeže a výchovy, z nichž první je spojován s E. Durkheimem, a po 2. světové válce s T. Parsonsem, kteří akcentují význam vnějšího sociálního tlaku. Rozhodující jsou sociální vlivy („kolektivní vědomí“), které určují individuální chování. Socializace se pak nutně chápe jako proces přizpůsobení vnějším podmínkám. Druhý proud vychází z názorů G. H. Meada, M. Webera a dalších, kteří naopak tvrdí, že k vytvoření humánní společnosti je nezbytné osvobodit člověka od vnějšího tlaku. Výchova mladých lidí musí být vedena s cílem vytvářet podmínky pro rozvoj relativně nezávislé osobnosti schopné se projevovat jako svobodný subjekt uplatňující svůj specifický tvořivý potenciál.

Sociální koncept Durkheimův (Parsonsovův) je dnes spatřován jako příliš statický a ve svých důsledcích konzervativní. V případě konceptů vycházejících z G. H. Meada a M. Webera se zdá být nezodpovězenou otázkou kontroly individua nad sociálním světem (Dawe 1970).

Lenin byl již svědkem bouřlivého růstu společenského významu sociální skupiny mládeže i rozvoje mládežnických hnutí. Z jeho prací, které se týkají této problematiky, lze odvodit základní principy jeho přístupu k mládeži, které lze shrnout následovně: mládež je společenská skupina se specifickými biologickými, psychickými a sociálními znaky. Pokud není tato skutečnost respektována, „často se stává, že se příslušníci starší a staré generace nedovedou náležitě přiblížit k mládeži“. [Lenin 1987 : 247]. Mládež je skupinou vnitřně sociálně diferencovanou, odráží se v ní především sociální struktura společnosti a její aktuální proměny. Řešení otázek mládeže, uspokojování jejich potřeb a prosazování jejich zájmů nelze vidět odděleně od hlavních (historických) společenských subjektů, jejich úsilí a cílů. K mládeži je nezbytné nalézt aktivní a otevřený vztah, zapojovat ji do společenského života a formovat ji jako jeho subjekt [Lenin 1982 : 246]. Vztah k mládeži, rozsah a charakter hodnot, které společnost do mládeže „vkládá“, a prostor, který mládeži poskytuje pro tvůrčí přeměny a rozvoj těchto hodnot, mimo jiné rozhodnou o budoucnosti [Lenin 1981 : 124].

Posun v úvahách o mladé generaci, který je evidentní při srovnání prací Marxe a Engelse a spisů Leninových, obrází historický vývoj sociální skupiny mládeže v období zhruba od poloviny minulého století do období po první světové válce. V této době se mládež sociálně formovala, prostoupila celou sociálně třídní strukturou, stala se významným článkem společenských procesů a důležitým faktorem jejich proměn. (6)

(6) V druhé polovině 19. a počátkem 20. století se mládež dostává do centra pozornosti rozhodujících politických subjektů. Péče o mládež je zpočátku vedena snahou o „ochranu“ dospívajících mladých lidí ze středních a vyšších vrstev před vlivem dělnického hnutí a socialistických myšlenek, později se soustřeďuje i na dělnickou mládež s cílem ideologicky ovlivňovat proces jejího sociálně třídního zrání a usměrňovat její revolučnost. Zejména ve Velké Británii vznikají a postupně se internacionalizují mládežnická hnutí, jako např. Skautské hnutí, Boys' Brigade, Church Ladies' Brigade, YMCA aj., které získávají značný vliv [viz Murdock-McCron 1975].

Také u nás vznikají odnože různých mezinárodních hnutí mládeže (Scouting, YMCA, YWCA), které organizují volný čas dětí a mladých lidí, rozvíjejí jejich zájmy, vztah k přírodě apod. Největšího rozšíření dosáhl Junák, který byl u nás ustaven v r. 1911. První mládežnické organizace, které vznikaly na našem

Tato sociální skutečnost se začala markantně projevovat v ontogenezi mladých jedinců. Jako první si toho začátkem našeho století povšiml americký psycholog G. Stanley Hall ve své dnes již klasické studii věnované adolescenci [Hall 1952]. (7) Po první světové válce zájem psychologů o problematiku dospívání značně zintenzívněl. Psychologické pojetí mládeže z dvacátých let bývá v odborné literatuře [viz Příhoda 1967, Friedrich 1976, Sak 1985, Galla 1967, Grulich 1979] nejčastěji spojováno se jmény E. Sprangera, (8) O. Tumlirze [Tumlirz 1930] a Ch. Bühlerové [Bühler 1933]. Charlotte Bühlerová, jako řada dalších psychologů té doby, vycházela při vysvětlení psychických a sociálních procesů mládeže z biologického (sexuálního) vývoje jedince. Značný vliv mělo rovněž psychoanalytické pojetí, které problémy vztahu dítěte a dospívajícího k rodičům přenáší na vztah jedince, pňpřipadē celē mladē generace ke společnosti. (9)

Sociologický zájem o děti a mládež před druhou světovou válkou byl zpravidla ůzce spojen s otázkami výchovy a vzdělání. Většina prací [viz např. Bláha 1938, Weis 1929, Znaniecki 1928, Šíma 1938 aj.] se zabývala mládeží především jako aspektem (předmětem) procesu socializace a akulturace, jenž je zprostředkován výchovnými a vzdělávacími institucemi (rodinou, školou). Západoevropská a také československá sociologie mládeže (resp. výchovy) v tomto období převážně vycházela z prací Durkheimových. (10) Dominující pozitivistická

území od poloviny 19. století, měly převážně pokrokový charakter. Studentské spolky Slavie a Akademická legie měly radikálně demokratický charakter, což prokázalo jejich vystoupení v revolučním roce 1848 [Sociologie mládeže 1967 : 50]. V roce 1894 se konal v Praze proces se sdružením mladých dělníků a studentů, které dostalo název Omladina. Toto sdružení bylo sice souzeno za nedovolené spolčování, ale zřejmě šlo spíše o spontánní generační protest tehdejších mladých pokrokových, národnostně a sociálně senzitivních dělníků, studentů a mladých intelektuálů. Omladina se orientovala na kulturní a vzdělávací činnost a v jejím rámci vyjadřovala svůj odpor proti klerikalismu, dynastii a svou touhu po sociálním a politickém osvobození českého národa [Příruční 1967 : 445]. Organizací, která sdružovala především mladé lidi, a rozvíjela hodnoty blízké především mládeži, byl i Sokol, ustavený na popud M. Tyrše v roce 1862. V době vzniku Sokola byly jeho ideologickou platformou myšlenky demokracie a národního osvobození z rakouského jarma. Politická reprezentace dělnické třídy zvláště po první světové válce usilovala o vznik dětského a mládežnického hnutí dělnického a komunistického charakteru. V roce 1920 např. vzniká organizace Skauti práce, od roku 1921 byly zakládány v rámci FDTJ i oddíly Spartakových skautů. Pro proletářské děti byla v roce 1922 vytvořena organizace Mladých průkopníků (později Rudých průkopníků a Rudých pionýrů).

(7) Mnohé názory G. S. Halla na význam adolescence pro vývoj člověka jsou dnes již překonané, nicméně je stále oceňováno, že Hall upozornil na „důsledky růstu délky adolescence, které vyvolávají tenzi mezi biologickými a sociologickými stránkami vývoje – lidé jsou např. fyzicky schopni sexuální aktivity a požitků několik let předtím, než je to sociálně akceptovatelné. Důležitou funkci má kultura mládeže, která si musí s vyplývajícími problémy poradit“ [Frith 1984 : 6].

(8) Spranger ovlivněn Diltheyem a Durkheimem koncipuje obraz historie jako procesu utváření nadindividuálních výtvorů (objektivního ducha, předmětné kultury), které se pak rozvíjejí samostatně, nezávisle. Mentální a veškerý psychický vývoj mladého člověka se pak nutně jeví jako „vrůstání“ do této nadindividuální entity. Nicméně Spranger zdůrazňuje jako cílovou kategorii výchovy mládeže, která je akceptací objektivního ducha, formování „autonomně normativního ducha v individuálním subjektu“ [Spranger 1927].

(9) Modifikovaná psychoanalytická pojetí dětí a mládeže ovlivňovala sociologické poznání mládeže i po druhé světové válce, zvláště v USA. Značný vliv měly práce Erika H. Eriksona. Erikson mimo jiné zavedl pojem generativity, který „zahrnuje evoluční vývoj, jenž z člověka učinil vyučujícího a vychovávajícího, stejně jako učícího se živočicha . . . Generativita je v první řadě zájem o zplodění a vedení příští generace“ [Erikson 1950].

(10) E. Durkheim svými pedagogicko-sociologickými pracemi, zveřejňovanými v časopisu *L'Année Sociologique*, a řadou knižních publikací [např. *Education et Sociologie* 1922, *L'Education morale* 1925]

a strukturálně funkcionalistická východiska sociologického zájmu o děti a mládež umožnila hlubší poznání nejrůznějších aspektů sociálního vývoje mládeže, ale – obdobně jako tehdejší pojetí psychologická a pedagogická – současně vytvářela hranice pro pochopení souvislosti a podstaty mládeže jako složitě diferencovaného a historického sociálního jevu.

O skutečném rozvoji sociologie mládeže můžeme hovořit až od padesátých let tohoto století, kdy zkoumání problematiky mládeže již není jen součástí výzkumů výchovy či ontogeneze a předmět „mládež“ se stává samostatným ústředním tématem, které je analyzováno z celé řady společensky relevantních aspektů. Bouřlivý je zejména rozvoj sociologického poznání problematiky mládeže v USA, (11) ve Velké Británii (12) a v Německé spolkové republice. (13)

2. Teoretická reflexe mládeže v západoevropské a americké sociologii

Dnes převažující historický a dialektický přístup k mládeži se vyhybá dvěma extrémním pojetím, k nimž v minulosti více či méně sociologie tendovala. V prvním pojetí je mládež pouze objektem socializace, která je ličena jako proces formování standardního jedince s předem vymezeným systémem hodnot, norem, životních cílů. „V anglosaské literatuře takové redukované chápání socializace mladého člověka převažovalo až do poloviny šedesátých let. Společenský systém, jeho struktura, hodnoty, normy byly popisovány jako danost, jako vnější rámec, kterému se musí mladý člověk přizpůsobit“ [Freiová 1987]. Eisenstadt a podobně i Linton, Smith, Musgrove aj. hovoří o socializaci v podstatě jen jako o přizpůsobování se dané kultuře, přičemž podceňují individualizační stránku socializace a vznik nové společenské kvality podmíněný interakcí nových prvků společenských podmínek a v nich se utvářejících nových generací [Eisenstadt 1956, Linton 1947, Smith 1968, Musgrove 1964].

Dodnes se s takovými nedialektickými a ahistorickými pojetími socializace můžeme setkat, přestože již na přelomu padesátých a šedesátých let byla odmítnuta [Goodman 1960]. (14)

V současné době již v nemarxistické sociologii mládeže převažují práce, které odmítají pojetí socializace spjaté s chápáním mládeže jako receptivního objektu, jehož sociální aktivita je pojednávána jen jako činnost vedoucí k akceptaci a interiorizaci existujících hodnot a norem a k bezrozpornému přizpůsobení se daným společenským podmínkám [např. Mertens 1974, Rosenmayr, Allerbeck, von Freyhold 1979, Frith 1984, Youniss, Smollar 1985, The Social 1989].

významně ovlivnil nejen svou sociologickou generaci, ale i generaci meziválečných sociologů výchovy, dítěte a mládeže [Szczepanski 1967, Hájek 1975].

(11) Viz např. práce: [Coleman 1961, Cloward-Ohlin 1960] a řada prací inspirovaných význačnou publikací S. N. Eisenstadta [Eisenstadt 1956].

(12) Viz [Abrams 1959, Mays 1965, Cohen 1955, Wilmot 1966 aj.].

(13) Zvláště chceme upozornit na práce, jejichž vliv je znatelný i v naší sociologii mládeže 60. let: [Schelsky 1957, Kluth – Lohmar – Tartler 1955, Flitner 1963, Jaide 1963, Habermas 1961, Tenbruck 1965].

(14) Kritika konzervativních, nedialektických pojetí socializace pokračuje v západní sociologii a sociální psychologii i v sedmdesátých letech. Např. W. Mertens, v jehož práci jsou výrazné prvky psychoanalytické koncepce, ale opírá se i o dialektickou a historikomaterialistickou metodu, kritizuje tradiční pojetí socializace, které rozpory ve výchově dětí a mládeže chápe jako disfunkční nebo asociální prvek. Podle Mertense je bezkonfliktní vrůstání do třídní společnosti pro většinu dětí a mladých lidí nemožné. Socializace musí být proto mimo jiné chápána jako proces utváření mladého člověka – subjektu schopného svébytným způsobem poznávat a překonávat rozpory a konflikty. Rodiče by měli jasně hodnotit před dětmi dané sociální situace, ale současně by měli dětem umožňovat vlastní interpretaci těchto situací (včetně hodnocení chování rodičovské generace) bez rizik sankcí [Mertens 1974].

Druhé extrémní pojetí mládeže v nemarxistické sociologii se vyznačuje hypertrofizací místa a především úlohy mladé generace nebo jejích určitých sociálních skupin (mladé inteligence) ve společenském vývoji, nedialektickým chápáním diskontinuitních prvků ve vědomí a jednání mládeže, apriorním přisuzováním avantgardních rysů mládeži, a obecně nesprávnou identifikací rozhodujících historických subjektů. Toto pojetí se rozšířilo a našlo i určité praktické uplatnění v šedesátých letech, kdy antcipovalo, reflektovalo i zdůvodňovalo hnutí „nové levice“. Je spjato zejména se jmény amerických sociologů a politologů [viz Keniston 1966, 1972, Mills 1960, Rowntree 1968, Reich 1970]. Základní teoretická východiska „nové levice“ nejpřesvědčivěji vyjádřil H. Marcuse [viz Marcuse 1964, 1969]. (15)

Exploze hypertrofizujících pojetí mládeže v šedesátých letech poněkud zastínila filozoficko-sociologické prameny těchto přístupů, které lze nalézt již v předválečném období. Ve dvacátých letech rozvedl myšlenky o historické úloze mládeže, o mládeži jako nositelce nových a pokrokových společenských cílů Ortega y Gasset. Změny hospodářského a politického života ličí jako pouhé symptomy komplexu idejí zakotvených ve „vitální senzibilitě“ konkrétní doby. Změny vitální senzibility a generace, jejichž prostřednictvím se realizují, jsou historicky rozhodujícími skutečnostmi [Ortega y Gasset 1931].

V přibližně stejné době si K. Mannheim položil otázku příčin vzniku a existence odlišného vědomí různých generací. Dospěl k závěru, že „generační vědomí“ má svůj původ v názorech a postojích, které se utvářejí jako reakce na sdílené sociální prostředí a situace. Pokud existují vhodné podmínky pro rozvoj „generačního vědomí“ mladé generace, rozšiřuje se jeho

(15) Pohled Marcuseho a dalších teoretiků nové levice na současný kapitalismus je kritický: „ve společnosti nadbytku se kapitalismus završuje, dva hlavní proudy jeho dynamiky – eskalace zboží výroby a vykořisťování – se spojují a prostupují všechny dimenze soukromé a veřejné existence“ [Marcuse 1969 : 7]. Kritika společnosti spotřeby je však vedena ze spotřebitelského hlediska. Spotřebitelská optika pak znemožňuje hlubší analýzu podstaty problémů západní společnosti, které Marcuse reflektuje v jevové rovině potřeb a jejich uspokojování. Podstata vykořisťování a odcizení člověka není spatřována ve sféře výroby, v možnosti přivlastňovat si výsledky cizí práce, ale ve sféře rozdělování a spotřeby. Z toho plyne i názor, že „kapitalismus se produkuje tím, že se transformuje, a tato transformace spočívá hlavně ve vylepšování vykořisťování“ [Marcuse 1969 : 15–16]. Proto je často teorie a praxe nové levice označována jako revolta spotřebitele, který revoltuje ve své spotřební oblasti. Revoluční iniciativu nehledá Marcuse v masách a jejich politických stranách, neboť ty jsou ve vyspělých zemích údajně konzervativní silou v podstatě podporující status quo. Nová opozice nachází svou základnu spíše v malých a slabě organizovaných skupinách, které „působením svého vědomí a potřeb fungují jako katalyzátor revoluce“ [Marcuse 1969 : 53]. Za subjekt revolučního pohybu je proto ve vyspělých zemích pokládána především mládež – studenti a mladí intelektuálové. Nelze popřít, že nová levice se stala silou, která vstoupila koncem 60. let na politickou scénu Západního světa a určitou dobu na sebe soustředila pozornost oficiálních politických kruhů, sdělovacích prostředků a široké veřejnosti. Hnutí nové levice prokázalo, že mládež je v podmínkách vyspělých „konzumně orientovaných“ zemí reálnou politickou silou. Nicméně mládež, nebo dokonce jen její část, nemůže v izolaci od rozhodujících dějinných subjektů (tříd a jejich politických reprezentací) dosáhnout cílů představujících změnu společenského systému. Mládežnické revolty v západní Evropě a USA v druhé polovině 60. let nebyly proto „potracenou revolucí“, jak je označovali ideologové nové levice, ale maximem, které mohou různé osamocené skupiny mládeže dosáhnout.

Hypertrofizující pojetí mládeže dosahují patrně svého „vrcholu“ v koncepci kontrakultury. Mládež je vydělována ze společnosti a stavěna jako relativně sociálně homogenní skupina proti oficiální společnosti. Americký sociolog Charles Reich přímo napsal, že dříve „mladí lidé cítili, že je spíše spojuje jejich momentální situace než příslušnost ke generaci. Ale dnes veškerá kultura, včetně hudby, oblečení, drog, začíná mládež vydělovat. A to je projev jejího společenského vědomí“ [Reich 1972]. Na jiném místě pak vysvětluje, že „vědomí je schopno měnit i ničit stát bez užití násilí, bez převzetí politické moci“ [Reich 1972 : 253].

základna a vzniká předivo nového generačního stylu odlišného, nebo dokonce konfliktního vůči dominantnímu stylu dospělých [Mannheim 1952]. (16)

Na Mannheima navazuje většina současných západních sociologů mládeže. (17) Již ve čtyřicátých letech to byl například T. Parsons se svou koncepcí kultury mládeže, která v jeho pojetí je duchovním i materiálním vyjádřením generačního vědomí. Parsons však v kultuře mládeže nehledá zdroj pokroku, ale pouze v ní spatřuje dvě funkce: první spočívá v přizpůsobení se mladých lidí očekávání dospělých a druhá má podobu ventilu pro napětí a odpor, jakož i pro určitá citění vývojových tendencí [Parsons 1962]. Parsonsovo mystické přesvědčení, že americká společnost jde „předurčenou cestou“, nutně vede k závěru, že aktivita mládeže musí být aktivitou nikoli měnící, ale naopak upevňující daný společenský systém [Parsons 1972].

Od poloviny sedmdesátých let se v souvislosti s vyčerpáním konjunkturálních trendů, založených v kapitalistickém světě v padesátých a šedesátých letech, v důsledku energetické krize a dalších změn ve světové ekonomice zásadně mění možnosti a podmínky mládeže. (18) Tato skutečnost a její odraz ve vědomí a aktivitách mladé generace přesvědčily mnohé západní sociology o tom, že „klíčový konflikt v budoucnosti nebude konfliktem vědomí generací, ale bojem tříd o ekonomické zdroje a moc“ [Frith 1984 : 23]. Ústředními tématy i nemarxistické sociologie mládeže na Západě se stávají nezaměstnanost, kvalifikace i rekvalifikace a volný čas, který však – zvláště v souvislosti s nezaměstnaností – získává novou, namnoze negativní dimenzi [viz Fragniere, Doorten 1983, Frith 1984, Hall, Jefferson 1976, European 1988 aj.].

Je evidentní, že „znovuobjevení“ třídní optiky při analýze mládeže a využívání historické a dialektické metody [viz např. Murdock, McCron 1975, Rosenmayr, Allerbeck, Freyhold 1979] přibližuje nemarxistickou sociologii mládeže k marxistické. Překonávání naznačených objektivisticko-subjektivistických jednostranností v určení místa a úlohy mládeže ve společnosti, reflexe sociální diferenciací mládeže a odmítání funkcionalistických „vydělovacích“ principů pro takový závěr hovoří. (19) Např. aplikace tradičně spíše marxistické třídní optiky

(16) Murdock a McCron k tomu podotýkají, že Mannheimova koncepce generací a generačního vědomí vycházela z empirických poznatků o mládežnickém hnutí Wandervogel a upozorňují, že toto hnutí mělo jen velmi slabý vliv na dělnickou mládež. Mannheim si byl zřejmě této skutečnosti vědom, a proto své úvahy doplnil o myšlenku, že uvnitř každé generace může existovat řada diferencovaných, antagonistických generačních jednotek. Mannheimův „ideologický relativismus“ však poněkud snižuje význam jeho třídního nahlížení sociálních jevů a procesů, což se koneckonců projevilo i v úvahách o generacích.

(17) Lze souhlasit s J. Hood-Williamsem, že „každý kdo zkusí seriózně uvažovat o dětství a mládí jakožto sociálních vztazích, nutně prochází stadiem úvah nad slavnou esejí K. Mannheima k problematice generací“ [Hood-Williams 1984 : 41]. Výsledky těchto úvah jsou však nejednou odlišné. Část sociologů mládeže Mannheimovu koncepci akceptuje a rozvíjí [viz např. Matthijssen 1989], jiní k ní přistupují kriticky [viz např. cit. práci J. Hood-Williamse].

(18) Technika a technologie nové generace, jež využívají především akcelerace ve sféře elektroniky, a změněné relace ve sféře surovinových zdrojů si ve vyspělých kapitalistických zemích vynucují hospodářskou restrukturalizaci. Zvyšuje se nezaměstnanost, jež postihuje především mládež s nižším stupněm vzdělání, nekvalifikované a středně kvalifikované dělníky a zaměstnance v tradičních hospodářských odvětvích. V zemích EHS dosáhla na konci 70. let nezaměstnanost praceschopného obyvatelstva 11 %. Analogický údaj týkající se mládeže do 25 let věku byl však více než dvojnásobný (25 %). Někteří autoři z toho dokonce vyvodili závěr, že „nezaměstnanost mládeže zde neexistuje jen jako důsledek nedostatku pracovních míst, ale také jako specifická charakteristika náležející k mladé generaci“ [Fragniere – Doorten 1983 : 5–6].

(19) V západoevropské (méně v americké) sociologii mládeže se stále více autorů hlásí k názoru, že v „kapitalistických společnostech sociální zkušenosti různých tříd, které se nacházejí v odlišné ekonomické

je mnohdy v nemarxistické sociologii mládeže sociálně a historicky flexibilnější, což umožňuje lépe propojit sociálně třídní a generačně kulturní stránky vztahu mládeže a společnosti. Současná západní sociologie mládeže jako vnitřně bohatě teoreticko-metodologicky diverzifikovaný celek se postupně vyrovnává – nejednou z pozic blízkých marxismu – se svou minulostí, s teoretickými konstrukty vztahu mládeže a společnosti, které vznikly zejména v padesátých a šedesátých letech [Perspectives 1988].

3. Problematika mládeže v sociologii socialistických zemí

Od druhé poloviny šedesátých let, kdy se sociologie mládeže začíná rozvíjet ve většině evropských socialistických zemí, usiluje o rozpracování pojetí místa a úlohy mládeže ve společenské reprodukci, jež by zahrnovalo komplex určujících dialektických souvztažností: dialektiku biologických, psychických a sociálních vývojových prvků, dialektiku sociálně třídního a generačního, dialektiku vztahu mládeže a společnosti jako části a celku, dialektiku mládeže jako objektu i subjektu společenského pohybu atd. V tomto smyslu se komplexní dialektické koncepty v marxistické sociologii mládeže objevují od přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Připomeňme alespoň některé: ze sovětských prací publikace I. S. Kona, S. N. Ikonnikové, V. T. Lisovského, práce W. Friedricha z NDR, práce bulharského sociologa mládeže P. Miteva či rumunského sociologa F. Mahlera, [Kon 1971; Ikonnikova 1970, Ikonnikova, Lisovskij 1969, Mitev 1969, Mahler 1970].

I. S. Kon se právem domnívá, že „jednotná mládež v třídní společnosti je propagační mýtus . . . A přece v každé třídě, v každé sociální vrstvě tvoří mládež specifickou, víceméně autonomní skupinu se specifickým způsobem života a systémem hodnot“ [Kon 1971 : 93]. Řada prvků tohoto odlišného způsobu života je shodná nebo obdobná u všech nebo většiny sociálně třídních skupin mládeže, a proto „sociologové hovoří nikoli bez důvodu o existenci zvláštní subkultury mládeže, majíce na mysli specifický styl života, estetický vkus, způsob chování atd. Rozumí se, že tato subkultura, stejně jako kultura společnosti jako celku není čímsi jednotným, co stírá třídní rozdíly“ [Kon 1971 : 93].

Jiným, dle našeho názoru podnětným pokusem o komplexní pojetí mládeže jako prvku reprodukce společenského systému (jako prvku dialektiky společenské struktury a dynamiky a dialektiky ontogeneze a sociogeneze) je práce rumunského sociologa F. Mahlera.

Mahler rozpracoval pojetí personalizace, kterou definuje jako seberealizaci a sebeexpozici mládeže, jako aktualizaci jejich potencialit. Základním prvkem jeho konceptu je odmítnutí všeobecně rozšířeného přístupu k mládeži, tj. nadřazenosti dospělosti nad obdobím mládí. Podle Mahlera vede tento přístup ve svých důsledcích k tomu, že na nedospělé (fyziologicky, psychologicky a sociologicky) se nutně nahlíží jako na nehotové, neplnohodnotné, neoprávněné k plnému uznání, a naopak na dospělost jako na metu, jejíž dosažení se musí stát cílem veškerého snažení, a teprve její docílení dává jedinci plnohodnotnost. Mahler odmítá jakoukoli sociální hierarchizaci životního cyklu. Snaží se o nové pochopení vztahů mezi věkovými skupinami v různých životních etapách a zdůrazňuje významnost „horizontálního následnictví“ těchto skupin, neboť všechny jsou si rovnocenné [Mahler 1983].

Akceptování východiska, že dospělost není ideálem a podmínkou superiority, musí dle Mahlera vyústit v participační a inovační chování mládeže, které je podmínkou její společenské angažovanosti, seberealizace, využití její potenciality, ale i podmínkou uspokojování jejich potřeb.

ke situaci, mají různý podíl na moci a různý přístup ke vzdělání, nemohou být v žádné životní fázi (v žádném věku) stejné“ [Frith 1984 : 23].

F. Mahler svou tezí „plnohodnotnosti“ všech fází lidského života, všech generačních vrstev společnosti zdánlivě narušuje konsensus části sociologů mládeže, který je postaven na tom, že pojem mládež určují dvě skutečnosti: „první z nich spočívá v tom, že mládež je obecně definována jako skupina, která v určité společnosti ještě nedosáhla plné sociální aktivity, druhá v tom, že jde o takovou skupinu, jejíž příslušníci ještě neukončili proces biologické, psychické a sociální ontogeneze“ [Matějovský 1982 : 123]. (20)

Je zřejmé, že mládí a mládež k dospělosti nutně směřuje, ale není nezbytné v tomto procesu vidět smysl a cíl, neboť je to přirozená nutnost daná samopohybem a samoregulací biologického, psychického a sociálního systému člověka. Pak je možné si v intencích Mahlerových úvah položit otázku, co je to „plná sociální aktivita“ a proč ji mládež nedosahuje. Jestliže uvažujeme v určující rovině, tj. v rovině společenské reprodukce, pak je evidentní, že skutečně teprve dosažení dospělosti umožňuje plnou sociální aktivitu ve smyslu účasti ve všech nebo většině společenských reprodukčních procesů.

Nelze však vyloučit i jinou optiku, kterou patrně použil i F. Mahler, jež umožňuje dospět k názoru, že vlastně v každém období ontogeneze člověka a z hlediska každé generační vrstvy společnosti lze uvažovat o plné sociální aktivitě. (21) Pro mládež, stejně jako pro střední věk i pro skupiny tzv. třetího věku, jsou příznačné určité specifické aktivity, které odpovídají historickému vývoji společnosti, sociálně třídním, demografickým a dalším skupinovým a individuálním znakům, a tyto aktivity lze různou měrou naplňovat. Srovnáme-li možnosti a předpoklady sociální aktivity mladých a starších lidí, zjišťujeme, že výsledkem není jen zjištění, že ty či ony činnosti jsou „rezervovány“ až pro dospělost. Existuje celá řada specifických sociálních aktivit, které nejlépe mohou realizovat lidé v určité životní fázi, ve starším, středním, ale i mladém věku.

Významným příspěvkem k teoretickému zachycení místa a úlohy mládeže ve společnosti a jejích reprodukčních procesech je koncepce „juventalizace“, kterou rozpracoval bulharský sociolog P. E. Mitev [viz Mitev 1982]. Proces juvenalizace je tvořen dvěma dialekticky spjatými stránkami: socializací, která představuje působení společenských institucí na mládež jakožto objekt výchovy, vzdělávání, sociální a zdravotní péče apod., a aktivizací, která je opačným pólem a vyznačuje se subjektivitou, seberealizací, aktivitou mládeže vůči společenským procesům a společenskému celku.

I. Iljinskij ve svém pojetí mládeže a jejího místa a úlohy ve společnosti zdůrazňuje, že mládež je subjektem společenské reprodukce, jehož význam neustále roste, „neboť prostřednictvím mladé generace se společnost reprodukuje biologicky i sociálně. Generace lidí a generace strojů, řídicích systémů, na jejichž novosti závisí životní úroveň, spolu dialekticky souvisejí: lidé se mění při své přetvářející činnosti a mění životní úroveň natolik, nakolik významné jsou změny v jejich myšlení, psychologii a stylu práce. Problém spočívá v tom, že tempo střídání nových generací techniky v elektronice, v letectví, v jaderné energetice atd. začalo být nesrovnatelně rychlejší než tempo střídání generací pracovníků. . . Jde o problém výchovy budoucích generací lidí, kteří se musí stát v mnohém kvalitativně jinými než dnešní generace. . . Proto růst úlohy mládeže v životě společnosti je zákonitý proces, který se mnohem patrněji než dříve projevuje v podmínkách urychlení“ [Iljinskij 1987].

(20) Tento tradiční přístup podle našeho názoru dostatečně nerespektuje specifické „kvality“ mladé, střední i starší generace. (Citované pojetí je kromě toho problematické i tím, že specifikuje mládež jako skupinu, „jejíž příslušníci neukončili proces biologické, psychické a sociální ontogeneze.“ Je evidentní, že neukončenost uvedeného procesu je existenční vlastností všech žijících generací, nikoli jen mládeže.)

(21) Naznačený přístup, který akcentuje relativní plnohodnotnost specifických obsahů a významů sociálních aktivit v různých životních fázích a u různých generací, jen zdánlivě koliduje s reprodukčním hlediskem. Oba přístupy mají ve výzkumu mládeže svou oprávněnost, nevylučují se, ale naopak doplňují.

I. Iljinskij snad nejpregnantněji ze všech marxistických sociologů mládeže v socialistických zemích zformuloval i aktuální společensky angažovaný úkol sociologie mládeže: analyzovat v jakých směrech a v jaké míře deformují současnou mládež recidivy či spíše stereotypy „tradičně konzervativního myšlení extenzivní etapy“, jehož zastánci ve společenské praxi i teorii popírají nezbytnost mezigenerační diskontinuity a více či méně skrytě požadují, aby nová generace „zachovávala ten způsob života, který oni sami zformovali, aby rozmnožovala ty tradice, ty mravní a duchovní hodnoty, které oni sami vytvořili“ [Iljinskij 1988 : 57].

4. K diskusi o vývoji sociologie mládeže v Československu

Od poloviny šedesátých let patří sociologie mládeže v Československu k nejdynamičtěji se rozvíjejícím odvětvím sociologie (viz Sociologie 1966). V teoretické rovině je od počátku upřena pozornost na řešení vztahu mládež–společnost. V tomto směru lze sledovat dvě vzájemně se ovlivňující, ale také se doplňující tendence. První představuje úsilí o rozpracování vlastního pojetí mládeže opírajícího se o teoretické postuláty dialektického a historického materialismu. F. Kahuda řeší některé obecně teoretické a metodologické otázky sociologie mládeže a přispívá k rozpracování exaktních metod a technik její empirické složky [Kahuda 1966, 1965]. V oblasti řešení otázek výchovy a vzdělání vstupují do marxistického proudu rozvíjející se sociologie mládeže K. Galla, F. Hájek a F. Koudelka [Galla 1967, Hájek 1968, Koudelka 1968]. K. Mácha a J. Vinař se zabývají problematikou generací, vztahem mládeže a pokroku a dalšími filozoficko-sociologickými otázkami spjatými s mládeží [Mácha 1966, Vinař 1967]. D. Cahová a L. Šilhánová, vycházejíce z prací J. L. Fischera, A. Bláhy a dalších, vymezují meritorní pojmy a kategorie sociologie mládeže – pojetí mládí a mládeže, generace, socializace, hnutí mládeže atp. [Cahová 1965, 1967, Šilhánová 1967]. M. Kubičková publikuje řadu závažných statí k problematice studentů a studentského hnutí [Kubičková 1968, 1969]. J. Šiklová se v souvislosti s koncepcí oboru zabývá jeho základní otázkou – vztahem mládeže a společnosti [Šiklová 1968]. Z řady dalších sociologů mládeže z konce 60. let jmenujem alespoň ty, kteří se od té doby nepřetržitě podílejí na rozvoji oboru: A. Fazika, E. Freiovou, R. Fraňka, A. Matějovského, L. Macháčka a J. Suchého. Cenným příspěvkem k rozpracování teorie mládeže a impulsem pro sociologický výzkum mládeže byly práce mnohých pedagogů a psychologů, zvláště A. Jurovského [Jurovský 1964].

Pro druhou tendenci v naší sociologii mládeže šedesátých let byla příznačná bezesporu záslužná snaha přiblížit sociologické veřejnosti v Československu výsledky relativně rozvinuté západní sociologické teorie i empirie [Kubičková 1966, Freiová 1967, Hájek 1968 aj.]. Srovnání výsledků našich a zahraničních [zvláště západoevropských] výzkumů mládeže dokládalo sblížování kultur mládeže u nás a v západní Evropě, k čemuž koncem 60. let napomáhalo svobodnější šíření informací a uvolnění cestování mladých lidí. To umožnilo v koncepcích sociologického výzkumu mladé generace u nás uvažovat o využití analogických teoretických modelů a výzkumných metod, jaké byly aplikovány na Západě, což implikovalo možnost rychle opustit schematické a realitě neodpovídající konstrukty, zvláště pak stalinský model sociálně třídní struktury socialismu přenesený na mládež a pojetí tzv. komunistické výchovy mládeže [viz Šiklová 1968].

Šedesátá léta znamenala u nás přerušení dynamického vývoje sociologie mládeže z let 60. Možnosti rozvoje teorie mládeže a mezinárodní spolupráce byly striktně omezeny. Vznikly práce, které dezinterpretovaly myšlenky předních sociologů mládeže z druhé poloviny 60. let a označily je přívlastky „buržoazní“, „pravicově oportunistické“ a „revizionistické“ [Čmolík, Varholík 1974]. Ostrá kritika tzv. globalizujících a netřídních přístupů v sociologii mládeže vedla k „úniku“ v podobě převážně empirického výzkumu konkrétních

sociálně třídně vymezených skupin mládeže a jejich specifických (ne vždy však podstatných) problémů. Úvahy o mládeži jako relativně sociálně konzistentním celku a generační pohled se postupně vytrácely. Význam teorie mládeže se zúžil a stal se apologetickým: teorie sloužila buď k obhajobě výběru zkoumané sociální problematiky či skupiny mládeže nebo již přijatých řešení otázek mládeže a hnutí mládeže stranickým a státním vedením.

Přínosem sociologie mládeže 70. let bylo patrně jen překonání pojetí mládeže určené především věkovými hranicemi a položení základů teorie, která chápe mládež „jako výsledek určitého způsobu uspořádání sociálního a ekonomického systému společnosti, nikoli jako přirozený důsledek fyzického a psychologického mládí“ [Matějovský 1976]. Dále byly formulovány i některé závažné otázky, které předznamenávaly vývoj oboru v dalším období: „které vlastnosti společenského systému jsou určující pro proces dospívání, jaké místo v systému společenských vztahů je mládeži vlastní, co tvoří hranice sociální dospělosti, jak obohatit primární sociální pojetí o biologickou a psychologickou dimenzi?“ [Vítečková 1977]. (22) Současně si sociologie mládeže kladla praktický úkol přispět k neformálnímu oživení činnosti mládežnické organizace i k potřebným změnám ve státní a stranické politice vůči mládeži a její organizaci [viz Zich 1976, 1977, Macháček 1975 aj.]. Charakter vývoje společnosti v sedmdesátých letech orientoval zájem sociologie mládeže především na otázky formování mladé generace. Logickým důsledkem byla poněkud slabší pozornost věnovaná mládeži jako potenciálnímu subjektu společenské změny. V osmdesátých letech se začíná v naší sociologii mládeže prosazovat tzv. procesuální, reprodukční pojetí místa a úlohy mládeže ve společnosti, které zdůrazňuje mládež také jako subjekt společenské reprodukce a nezbytnost přípravy mládeže jako nositele žádoucích společenských změn. (23) Tím, že „mládež jako sociologická kategorie představuje spíše hledisko každé stránky celistvé společenské skutečnosti, její průnik do sféry přítomných subjektů budoucího vývoje“, se rozšiřuje význam sociologie mládeže [Charvát–Dubský–Jeřábek 1982]. Výzkum mládeže se tak stává důležitou součástí zkoumání struktury a dynamiky společenských vztahů a hledání subjektů společenské změny.

Nelze tvrdit, že situace v sociologii mládeže osmdesátých let byla dobrá. V rozvoji disciplíny se nutně odrážely současné, v mnoha ohledech krizové společenské poměry, neutěšený stav v řešení mnohých závažných otázek obecné sociologické teorie a metodologie, nedostačující kádrové, technické a finanční zabezpečení empirických výzkumů a mnohé další problémy a limity. Nicméně v názoru na současné předpoklady „koncipování uceleného sociologického pojetí mládeže“ se odlišují od skeptického stanoviska, které bylo prezentováno v minulém čísle Sociologického časopisu [viz Holda 1989]. (24) S autorem uvedené stati se shodují

(22) Objevují se nové prvky dialektické koncepce socializace dětí a mládeže [Suchý 1972, Freiová 1976]. Pozornost se zaměřuje i na postižení specifických sociálních procesů, jimiž procházejí různé skupiny mládeže – dělnická a pracující mládež [např. Macháček 1975], studující mládež [např. Franěk 1976], vesnická a zemědělská mládež [např. Kabátek 1975] atd.

(23) Formování tohoto proudu v naší sociologii mládeže bylo možno nejdříve identifikovat v praxech: [Charvát 1980, Charvát–Dubský–Jeřábek 1982]. Postupně se k tomuto proudu jednoznačně nebo s určitými výhradami připojují další autoři [viz Sak – Kabátek 1985, 1988, 1989, Kuchařová – Kuchař 1985, Macháček 1988, Svítek 1987, Holda 1988, Hudeček 1989 aj.].

(24) Integrální tezi o nepostačujícím teoreticko-metodologickém a empirickém zázemí československé sociologie mládeže v osmdesátých letech staví D. Holda na „podrobnějším rozboru existující produkce“. Je škoda, že tento rozbor, na který se opakovaně odvolává, není ve stati prezentován, aby čtenář mohl posoudit oprávněnost učiněných závěrů. Nebývale kritický postoj D. Holdy k sociologii mládeže druhé poloviny osmdesátých let zřejmě souvisí s jeho odmítnutím koncepce mládeže jako potenciálního subjektu společenské změny, která je v tomto období rozvíjena [viz Kabátek, Sak 1989, Kabátek 1989]

v názoru, že současnou situaci v sociologii mládeže lze mimo jiné charakterizovat "...některými odlišnostmi v přístupech k pojetí mládeže, promítajícími se pochopitelně i ve výpovědích o československé mládeži a v metodologických, metodických a meritorních aspektech sociologického výzkumu mládeže. Odrážejí se i v hodnocení úlohy marxistické sociologie mládeže při analýze zákonitostí socialistického vývoje naší společnosti a jejich vliv lze identifikovat i při koncipování a formulaci doporučení pro společenskou praxi" [Holda 1989]. Podobně jako J. Sedláček [viz Sedláček 1989] považují tyto odlišnosti za logický důsledek institucionální a do jisté míry i konceptuální plurality sociologického výzkumu mládeže. Zmíněná pluralita může vést (a zřejmě již vede) k potřebné vědecké konfrontaci nezávisle získaných výsledků a k jejich objektivizaci, což má nesporně význam jak pro rozvoj sociologického poznání mládeže, tak i pro jeho praktickou aplikaci.

V překonání někdejšího teoreticko-metodologického a do jisté míry i institucionálního a personálního monopolu v sociologii mládeže, v otevřeném dialogu a soutěžení různých teoretických koncepcí a v možnosti odtabuizovat a plně využívat veškerý poznatkový fond naší i zahraniční sociologie mládeže vidím rozhodující a nikterak malé a bezútesné předpoklady rozvoje sociologické teorie mládeže.

5. Perspektivy výzkumu mládeže

V současné, zvláště evropské sociologii mládeže se začíná projevovat teoreticko-metodologický konsensus, spočívající v uznání determinujícího vlivu společenských vztahů na utváření profilu nových generací. Mládež citlivě (historicky i sociálně specificky) reflektuje dané společenské poměry. Výsledkem této reflexe je mimo jiné vnitřně diferencovaná (sociálně, etnicky, teritoriem, pohlavím aj.) kultura mládeže, která má význam nejen pro vlastní proces zrání nové generace, ale i pro společenský vývoj. Kromě „nekonstruktivních“ sociálních deviací nabízí i nové alternativní prvky životního způsobu, které v té či oné míře a v různé podobě mohou za jistých okolností vstupovat do kultury společnosti jako jeden z jejích inovačních faktorů. Málokdo dnes na Západě (a o to méně na Východě) chápe mládež jako rozhodující historický subjekt. „Společenské vztahy dané věkem nebo vztahy mezi generacemi nejsou základní hybnou silou v současné společnosti.“ [Smith 1981 : 248]. Kultura mládeže již není popisována jako entita sama o sobě, ale spíše jako „odpověď“ na možnosti a meze, které různé skupiny mládeže nacházejí ve sféře vzdělání, na trhu práce, v oblasti sociální kontroly, ve volném čase atd. „Některé subkultury mládeže jsou bezvýznamné, jiné mají komerční charakter a ještě jiné slouží zábavě. Některé jsou výsledkem třídního útlaču a rasismu. Často jsou tím vším. ... Určitě však jsou barometrem sociální změny. Prozkoumávají pevnost dominantní kultury“ [Brake 1985 : 198]. Sociologické práce o mládeži z osmdesátých let, jež jsou vydávány na Západě, se většinou kriticky vyrovnávají s jednostrannostmi předchozích koncepcí: „Funkcionalistický přístup k mládeži poskytuje určitý teoretický rámec pro poznání trajektorie přechodu z dětství do dospělosti, ale opomíjí zkoumat strukturální aspekty tohoto přechodu. Nová vlna v sociologii subkultury mládeže se pokouší o probádání vazeb mezi subkulturou a sociální strukturou pomocí třídní optiky. Nemá však vysvětlení pro chování dívek nebo konvenčních mladých lidí a umožňuje značně povrchní označení mládí jako procesu přechodu do dětství do dospělosti. Co je mládež? Odpověď na

aj.]. D. Holda se totiž domnívá, že diskuse o tom, zda je mládež subjektem sociálního pokroku, „jsou ve své podstatě mylné, neboť tato není vůbec subjektem pokroku“. Inovační potenciál mládeže „je charakteristikou, která ve vztahu k mládeži nevyplyvá z marxistické teorie a která jednoznačně odporuje historickým skutečnostem“ [D. Holda, A. Matějovský 1988].

tuto otázku musí vysvětlit způsob, jímž mladí lidé v naší společnosti získávají status dospělých, co přitom prožívají a proč se cesty k dospělosti různí“ [Jones 1989 : 729].

Naznačený teoreticko-metodologický konsensus spolu se stále silnějším vědomím reálné existence globálních problémů všelidské kultury a nezbytnosti jejich globálního a internacionálního řešení dává nové předpoklady také pro spolupráci sociologů mládeže, kteří pracují v zemích s odlišnými společenskými systémy. Je zřejmé, že v této spolupráci lze nalézt oboustranně užitečný zdroj poznání a inspirace. Komparace poznatků umožní lépe identifikovat všelidské a specifické sociální, etnické, historicko-generační, teritoriální a další znaky kultury mládeže a mimo jiné i na tomto základě interpretovat tendence sociálního vývoje mládeže.

Nicméně sociologové mládeže v různých evropských zemích budou i nadále hledat své vlastní cesty poznání. Důvodem nejsou jen v minulosti tolik zdůrazňované difference v teoreticko-metodologických východiscích, ale především objektivně odlišné sociálně ekonomické, politické, kulturní a jiné podmínky, a tudíž i znaky předmětu zkoumání – mládeže v historicky odlišných společnostech. I když způsob života mládeže se ve všech vyspělých zemích světa internacionalizuje, což se zvlášť výrazně projevuje ve sféře volného času (hudba, odívání, sport), ale i ve sféře vzdělání a práce (computerizace), hlavní problémy mládeže v existujících systémech jsou odlišné, neboť odlišné jsou určující ekonomické, politické a právní vztahy i morálka.

Výzkum mládeže na Západě zaznamenal v uplynulých patnácti letech značný posun. Téměř etnograficky koncipované výzkumy subkultur různých skupin mládeže ustoupily zájmu o obecné sociální, ekonomické, politické a morální příčiny, projevy a důsledky nezaměstnanosti mládeže. Sociologické publikace, jež si zpravidla v závěru kladou otázku budoucnosti či perspektiv mládeže, v této souvislosti podrobně analyzují problém nezaměstnanosti [viz např. Frith 1984]. Z dvanácti a půl miliónu nezaměstnaných v zemích EHS tvoří mladí lidé do dvaceti pěti let 42 %. Situace v USA je podobná [Brake 1985 : 192]. Nezaměstnanost mládeže není – v důsledku sociálních podpor, různých rekvalifikačních a kvalifikačních programů apod. – většinou spojena s mimořádným materiálním strádáním, ale snad o to horší jsou důsledky morální [viz: Fragniere, Doorten 1983]. Problém mladých lidí jako konzumentů a producentů, který byl tak široce diskutován v sociologii mládeže padesátých a šedesátých let, byl nahrazen problémem mládeže, která enormně pociťuje svou bezprostřední závislost na rodičích, státu, zaměstnavatelích. Novou dimenzi tak získala nejen sociálně ekonomická problematika mládeže, ale i problematika volného času, která je rovněž důsledky nezaměstnanosti mládeže vážně poznamenána. S novou silou vstoupily na scénu problémy zločinnosti, alkoholismu, drog a „černé“ ekonomiky.

Ve východní Evropě je nezaměstnanost mládeže marginálním jevem. Neznamená to však, že by zde neexistoval problém nevyužití produktivního potenciálu mladých lidí. I při plné zaměstnanosti nemá mládež vytvořeny sociálně ekonomické předpoklady pro společensky efektivní využití svých produktivních sil. Vyostruje se závažný problém: existující sociálně ekonomické mechanismy brání plnému využití inovačního a veškerého produktivního potenciálu mladé generace a současně není využíván ani v omezené míře vznikající prostor pro iniciativu, tvořivost a podnikavost mladých lidí, kteří jsou již příliš odcizeni zespolečenštěné práci a společensko-politické angažovanosti a reorientováni do jiných sfér aktivit [bliže viz např. Iljinskij 1989, Kabátek 1989].

Shodně s I. Iljinským se domnívám, že jedním ze symptomů této situace je i to, že, „... ve značné části společnosti se zformovala a existuje stálá juventofobie. Nejen na úrovni vědního, praktického vědomí. Dokonce i mezi známými vědci, novináři a spisovateli se najdou lidé, kteří kategoricky tvrdí, že mládež nemá a nemůže mít nijaké zvláštní zájmy,

zvláštní problémy. Není možné pochopit fenomén netrpělivosti, nepřejcnosti vůči mládeži, dokud nevezmeme na vědomí, že ve společnosti se nahromadil ohromný potenciál konzervatismu, jehož nositelem jsou lidé, kteří se bojí všeho nového a nepřejí si vzdát se oblíbených zvyků, počítat s novými podmínkami. Juventofobie je ve skutečnosti totožná s pojmem 'novofobie' [Iljinskij 1989 : 16–17].

Problémy mladé generace i přístupy k jejich poznávání a řešení se v existujících systémech liší. Společná je však snaha většiny sociologů mládeže na Západě i na Východě o hlubší poznání a vysvětlení místa a role mládeže v sociální struktuře daných společností a v konkrétně historických procesech společenské reprodukce. Tato skutečnost v kontextu změněné situace v mezinárodních vztazích a proměn, jimiž prochází kapitalistický, ale především socialistický svět, dává i rozvoji sociologie mládeže novou perspektivu.

Literatura

- Ambrams, M.: *The Teenage Consumer*. London, Routledge and Kegan Paul 1959.
- Anisimov, A. T.: *Duchovna ja žizn' prvobytnogo obščestva*. Moskva-Leningrad 1966.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Sovremennye socialnye problemy molodoži, k istoriko-sociologičeskoj postanovke voprosa*. Istorija SSSR 1988, č. 2.
- Bláha, I. A.: *Sociologie dětství*. Praha, USJU a Dědictví Komenského 1927.
- Bolzano, B.: *O nejlepším státě*. Praha, Vyšehrad 1952.
- Brake, M.: *Comparative Youth Culture*. London-New York, Routledge and Kegan Paul 1985.
- Bühler, Ch.: *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig, Hirzel 1933.
- Cahová D.: *K vymezení místa mládeže v sociální struktuře společnosti*. In: *Problémy výzkumu osobnosti VŠ studenta*. Olomouc PedF UP 1965.
- Cahová D.: *K vývoji poválečných generací v Československu*. In: *Vývoj poválečných generací mládeže v ČSSR*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Cahová D.: *K charakteristice mládeže jako věkové sociální skupiny*. In: *Aktuální problémy sociologie mládeže*. Ostrava, Soc. akademie 1965.
- Cloward, R. – Ohlin, L. E.: *Delinquency and Opportunity*. New York, Free Press 1960.
- Cohen, A. K.: *Delinquent Boys – The Subculture of the Gang*. London, Collier-Macmillan 1955.
- Coleman, J. S.: *The Adolescent Society*. New York, Free Press 1961.
- Condorcet, de M. J. A. N.: *Náčrt historického obrazu pokroků lidského ducha*. Praha, Academia 1968.
- Čermáková, M. – Světek, J.: *Zlepšovatelská a vynálezecká aktivita mladých lidí s přihlédnutím k roli SSM*. Impuls 1986, č. 4.
- Čmolek, O. – Varholík, J.: *Pokolení*. Mladá fronta, Praha 1974.
- Dawe A.: *The Two Sociologies*. British Journal of Sociology 1970. 2.
- Eisenstadt, S. N.: *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, Free Press 1956.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Spisy, sv. 3. Praha, Svoboda 1977.
- Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. New York, Free Press 1950.
- European Contributions to Youth Research*. Amsterdam, Free University Press 1988.
- Fazík, A. a kol.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Flitner, A.: *Die soziologische Jugendforschung*. Heidelberg 1963.
- Fragniere, G. – Doortén, K.: *Employment and Youth Policy*. Maastricht, ECWS 1983.
- Franěk, R.: *Uplatnění absolventů technických VŠ v praxi*. Impuls 1976, č. 3.
- Freiová, E.: *Jak chápeme socializaci mládeže*. Impuls 1976, č. 3.
- Freiová, E.: *Úvod do sociologie mládeže*. In: *Sociologie mládeže*, Praha, Socialistická akademie 1967.
- Friedrich, W.: *Jugend und Jugendforschung*. Berlin 1976.
- Frith, S.: *The Sociology of Youth*. Ormskirk, Causeway Press 1984.
- Galla, K.: *Úvod do sociologie výchovy*. Praha, SPN 1967.
- Gillis J. R.: *South and History*. New York – London, Academic Press 1974.

- Goodman, D.: *Growing up Absurd*. New York, Free Press 1960.
- Gorbačov, M.: *Zpráva ÚV KSSS 19. stranické konferenci*. Rudé právo 29. 6. 1988.
- Grulich, V.: *Socialistický humanismus a výchova*. Praha, SPN 1979.
- Habermas, J.: *Student und Politik*. Frankfurt 1961.
- Hájek, F.: *Vystoupení na I. celostátní konferenci čs. sociologů*. In: *Sociologie 66f*. Praha, Svoboda 1968.
- Hájek, F.: *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha, SPN 1975.
- Hall, G. S.: *Adolescence: Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education*. London, Sidney Appleton 1905.
- Hall, S. Jefferson T. (eds.): *Resistance Through Rituals*. London, Hutchinson 1976.
- Helvétius, C. A.: *Výběr z díla*. Praha, SNPL 1953.
- Holda, D.: *Hodnoty a perspektivy mládeže*. Praha, Mladá fronta 1988.
- Holda, D.: *K sociálnímu rozvoji mládeže*. *Sociologický časopis* 1989, č. 6.
- Holda, D. – Matějovský, A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. *Sociologický časopis* 1974, č. 4.
- Holda, D. – Matějovský, A.: *Ontologické či marxistické pojetí mládeže?* *Impuls* 1988, č. 3.
- Hood – Williams, J.: *The Problem of the Problems of Generations*. *Youth and Policy* 1984, č. 10.
- Hudeček, J.: *K některým otázkám pracovní seberealizace mládeže*. *Impuls* 1989, č. 1.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Charvát, F. – Dubský, V. – Jeřábek, H.: *Ke stavu a perspektivám výzkumu mládeže*. *Sociologický časopis* 1982, č. 2.
- Ikonnikova, S. N. – Lisovskij, V. T.: *Molodož o sebe, o svoich sverstnikach*. Leningrad, LGU 1969.
- Ikonnikova, S. N.: *Mládež o sobě*. Praha, Orbis 1976.
- Iljinskij, I. M.: *K jedinstvu a praktikoj*. *Molodoj kommunist* 1988, č. 5.
- Iljinskij, I. M.: *Rozvitije socializma i molodož*. *Kommunist* 1987, č. 6.
- Iljinskij, I. M.: *Zárukou a privilegiem je boj*. *Impuls* 1988, č. 1.
- Iljinskij, I. M.: *Mládež v procesu obnovy*. *Impuls* 1989, č. 1.
- Jaid, W.: *Das Verhältnis der Jugend zur Politik*. Neuwied 1963.
- Jurovský, A.: *Kulturní vývin mládeže na Slovensku*. Bratislava, ŠPN 1965.
- Jurovský, A.: *Mládež a spoločnosť*. Bratislava, Veda 1974.
- Jones, G.: *Integrating process and structure in the concept of youth: A case for secondary analysis*. *Sociological Review* 1988, č. 4.
- Kabátek, A.: *Obecná východiska přístupu k vesnické a zemědělské mládeži*. *Impuls* 1975, č. 4.
- Kabátek, A.: *Mládež a sociálně ekonomický vývoj společnosti*. *Impuls* 1989, č. 1.
- Kabátek, A.: *Mládež, generace, kultura*. *Sociologický časopis* 1989, č. 5.
- Kabátek, A.: *K sociologickému vymezení generačních skupin*. *Sociologický časopis* 1989, č. 6.
- Kabátek, A. – Sak, P.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací*. *Sociologický časopis* 1989, č. 1.
- Kahuda, F.: *Sociologický věk dětí a mládeže v základech pedagogické sociologie*. *Komenský* 1965, č. 4.
- Kahuda, F.: *Příspěvek k řešení problémů sociálního zrání mladého člověka v pracovní sféře*. *Sociologický časopis* 1966, č. 1.
- Keniston, K.: *Young Radicals*. New York, Free Press 1966.
- Keniston, K.: *Youth and Dissent*. New York, Harcourt, Brace and Jovanovich 1972.
- Kluth, H. – Lohmar, U. – Tartler, R.: *Sozialwissenschaftliche Untersuchungen*. Heidelberg 1955.
- Komenský, J. A.: *Vybrané spisy, sv. IV*. Praha, SPN 1966.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Kon, I. S.: *Kapitoly z psychologie dospívání*. Praha, SPN 1986.
- Koudelka F. a kol.: *Stručný přehled sociologie pro pedagogické fakulty*. Praha, SPN 1968.
- Kubičková, M.: *Ze sociologických výpovědí o západoněmecké mládeži*. *Sociologický časopis* 1966, č. 1.
- Kubičková M.: *VŠ studenti – nejmladší složka inteligence*. *Sociologica* 1969, č. 2.
- Kubičková M.: *Poznámky k mezinárodnímu, zvláště americkému studentskému hnutí*. *Sociologický časopis* 1969, č. 5.
- Kuchařová V., Kuchař P.: *Proměny společenského postavení a uplatnění dělnické mládeže v Československu*. *Sociologický časopis* 1985, č. 5.

- Lenin, V. I.: *Spisy* sv. 5, 8, 23, 29. Praha, Svoboda 1952, 1956, 1957, 1955.
- Linton, R. L.: *Age and Sex Categories*. American Sociological Review 1942, č. 7.
- Mahler, F.: *Tineret dezvoltare de la marginalitate la Ergajare*. Bucuresti, UTC 1970.
- Mahler, F. – Datulescu, P.: *Tinara generatie a Romanici anilor '80*. Bucuresti, Editura politica 1987.
- Macháček, L.: *Společenská aktivita pracující mládeže*. Bratislava, Smena 1975.
- Macháček, L.: *Miesto a úloha mládeže v štruktúre socialistickej spoločnosti*. Sociológia 1975, č. 1.
- Macháček, L. a kol.: *Mládež a robotnícke povolania*. Bratislava, Práca 1988.
- Mácha K.: *Mladá generace známá i neznámá*. Praha, SPN 1966.
- Mannheim, K.: *The Problem of Generations*. In: *Essays in the Sociology of Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul 1952.
- Marcuse, H.: *An Essay on Liberation*. London, Penguin 1969.
- Marcuse, H.: *One Dimensional Man*. London, Routledge and Kegan Paul 1964.
- Marx, K. – Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I, II. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K. – Engels, B.: *O mládeži*. Praha, Mladá fronta 1974.
- Marx, K. – Engels, B.: *Manifest komunistické strany*. Spisy, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Matthijssen, M. A.: *Problémy mládí*. In: *Mezinárodní konference „Sociální rozvoj mládeže a její perspektivy“*. Praha, VVS ÚV SSM 1989.
- Matějovský, A.: *Socialismus a mládež*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Matějovský, A.: *Sociologické pojetí mládeže*. Sociológia 1976, č. 5.
- Mays, J. B.: *The Young Pretenders*. London, Michal Joseph 1965.
- Mead, M.: *Coming of Age in Samoa*. Harmondsworth, Penguin 1928.
- Mead, M.: *Male and Female*. New York, Appleton 1949.
- Mertens, W.: *Erziehung zur Konfliktfähigkeit. Vernachlässigte Dimension der Sozialisationsforschung*. München, Ehrenwirth Verlag 1974.
- Mills, C. W.: *Letter to the New Left*. New Left Review 1960, č. 5.
- Mitev, P. E.: *Obščestvenijat progress i mladežta*. Sofia, Narodna mladež 1969.
- Mitev, P. E.: *Sociology Facing the Problems of Youth*. Sofia 1982.
- Mládež jako faktor sociálního rozvoje* (Čermáková M., Hudeček J., Kabátek A., Navarová H., Sak P., Svitek J.) Sociologický časopis 1988, č. 2.
- Murdock, G. – McCron, R.: *Consciousness of Class and Consciousness of Generation*. In: *Resistance Through Rituals*. London, Hutchinson 1975.
- Musgrove, F.: *Youth and Social Order*. London, Routledge and Kegan Paul 1964.
- Navarová, H.: *Generační proměny současné rodiny*. In: *Mládež a malé sociální skupiny*. Praha, ÚFS ČSAV 1989.
- Omladina, heslo v Příručním slovníku naučném*. Praha, Academia 1967.
- Ortega y Gasset, J.: *The Modern Theme*. London, C. W. Daniel 1931.
- Parsons, T.: *Age and Sex in the Social Structure of the United States*. In: *Essays in the Sociological Theory*. New York, Free Press 1972.
- Parsons, T.: *Youth in the Context of American Society*. Daedalus 1962.
- Perspectives on Contemporary Youth*. (Kuczinski J., Eisenstadt N. eds.) Tokio, United Nations University Press 1988.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky II*. Praha, SPN 1967.
- Reich, C. A.: *The Greening of America*. London, Penguin 1972.
- Rosenmayr, L. – Allerbeck, K. – von Freyhold, M.: *Youth and Society*. Current Sociology 2/3 London, Sage Publications 1979.
- Rousseau, J. J.: *Emil čili o výchově*. Praha 1911.
- Rowntree, J. and M.: *Youth as a Class*. International Socialist Journal 1968, č. 2.
- Sak, P.: *Sociální vývoj mládeže*. Praha, SPN 1985.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Mládež v současném vývoji společnosti*. Impuls 1988, č. 4.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci*. Sociologický časopis 1985, č. 5.

- Sedláček, J.: Recenze publikace D. Holdý „Hodnoty a perspektivy mládeže“. Sociologický časopis 1989, č. 2.
- Schelsky, H.: *Die skeptische Generation*. Düsseldorf 1957.
- Smith, D. M.: *New movements in the Sociology of Youth: a critique*. British Journal of Sociology 1981.
- Sociologie mládeže. (Sborník). Praha, Socialistická akademie 1967.
- Sociologie 66'. Praha, Svoboda 1966.
- Spranger, E.: *Lebensformen, Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit*. Halle 1927.
- Suchý, J.: *Marxisticko-leninská koncepcia socializácie mládeže*. Sociológia 1972, č. 5.
- Svítek, J.: *Punk jako sociální hnutí mládeže*. Impuls 1987, č. 1.
- Szczepanski, J.: *Sociologia, vývoj problematiky a metod*. Bratislava, VPL 1967.
- Schiffrin, C.: *Generation and Social Change*. (Summary – Youth between Permanence and Renewal). Bucharest, Editura politica 1987.
- Šilhánová, L.: *K problematice sociální adaptace mládeže*. In: *Vývoj poválečných generací v ČSSR*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Šilhánová L.: *Mládež – vážná otázka politiky strany*. Nová mysl 1969, 5.
- Šiklová J.: *K otázkám koncepcie sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1968, 4.
- Šíma, J.: *Sociologie výchovy*. Praha, Čs. grafická unie 1938.
- Tenbruck, F. H.: *Jugend und Gessellschaft*. Freiburg, Rombach 1962.
- The Social World of Adolescents. International Perspectives* (Eds.: K. Hurrelmann, U. Engel) Berlin, New York, W. de Gruyter 1989.
- Tumlirz, O.: *Jugendpsychologie der Gegenwart*. Berlin, Junker und Dünnhaupt 1930.
- Vinař, J. K.: *K vymezení pojmu generace*. In: *Vývoj poválečných generací mládeže v ČSSR*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Višněvskij, J. R.: *Lenin a úloha mládeže*. . . In: *Lenin a mládež* (Sborník prací). Bratislava, Smena 1975.
- Vítečková, J.: *Příspěvek k sociální problematice přechodu mezi mládím a dospělostí*. Sociologický časopis 1977, č. 6.
- Weis, G.: *Pedagogische Soziologie*. Berlin 1929.
- Willmot, P.: *Adolescent Boys of East London*. London, Routledge and Kegan Paul 1966.
- Wolf, J.: *Antropologické aspekty formování osobnosti*. In: *Kolektiv a rozvoj osobnosti*. Liblice, ČSSR 1981.
- Youniss, J. – Smolar, J.: *Adolescent Relation with Mothers, Fathers and Friends*. Chicago, University Press 1985.
- Zich, F.: *Politická aktivita v procesu tvorby způsobu života pracujících mládeže*. Sociológia 1979, č. 1.
- Znaniecki, F.: *Socjologija wychowania*, Warszawa 1930.
- Zveličená generace* (překlad z Der Spiegel). 100 + 1 ZZ 1967, č. 23.

Резюме

A. Кабатек: К развитию социологии молодежи

Целью статьи является характеристика узловых точек развития социологии молодежи. Хотя речь идет об исторической теме, основной задачей статьи является высказать точку зрения по актуальному вопросу, выдвигаемому общественной теорией и практикой: Содержатся ли в молодом поколении предпосылки общественного изменения и в какой мере. Автор статьи, придерживающийся мнения, что в молодежи можно по праву усматривать специфический субъект общественной прерывистости, использует факт, что в прошлом социологи уже много раз пытались ответить на этот вопрос, и стремится найти в этих ответах то, что можно использовать для современности.

Первая глава рассматривает истоки научного интереса к молодежи. Уже мыслители просвещения (Коменский, Руссо, Кондорсе, Больцано) осознавали возможность ускорения

и изменения направления общественного развития при посредстве обобщения и усовершенствования воспитания и образования молодых людей. Идеальные представления этих мыслителей снова появляются у основателей марксизма (Маркс, Энгельс, Ленин), однако, на этот раз в рамках реальной материалистической модели общества. О специальном научном интересе к проблемам молодежи можно, однако, говорить только с начала нашего века. Автор намечает вклад психологов и педагогов (Холл, Шпрангер, Тумлирц и др.) и широкое влияние работ Дюркгейма.

Вторая глава рассматривает развитие немарксистской социологии молодежи. Центр тяжести изложения находится в исследовании двух экстремальных тенденций: первая рассматривает молодежь, в первую очередь, как рецептивный объект социализации, вторая гипертрофирует предпосылки и возможности молодежи быть субъектом общественного изменения (Эйзенштадт, Линтон, Смит, Масгроув с одной стороны и Маркузе, Кенигстон, Рейх со стороны другой). В этой связи подчеркивается значение работы о поколениях Мангейма.

В третьей главе показывается подход к решению вопросов места и роли молодежи в обществе, который применяют некоторые марксистские социологи молодежи в социалистических странах (Кон, Малер, Митев, Ильинский). Последняя, четвертая глава рассматривает развитие социологии молодежи в Чехословакии в последние 25 лет. Автор здесь, помимо прочего, реагирует на статью в последнем номере журнала, в которой было высказано скептическое мнение относительно современного стремления некоторых социологов молодежи ЧССР к инновациям теоретических и методологических исходных пунктов исследований молодежи и к приближению их общественной реальности и потребностям времени.

Summary

A. Kabátek: About the Development of the Sociology of Youth

The paper is aimed at characterizing nodal points in the development of the sociology of youth. Even though the topic involved here is a historical one, the paper's major task is to enlarge upon the relevant question raised by social theory and practice: whether, and to what extent, preconditions of social change are inherent in the young generation. Being of the opinion that youth can rightly be regarded as a specific subject of social discontinuity, the author takes advantage of the fact that, in the past, sociologists have many times endeavoured to answer the above question and attempted to find in their answers that which could be put to use in our days.

The first chapter devotes attention to the beginnings of scientific interest in youth. Already thinkers of the Age of Enlightenment (Comenius, Rousseau, Condorcet, Bolzano) were conscious of the possibility of accelerating and changing the trend of social development by means of the generalization and improvement of the young people's education and culture. The ideal conceptions of these thinkers reappeared in the founders of Marxism (Marx, Engels, Lenin) – this time, however, within the framework of the real materialist model of society. Of course, it is not before the beginning of the present century that the special scientific interest in problems of youth can be referred to.

The contribution of psychologists and pedagogues (Hall, Spranger, Tumlirz, etc) in this area as well as the vast influence of Durkheim's works are pointed out.

The second chapter is concerned with the development of the non-Marxist sociology of youth. The exposition is based on the contemplation of two extreme tendencies: the first of these conceives youth primarily as a receptive object of socialization, the second hypertrophies the preconditions and possibilities of youth to be the subject of social change (Eisenstadt, Linton, Smith, Musgrove on the one hand, and Marcuse, Keniston, Reich on the other). In this connection, the significance of Mannheim's work about generations is emphasized.

The third chapter outlines the approach to the solution of problems connected with the position and role of youth in society, as it is applied by some Marxist sociologists of youth in the socialist countries (Kon, Mahler, Mitev, Iljinskij).

The last, fourth chapter deals with the development of the sociology of youth in Czechoslovakia in the course of the past 25 years. Among other things, it reacts to the paper published in the last number of the Sociological Review which gives voice to a sceptical view of contemporary efforts exerted by several sociologists of youth in Czechoslovakia with the aim of innovating the theoretical and methodological starting points of youth research and bringing them closer to social reality and to the needs of our time.

Dějiny sociologických teorií jsou již od svého vzniku dokladem toho, že reálné sociální jevy, procházející různými fázemi a formami svého vývoje, jsou reflektovány v teorii, v teoretických výkladech, analýzách a konstrukcích. Ukazuje se tak, že empirická realita určitého sledovaného jevu a jeho konkrétní podoby nacházejí také patřičná teoretická zdůvodnění a koncepční zarámování. Nejinak je tomu v případě náboženství, kde proměnlivost, změny a posuny tvoří neodmyslitelnou součást tohoto fenoménu, a to zvláště v dynamických typech společností, jejichž společenskoekonomické bytí je zákonitě spjato se změnami, výkyvy či krizemi – ve společnostech kapitalistických.

Cílem studie je přiblížit dílčí výsek ze spletné problematiky novodobého vývoje náboženství v USA a jeho reflexi v sociologických koncepcích náboženství od šedesátých let do poloviny osmdesátých let. Zaměřujeme se na tento časový úsek z toho důvodu, že tehdy docházelo k významnému posunu od koncepcí sekularizace náboženství ke koncepcím náboženského oživení, jejichž ideové kořeny a charakteristiky se studie pokouší zjistit a vědecky vyhodnotit. Přihlížíme přitom především k problému vztahu mezi sociální změnou a vzrůstem zájmu o náboženství. Mimo záběr studie přitom leží problematika objektivních příčin (sociálních, politických, kulturních aj.) soudobého náboženského oživení, která tvoří samostatnou a rozsáhlou oblast teoretického i empirického bádání. Ve svém prvním plánu klademe problematiku náboženského revivalismu do souvislostí s aktuálními filozofickými směry, mezi nimiž zdůrazňujeme zejména myšlenkové vazby na teologický postmodernismus. Formou kritické analýzy tak studie seznamuje dnešního sociologa s nejnovějšími interpretacemi náboženství a jeho funkcí v kontextu sociálních změn soudobé západní společnosti, jak je dnešní západní teoretici krize modernismu vidí.

Vycházíme ze skutečnosti, že již v průběhu sedmdesátých let zachycují empirické výzkumy náboženství v některých západních zemích určitý vzestup a oživení religiozity, projevující se v zájmu některých částí obyvatelstva o náboženství. Tato situace je typická zvláště pro USA, kde se náboženský revivalismus promítá do aktivizace nejen tradičních, ale také nových, netradičních náboženských forem. (1) V teoretické rovině, zrcadlící tyto proměny reálného náboženského života země, se vzápětí začalo hovořit o „významném kulturním posunu“ a objevila se taková konkretizující označení tohoto stavu jako „reformace vědomí“ [Wuthnow 1976], „nové náboženské vědomí“ [Bellah-Glock 1976] nebo „krize vědomí a modernity“ [Berger 1967, Bellah 1976, Hunter 1981, Aidalová 1984 aj.]. Jednalo se přitom o pojmy,

(1) Problematikou religiozity obyvatelstva USA v sedmdesátých a osmdesátých letech se zabývala celá řada sociologických výzkumů, které si všímaly jednak proměn a posunů uvnitř tradičních náboženství, a to především se zřetelem k nárůstu konzervativních, resp. evangelikálních církví, jednak se zaměřovaly na analýzu nových náboženských hnutí. Uvedené okruhy zachycují četné studie a práce, jako např. D. M. Kelley [1972, 1978], R. W. Bibby [1978], Ch. Y. Glock, R. N. Bellah [1976], R. Wuthnow [1979], B. Wilson [1981] aj.

kteřé nekladly proměny náboženského života do souvislostí toliko s danostmi politicko-ekonomického života americké společnosti, ale všímaly si přednostně kulturních stránek a posunů v převládajících „symbolických systémech“, jak poukazuje M. Suchánková [1987].

Skutečnost náboženského oživení reflektovala od počátku osmdesátých let také určitá část sociologické fronty, pro kterou se stalo náboženské oživení empirickým půdorysem pro četné koncepce dalšího vývoje náboženství. Je přitom příznačné, že tyto koncepce vesměs upozorňují na větší vitalitu náboženského fenoménu, než se v různých prognózách vývoje náboženství v předcházejících letech v těchto zemích vůbec předpokládalo. V soudobé interpretaci nových vývojových trendů náboženství tak zaujímají zvláštní místo právě teorie náboženských probuzení, které se rozvíjejí v průběhu osmdesátých let ponejvíce v USA.

Připomeňme, že jde o staronovou tematiku, kterou v aktualizovaných podobách a s novými akcenty předestřeli historikové, antropologové a sociologové na nedávných diskusích o charakteru vývoje náboženství v americké společnosti, jež kulminovaly na jednání symposia *O historických perspektivách náboženských probuzení* v roce 1982. (2) S přihlédnutím k některým poznatkům a závěrům tohoto symposia si na následujících stránkách nejprve všimneme toho, od kterých ideových proudů se soudobé koncepce náboženských probuzení distancují a které naopak zohledňují. Poté se pokusíme určit vazby těchto teorií na některé současné směry buržoazního myšlení. Dále uvedeme stručnou charakteristiku těchto teorií a všimneme si především specifičnosti jejich pojetí funkcí náboženství kladených do souvislosti se sociální změnou ve společnosti.

Ústup od sekularizační teze

Východím bodem teorií náboženských probuzení je explicitní nebo jen implicitní kritický odstup od koncepcí sekularizace. Chceme-li se však dobrat ideových kořenů teorií náboženských probuzení, nepostačí nám jen takové konstatování, protože se ukazuje, že teoretici náboženských probuzení sice sekularizační tezi odmítají, ale některé dílčí stránky koncepcí sekularizace přitom rozpracovávají. Proto nejprve musíme připomenout vlastní vývoj sekularizačních teorií a povšimnout si toho, k jakým vnitřním posunům a proměnám v nich v posledních desetiletích došlo.

Vyjděme ze skutečnosti, že teorie sekularizace dominovaly na scéně teoretických výkladů náboženství především v šedesátých letech a v jejich rámci se ještě v sedmdesátých letech předvídal celkový pokles religiozity v moderních západních společnostech. V zorném úhlu empirických faktů se tehdy za neoddiskutovatelnou skutečnost považoval zmenšující se vliv náboženských institucí, úpadek sakrálních a tradičních forem zbožnosti.

V teoretických a akademických kruzích se obecně očekávalo, že náboženství je v západním světě na ústupu a také mezi avantgardními teology, kteří se pokoušeli udržet krok s narůstajícím agnostickým pohledem na budoucnost náboženství, se rozvíjely teorie „beznáboženského křesťanství“, nebo dokonce „křesťanského ateismu“. Pod vlivem Bonhoefferovy teologie se tehdy rozpracovávala tzv. radikální teologie a koncepce „smrti boha“ [Altizer – Hamilton 1966], očekával se úpadek tradičního náboženství, a dokonce ještě v roce 1979 hovořili někteří autoři o „dlouhé noci“ ve vývoji náboženství ve většině západních zemí [Acquaviva 1979]. Jinými slovy, v pracích o náboženství sepsaných v USA – ale také v západní Evropě –

(2) Uvedené symposium se konalo v městě Rhode Island v USA, kde se setkali historikové, antropologové a sociologové náboženství z *Asociace sociologie náboženství, Asociace výzkumu náboženství a Společnosti pro vědecký výzkum náboženství*. Výsledky jednání jsou obsaženy v monotematickém čísle časopisu *Sociological Analysis* 1983, č. 2.

v průběhu šedesátých a sedmdesátých let jednoznačně převládalo paradigma sekularizace. Dlužno na tomto místě podotknout, že pojetí sekularizace byla nejen četná, ale také rozporuplná. Jestliže tato pojetí roztřídíme, ukáže se, že se zaměřují na dvě základní dimenze vývoje náboženství v kapitalistických státech, a sice na a) zesvětšťování náboženství, jeho úpadek, transformace a „obrat ke světu“ a dále na b) odnáboženšťování světa a odpoutávání společnosti, resp. jejích skupin a tříd od vlivu náboženství. (3)

Četnost úvah o sekularizaci ve vyspělých západních společnostech dosahuje svého vrcholu v průběhu šedesátých let, kdy se stabilizuje názor, že religiozita je okrajovou záležitostí spojovanou buď s etnickými menšinami, nebo některými specifickými skupinami obyvatelstva, jako jsou lidé s nižším vzděláním, ženy, vyšší věkové ročníky nebo obyvatelé vesnic.

Můžeme říci, že v období šedesátých a sedmdesátých let byl všeobecný pokles významu náboženství a zájmu lidí o náboženské hodnoty konstatován anebo alespoň připouštěn mnoha předními západními znalci náboženského fenoménu. Pod neúprosnou tíhou empirických údajů o reálné religiozitě obyvatelstva vyspělých kapitalistických zemí se další klesající religiozita jevila jako evidentní a prognózy ústupu náboženství z rámce života moderního člověka tudíž opodstatněně.

Uvnitř tábora teoretiků sekularizace existovaly nicméně značné rozdíly v tom, jak jednotliví autoři analyzovali její příčiny, důsledky, ale zejména další perspektivy vývoje náboženství na sklonku dvacátého století. Důkladnější analýza ukazuje, že od stoupenců sekularizační teze, předvídajících jasný pokles významu náboženství v nejbližší budoucnosti, se odděluje skupina teoretiků, kteří sice souhlasí s tím, že sekularizace je na postupu a náboženství se skutečně zesvětšťuje, ale současně tvrdí, že ze života společnosti se nevytěšňuje zcela. Byli to nejdříve teologové, kteří na rozdíl od sociálních vědců nepřijímali sekularizaci jednoznačně jen jako nastupující „tmavou a dlouhou noc“, ale pojímali ji naopak jako „denní světlo lidské svobody“, jako pohyb „od duchovní adolescence k dospělosti“ [Marty 1967, 1982]. V tomto směru se často opírali o pojetí desakralizace F. Gogartena chápané jako inherentní součást bible nebo o práce D. Bonhoeffera. Také teoretická linie katolické teologie (např. K. Rahner, J. B. Metz aj.) reagovala kriticky na empirickou skutečnost sekularizace a začala si všimát případných etických implikací náboženství. Poukazovala v této souvislosti na silící směřování náboženství do privátních rovin života člověka a společnosti, do sféry osobních a rodinných hodnot. V kontextu amerického způsobu života tyto aspekty zohledňoval v maximální možné míře T. Luckman [1967], který začal razit pojetí tzv. neviditelného náboženství, jež se navzdory prosazující se sekularizaci vytrvale udržuje v takových oblastech života, jako jsou rodina, rodinný život a soukromí člověka.

Je třeba zdůraznit, že T. Luckman dal teoriím sekularizace, do té doby zaměřeným více na institucionální rozměr procesu, nový smysl a směr především svým tvrzením, že veškeré sociální procesy vedoucí k formování lidského já jsou svou podstatou náboženské, což podle jeho názoru platí především v otázkách socializace a symbolizace člověka. Lze říci, že tento nový tón teorie sekularizace výrazně antropologizoval a otevřel vlastně cestu pro nové, důmyslnější obhajoby náboženství. Luckman totiž zdůrazňoval, že sekularizovat se mohou jen náboženské instituce, protože nejsou svou povahou univerzální. Náboženství na druhé straně univerzální je a jako univerzální fenomén ve společnosti stále zůstává a zůstane. V takto nově nastolených souvislostech začali také jiní autoři rozvádět myšlenku, že náboženství ze společnosti nikdy nezmizí, že se jen „přesunuje“ a „transformuje ve směru k subjektivizaci“ [Berger 1967, Marty 1982, aj.]. Další sociální vědci zase uváděli, že náboženství se

(3) Tuto problematiku rozpracovávají v širších souvislostech I. Hodovský a S. Hubík [1983], detailně ji rozebírá M. Suchánková [1988] a je rovněž obsažena v práci A. Sekota *Sociologie náboženství* [1985].

„rozptyluje v kultuře“ [Bellah 1970] nebo přežívá prostřednictvím „difúze“ náboženských hodnot do celé diferencované společnosti [Parsons 1963].

Od těchto stanovisek chyběl již jen krůček k vystoupení jiné, velmi důležité a vlivné teoretické skupiny, která stála důsledněji v opozici vůči teoriím sekularizace a kterou tvoří stoupenci a propagátoři posvátna, mýtů, magie, tajemna a mystiky, odmítající teorie sekularizace jakožto „moderní“. Je nutné vědět, že tyto koncepce nebyly teoretickými konstrukcemi odtrženými od empirické skutečnosti amerického života, ale odrážely naopak profil tzv. nových náboženských hnutí sedmdesátých let, která se zhlížela a obracela k ideám a myšlenkovým schémátům na hony vzdáleným utilitaristickým, prakticistickým a sekulárním postojům dlouhodobě běžným a samozřejmým ve vědomí a jednání Američanů. Byla to zejména mladá generace, která se od těchto postojů distancovala a ztotožňovala se často s principem tajemna a mystična (např. Jesus People, stoupenci „counterculture“, hnutí „Age of Aquarius“ – Věk Vodnáře, související s nebyvalým vlivem divadelní hry a později filmu „Hair“ aj.).

Byl to nejprve P. Berger [1969], který dal podnět k tomu, že se výrazy jako „transcendentno“ a „posvátno“ po dlouhé odmlce od prací E. Durkheima a E. Eliada objevily v novém hávu v sociologických teoriích náboženství jakožto pojmy, které podle mínění autora vyjadřují zkušenosti, jež jsou přítomné v každodenním životě moderního člověka. V roce 1972 se A. Greeley ve své práci *Unsecular Man: The Persistence of Religion* [1972] snažil po vzoru P. Bergera nahradit paradigma sekularizace mýticko-symbolickým pohledem na člověka, v němž figurují myšlenky sakrálna. Následovala řada autorů, kteří se v průběhu sedmdesátých let vyslovovali kladně o nezastupitelnosti hodnot posvátna a transcendentna v životě člověka v období postindustriální společnosti [Bell 1981] a kteří současně začínali spojovat náboženství s návratem k tradičním hodnotám, s „antimodernitou“ a s „demodernizací“, jež by překonala liberální, „moderní“ období teorií sekularizace [Bellah 1970].

V souvislosti s náboženským oživením a vznikem nových náboženských hnutí se otázkami demodernizace zabýval také J. D. Hunter, který chápe demodernizaci jako protest proti modernitě. Rozebírá ji přitom z hlediska „krize významů“ a rozšíření zkušenosti „bezdomovosti“, kterou v návaznosti na humanistickou linii západní sociologie (P. Berger, T. Luckman, H. Kellner, R. A. Gouldner aj.) zasazuje do veřejné i soukromé sféry života člověka žijícího v moderní západní společnosti. Antropologickým protestem jedince proti anomickým strukturám, které modernita produkuje, je podle jeho soudu vznik nových náboženských hnutí sedmdesátých let. Tak J. D. Hunter říká, že „jako demodernizační hnutí jsou nová náboženství znakem toho, že v určitých částech moderní společnosti dosáhly tlaky modernity meze lidské tolerance a jsou tudíž symbolickým vyjádřením přání po úlevě a utišení. . .“ [Hunter 1981 : 7].

Tyto nové podněty, přehodnocující otázku významu náboženství pro současného západního člověka, nacházely v teoretických kruzích : načnou odezvu a hlouběji byly rozpracovány v rámci teologického postmodernismu, jehož hlavním představitelem se dnes stal dřívější propagátor sekularizační teze H. Cox svou prací *Náboženství v sekulárním městě : K postmoderní teologii* [1984]. Domníváme se, že ani teorie náboženských probuzení, k jejichž charakteristice přistupujeme v druhé části studie, nelze zkoumat bez zohlednění širších, filozoficko-sociologických souvislostí, které v současnosti nabízí a rozvíjí buzoazní filozofie a mezi nimiž má své místo postmodernismus. Máme za to, že právě v intencích Coxova díla se daří lépe chápat a vysvětlovat posuny v interpretacích náboženství v tomto desetiletí, k nimž v USA došlo. Při výkladu náboženských probuzení je pak konkrétně plně použitelná zejména Coxova výchozí teze, že v postmoderním světě, který se právě rodí, dochází k neočekávanému obrode náboženství jako mocné sociální síly a k návratu sakrálního obecně. Jak Cox dále

uvádí, postmoderní teologie upozorňuje na to, že klasické prvky moderní teologie se dostaly do pohybu (hlavně po 2. světové válce) a dochází proto k zásadní změně v argumentaci. Již nejde o přizpůsobování náboženství modernímu světu ani o odnáboženšťování světa, které konstatovali celé pracovní týmy odborníků zkoumajících náboženství v šedesátých letech, ale o přizpůsobení světa náboženské víře.

Velmi zdařile vystihuje jinak obtížné vystižitelné rysy postmodernismu J. Karola, když říká, že „náboženskou optikou se situace postmoderního světa jeví jako obrovská nenaplněná misijní šance. Moderní civilizace zaměřená na „logos“, zotročená kulturou pozemských kariér a nezkrotnou touhou „mít“, („brát“), prosáklá morálkou „materialistického konzumentarismu je jakoby „stvořená“ k prokázání životnosti křesťanských hodnot a životaschopnosti evangelijních ideálů“ [Karola 1988 : 548].

V tomto smyslu lze také práce teoretiků náboženského probuzení chápat jako definitivní rozloučení se s liberálními, „moderními“ koncepcemi náboženství, neboť také ony vycházejí vstříc postmodernímu uvažování o revivalismu náboženství a jeho funkcích v životě jedince a soudobých kapitalistických společností. Ze všech uvedených faktů vyplývají pro naši analýzu teorií náboženských probuzení některé důsledky. Předně – jak jsme již podotkli na počátku – nevystačíme při jejich výkladu se zjednodušujícím tvrzením, že tyto koncepce se distancují od sekularizačních teorií obecně a musíme upřesnit, že kritický odstup stoupenců náboženských probuzení od sekularizační teze se týká pouze těch prací, které očekávají jasný pokles a trvalý úpadek náboženství v životě západních společností. Přijímán a dále modifikován je naopak druhý, „rafinovanější“ proud teorií sekularizace, které sice konstatují krizovost náboženství, ale souběžně anticipují jeho budoucí vzestup a oživení.

V tomto světle nových myšlenkových impulsů a posunů, které jsou obsaženy zvláště v postmodernismu, reagují teoretici náboženských probuzení na změněné sociální a hodnotové klima sedmdesátých a zejména osmdesátých let, kdy se náboženství opět ocitá na výsluní zájmu rozličných vrstev americké společnosti. Podstatná a nezanedbatelná je pro tento stav okolnost, že pronáboženské tendence byly výrazně podporovány vlivnou politickou subkulturou kolem amerických prezidentů Forda, Cartera a zvláště Reagana, vytvářejících pro rozmach náboženských nálad velký prostor. Je tudíž pochopitelné, že celková změněná společensko-politická a následovně i světonázorová situace si vyžádala nová zdůvodnění a vysvětlení náboženského oživení, v nichž již ani modifikované teorie sekularizace nepostačovaly a nevyhovovaly. Tak se do popředí pozornosti dostaly teorie náboženského probuzení.

Příklon k cyklickému modelu

Teorie náboženských probuzení rozvíjí skupina historiků, sociologů a antropologů (W. G. McLoughlin, R. C. Gordon-McCutchan, J. L. Hammond, J. F. Wilson, L.K. Pritchardová, P. E. Hammond a další), kteří zastávají tezi o cyklickém vývoji náboženství v americké společnosti. Stručně lze jejich přístup charakterizovat jako takové vývojové pojetí náboženství, v němž se předpokládá, že náboženství prochází určitými periodicky se opakujícími fázemi či cykly, které se opětovně objevují a navracejí za určitých podmínek vývoje společnosti a označují se jako náboženská probuzení. V tomto východisku se výrazně liší od stoupenců tzv. lineárního modelu (A. Smith, R. Nisbet, J. Butler aj.), kteří ideu náboženských probuzení zásadně odmítají a hovoří o souvislém a plynulém rozvoji náboženských forem, jenž vyvěrá z vlastních náboženských myšlenkových systémů a také ze života náboženských institucí.

Je třeba mít ovšem na paměti, že skupina teoretiků rozvíjejících myšlenku náboženských probuzení není ve svých stanoviscích zcela homogenní a rozhodně nepředstavuje jednotlou

názorovou linii. I přes určité názorové nesrovnalosti však zůstává výchozím jednotícím předpokladem stanovisko, že náboženská probuzení jsou reálné, existující fenomény života americké společnosti. V tomto směru : pravidla navazují jednotliví autoři na rozbor antropologa Anthony F. C. Wallace [1956], který se intenzivně zabýval tzv. revitalizačními hnutími. (4)

První cyklickou teorii náboženských probuzení vytvořil historik Joseph Tracy již v roce 1842, avšak největší popularitu dosahuje cyklický model až v druhé polovině dvacátého století, konkrétně na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, kdy William G. McLoughlin a jeho stoupenci rozebírali specifické úseky americké náboženské historie, které podle jejich mínění vyústily v dramatické proměny celkové orientace americké společnosti. Ve své práci *Revivals, Awakenings, and Reform* (1978) se McLoughlin snaží vysvětlit vlastní pojetí proměn ideologií, mezi něž řadí i teologické systémy, jako jsou kalvinismus, deismus nebo evangelikalismus. (5) Výhodou jeho přístupu je chápání sociálního řádu v jeho změně a komplexnosti, což znamená, že ve středu jeho odborného zájmu leží „reinterpretace“ jednotlivých ideologií (včetně jejich rozpadu) zkoumaných v návaznosti na významné změny v ekonomické, demografické, politické a sociální oblasti. Autor razí názor, že je to právě koncepce „velkých probuzení“, která umožňuje sociálnímu vědci komplexní pohled na vztah sociální změny a ideologie sociálního řádu určité doby.

Pod velkými probuzeními rozumí jejich zastánci období kulturní „revitalizace“ vyvěrající ze všeobecné krize víry a hodnot, která je zapříčiněna širšími sociálními okolnostmi. Velká probuzení jsou vždy doprovázena náboženskými probuzeními a revivalismem (oživením, návratem). Podstatným znakem náboženských probuzení je podle jejich teoretiků to, že v jejich průběhu dochází ve společnosti k hluboké reorientaci věr a hodnot, k proměnám světového názoru všech lidí. Autoři uvedených koncepcí zdůrazňují, že velká probuzení nejsou výslednicí depresí, válek nebo epidemií, ale kritických střetů v lidském sebechápání, střetů odrážejících proměny vnějšího sociálního světa. Jsou to hluboké kulturní transformace, základní sociální a intelektuální reorientace hodnotového systému, vzorců chování i institucionální struktury. Podle představitelů cyklického modelu tato probuzení pomáhají překonat

(4) Pojmem „revitalizace“ označuje Wallace takové sociální procesy, které probíhají ve společnostech v období jejich složitých přeměn, kdy dochází ke kulturní reorientaci. Rozlišuje celkem 5 fází procesu revitalizace. V první fázi dochází ke krizi legitimacy stávajícího světového názoru, která je jedincem pocíťována jako osobní stres. V druhé fázi začíná člověk vysvětlovat své osobní potíže v souvislosti s nedostatky sociálních institucí. V této době se rovněž objevují tradicionistická a nativistická hnutí, která se snaží uchovat „starý“ stav. V další etapě se nový světový názor prosazuje prostřednictvím jednotlivých osobností. Tehdy se také uplatňují nové způsoby jednání vhodné pro změněnou sociální situaci. V dalším období dochází k postupnému přetváření starých institucí, jehož se ujímají především mladší členové společnosti. Konečně v poslední fázi je nový světový názor přijímán většinou populace a upevňuje se nová institucionální struktura.

(5) Evangelikalismus je významným směrem konzervativního protestantismu dvacátého století, v němž lze vysledovat čtyři hlavní náboženské tradice : 1. kalvinismus se svým důrazem na predestinaci, 2. pietismus se svým důrazem na duchovní dokonalost, 3. angloamerický metodismus se svým důrazem na osobní spásu, 4. baptistické sekty se svým důrazem na osobní spásu. Evangelikalismus je dnes nejrozšířenější v USA, kde představuje specifický, nesourodý, nábožensko-kulturní fenomén. Za evangelikální protestanty se v osmdesátých letech označilo 33 % americké populace. Evangelikalismus reprezentuje světový názor dnešní americké střední třídy. V oblasti chování je pro evangelikály typická individuální a zkušenostní orientace k duchovní spásě a přesvědčení o nutnosti aktivní evangelizace, která se chápe jako misijní úkol. Zejména pro své aktivní náboženské chování se evangelikálové odlišují od evangeliků, kteří jsou považováni za formální členy církvi. Ne každý evangelík je proto evangelikál.

disjunkci mezi normami a zkušenostmi, starými vírami a novou realitou, vymírajícími a nově se tvořícími vzorci chování.

Hlavním rysem teze náboženských probuzení je předpoklad, že náboženství se vyvíjí v cyklech a pojí se s vystoupením a působením evangelikálních revivalistů, kteří reagují na naléhavé proměny sociálního života společnosti. S tímto konstatováním úzce souvisí názor, že v obdobích náboženských probuzení dochází ke zintenzivnění náboženského života, jehož projevy se rychle šíří a náboženství pak zasahuje značnou měrou nejen do života jedince a jeho rodiny, ale také do života vesnic, měst/a velkých územních celků. Model cyklických náboženských probuzení současně předpokládá, že po období náboženského nadšení a oživení následuje období jeho poklesu nebo stagnace, což stoupenci cyklického modelu považují za samozřejmou stránku tohoto vývoje (například J. L. Hammond [1983] hovoří o „přilivech a odlivech nadšení“).

Nejvýznamnější a nejrozšířenější model cyklického vývoje náboženství v USA vytvořil W. G. McLoughlin [1978], který ve své koncepci pracuje se schématem sociálních příčin a sociálních důsledků. Rozlišuje celkem 4 epizodické cykly náboženského vývoje platné pro americkou společnost, jimž předchází náboženské probuzení v Anglii v 17. století. (6) Spolu s dalšími svými stoupenci zdůrazňuje, že tento model má vysokou interpretační schopnost, protože „pomáhá pochopit posuny od kalvínského k evangelikálnímu světovému názoru v osmnáctém století, pomáhá chápat nový význam americké identity, který se vytvořil po roce 1735, vrhá nové světlo na základní otázku odluky církve od státu, na posun od korporativního ideálu státu k ideálu individualistickému . . .“ [McLoughlin 1983: 108].

Jak dobře vystihuje uvedený citát, McLoughlinův model cyklických náboženských probuzení má charakter široké, sociologicko-antropologické konstrukce, kterou autor zachycuje a vysvětluje různé proměny v kulturní orientaci americké společnosti v různých etapách její existence. Náboženská probuzení jsou v tomto pojetí především obdobími základních ideologických transformací, která jsou zásadně nutná v zájmu dalšího dynamického růstu národa přizpůsobujícího se ekonomickým, sociálním, ekologickým a psychologickým změnám. Jak autor uvádí, „obrácení velkého počtu lidí od starého k novému světovému názoru . . . je přirozeným a nutným aspektem sociální změny“ [McLoughlin 1978: 8].

V těchto souvislostech vystupuje do popředí velmi závažná problematika funkcí náboženství, jejichž chápání si zasluhuje analýzu. Jak vyplývá z předcházejícího textu, model

(6) McLoughlinova koncepce cyklů náboženských probuzení je následující: Anglické probuzení (1610–1640) je spojováno se vznikem a šířením puritanismu, který byl přenesen do Ameriky v druhém desetiletí sedmnáctého století, když v roce 1620 připlouvají na americký kontinent na plachtinici Mayflower „Pilgrim Fathers“ (Otcové poutníci). Jejich příchod do Ameriky znamená přelom ve vývoji severní skupiny kolonií v politickém, hospodářském, ale zvláště náboženském ohledu. Výslednicí anglického probuzení, přeneseného na americký kontinent, je podle McLoughlina vznik a rozvoj vlastní americké kultury. První velké probuzení na americkém kontinentě se zasazuje do první poloviny osmnáctého století (1730–1760). Je to období, kdy se Amerika potýká s řadou nepokojů náboženských, ale také politických a hospodářských, jež vyústily v americkou buržoazní revoluci za nezávislost (1775–1781), která vedla k celkové politické reorganizaci země. Sociálním přínosem prvního velkého probuzení je podle autora vznik ideje „nového národa“. Druhé velké probuzení zasahuje do první poloviny devatenáctého století (1800–1830). Po tomto období následuje občanská válka (1861–1865), v níž se formuje americký národ jako celek a vzniká unie. Třetí velké probuzení je situováno na konec devatenáctého století a dvě první desetiletí ve dvacátém (1890–1920). Politická reorganizace se odehrála v průběhu dvou světových válek a sociální výslednicí třetího náboženského probuzení je postavení Spojených států amerických jako světové imperiální velmoci. Konečně poslední, čtvrté probuzení je evangelikální probuzení od roku 1960, jehož konec autor čeká kolem roku 1990. U posledního probuzení nelze zatím hovořit o politické reorganizaci země ani o dalších sociálních důsledcích.

náboženských probuzení pojímá náboženství jako zprostředkujícího činitele širokých kulturních posunu společností, které doprovází jako spoluaktér. Jak rovněž vyplývá z dříve uvedených charakteristik, náboženská probuzení jsou vysvětlována vždy z konkrétních sociálních, politických a kulturních dobových podmínek, vždy jsou kladena do souvislosti s určitým konkrétně historickým kontextem. V tomto směru můžeme konstatovat, že stoupenci náboženských probuzení, jimž se někdy říká „sociální kauzalisté“, navazují na klasické ideové zdroje buržoazní sociologie náboženství, obsažené v díle E. Durkheima (chápaní náboženství jako „společenství svatých věcí“, které je stále a trvale existuje v každé společnosti a každém historickém stadiu) a M. Webera (vysvětlování náboženství ve vazbě na život jednotlivých společenských oblastí, např. ekonomické).

Západní sociální kauzalisté, rozvíjející myšlenku náboženských probuzení, respektují podmíněnost vývoje ideologií (myšlenkových systémů) společenským kontextem také. V tomto ohledu jsou v ideové neshodě se stoupenci lineárního modelu náboženství, kteří nepřipisují vnějším (sociálním, ekonomickým, politickým a kulturním) podmínkám rozhodující roli pro vývoj náboženství a důsledně akcentují rozvoj církevních institucí samotných a ideovou potenci vlastních náboženských systémů. Stanoviska sociálních kauzalistu se naopak zdají být ve své všeobecné podobě v určitém souzvuku s klasickými marxistickými postuláty o vztahu vědomí a bytí, neboť také oni si uvědomují souvislost mezi změnou sociálního kontextu a změnou náboženských obsahu. V dalších krocích se však jejich stanoviska od stanovisek klasiku marxismu zásadně odlišují.

V čem tyto rozdíly spočívají si uvědomíme jasněji, zaměříme-li se blíže na to, co vlastně sociální kauzalisté sociálním kontextem přesně rozumí. Ukazuje se, že za sociální zdroj a kontext vzniku náboženských probuzení bývají nejčastěji označovány sociální změny, napětí, rozpory nebo přímo „anomie“ sekulárního světa. Opakovaný, cyklický výskyt náboženských probuzení pak sociální kauzalisté přímo spojují s cyklicky se vyskytujícími narušeními nebo ohroženími sociálními podmínkami života lidí. Tak například McLoughlin říká, že „probuzení začínají v obdobích kulturní deformace a závažného osobního stresu, kdy ztrácíme víru v platnost a životaschopnost našich institucí a v autoritu vůdce církve a státu“ [McLoughlin 1978:2]. Na jiném místě uvádí, že „velké probuzení začíná tehdy, kdy akumulované tlaky nutící ke změně vytvářejí tak akutní osobní a sociální napětí, že celá kultura musí strhnout skořápku zvyku, proniknout překážkami návyku a nalézt nové sociálně strukturované cesty ...“ [McLoughlin 1978: 15].

Také R. C. Gordon-McCutchan sdílí podobný názor, když uvádí, že „v kritických situacích historie procházejí celé kultury radikálním ideologickým posunem. Když změněné sociální podmínky činí tradiční způsoby myšlení a jednání nepoužitelnými, musí se velké části populace „probudit“ k novým paradigmátům myšlení a chování. Tato probuzení jsou prostředky, s jejichž pomocí se kultury přizpůsobují traumatické sociální změně“ [Gordon-McCutchan 1981: 309].

Podobně také další autoři [Mathew 1978] hovoří o tom, že probuzení jsou ve svých sociálních aspektech takovými organizačními procesy, které pomáhají lidem nalézt smysl života a dodávat mu směr v době, kdy prožívají v různém rozsahu sociální napětí svého národa mříšiči do nových politických, ekonomických a geografických oblastí.

Teoretický klíč k pochopení vztahu mezi sociální změnou, resp. sociálním napětím, a náboženskými probuzeními hledají sociální kauzalisté v dílech různých autorů (např. v pracích M. Webera, A. Wallace, A. de Tocquevilla, velmi efektně je využívána koncepce „niterné řízeného člověka“ D. Riesmana aj.). Ať již používají jakýkoli výchozí ideový zdroj, je pro jejich úvahy podstatné to, že za původní jev vnějších sociálních změn, projevujících se v napětí, stresu či anonii, považují náboženská oživení, probuzení či „procitnutí“, která podle

jejich názoru reálně existují ve vědomí jedince a v realitě společenského života. Jinými slovy, změny a rozpory v sociální sféře jsou spojovány s paralelním výskytem některých specifických forem náboženství (např. evangelikálních) jako zprostředkujících článků této změny. Náboženská probuzení tak mají v jejich pojetí sociální charakter, který je dán jednak tím, že jsou odrazem konkrétní společenské situace, ale současně také způsobem a prostředkem řešení této situace.

Z názorů uvedených západních sociologů můžeme vyvodit závěr, že náboženství – nejčastěji ve své evangelikální podobě – plní významné sociální funkce, protože pomáhá člověku i společnosti překonávat změněné sociální podmínky života a vyrovnávat se s nimi. Z jejich pohledu sehraává náboženství pozitivní roli především tím, že umožňuje kulturní transformaci společnosti potýkající se se sociální změnou, nejistotou, destabilizací apod., z níž je podle sociálních kauzalistů vyvádí právě náboženství. Nezastupitelný a trvalý význam náboženství spočívá podle nich v tom, že v obdobích sociální změny zprostředkovává náboženské probuzení posun a pohyb člověka i celé společnosti směrem k novému definování obsahů světových názorů.

Takto chápanou funkci náboženství označujeme v naší studii jako kulturně transformační. Za její významný přínos pro sociologii náboženství přitom považujeme to, že z cykličnosti a periodicity ve výskytu závažných společenských změn v kapitalistické společnosti, které sociální kauzalisté připouštějí, je vyvozován závěr, že náboženství bude v této funkci samozřejmě působit také perspektivně. A právě v tomto smyslu je teorie náboženských probuzení aplikována na skutečnosti života americké společnosti v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Soudobí sociální kauzalisté však spatřují ve změně sociálních okolností předpoklad a záruku dalšího perspektivního působení náboženství a říkají, že právě v důsledku sociálních změn dochází k ožívování a „procitání“ náboženských potřeb člověka. Nejlepším příkladem těchto názorů je R. C. Gordon-McCutchan [1981, 1983], který si všímá toho, že v obdobích sociálních změn, kdy narůstá sociální napětí, protože se prudce mění podmínky života společnosti a rozpadají se tradiční instituce, se lidé odvracejí od vnější autority a přiklánějí se k niterným, náboženským (evangelikálním) hodnotám a principům. Posun k niterným principům je podle jeho mínění možný proto, že sociální nesoulad činí vnější autoritu nedůvěryhodnou, což dokládá na různých historických příkladech (například na období reformace, na puritánské revoluci v Anglii, na období prvního a druhého velkého náboženského probuzení v Americe apod.). Důsledkem sociální změny je pak podle něho skutečnost, že lidé jsou ve svém jednání závislí především sami na sobě, a to proto, že jejich vnitřní náboženský „gyroskop“ nahrazuje dřívější vliv vnější autority jakožto neplatné vodítko lidského chování.

Analýzy sociálních kauzalistů poskytují řadu podnětů k úvahám o působení náboženství v měnící se společnosti. Máme nicméně za to, že je vhodné přistupovat k nim kriticky, protože mají jednu slabou stránku: opomíjejí mimo jiné význam problematiky zájmů. Když totiž sociální kauzalisté hledají příčiny a důsledky náboženských probuzení, poukazují nejčastěji na rozklad norem a institucí, které zaostávají a „pokulhávají“ za měnící se realitou (W. McLoughlin) nebo na prudce se měnící sociální podmínky života ústící v sociální napětí a anomii (Gordon-McCutchan). Typické přitom je, že takto vymezené sociální okolnosti berou jako výchozí a nehledají vlastně skutečné příčiny těchto jevů. Sociální změnu, sociální napětí a sociální anomii tak pouze konstatují a toto konstatování se stává počátečním bodem jejich dalšího výkladu. Avšak tím, že nezkoumají dále podstatu jevů považovaných za příčiny náboženských probuzení, se vyhýbají jejich skutečným rozborům, a to především z hlediska teorie zájmů různých sociálních skupin.

Soudobé teorie náboženských probuzení představují významnou a vlivnou výše výkladů náboženství v dnešních Spojených státech amerických, nejsou však jedinými pokusy o postžení proměn a funkcí náboženství v osmdesátých letech. Vedle cyklického přístupu k náboženskému fenoménu existují další četné analýzy působení a postavení náboženství ve společnosti, které se navíc zabývají také rozbořením příčin současného náboženského revivalismu v USA (například práce K. D. Walda [1987] nebo M. E. Martyho [1987]). Platí však, že ve všech případech sociologické tvorby z osmdesátých let narážíme na takové výklady, které jasne upouštějí od sekularizační teze a v duchu postmoderního uvažování hledají a oceňují přínos, význam a funkčnost náboženství v nových konstelacích života západních společností na sklonku dvacátého století.

Literatura

- Acquaviva, S. S.: *The Decline of the Sacred in Industrial Society*. New York, Harper & Row 1979.
- Aidala, A. A.: *Worldviews, Ideologies and Social Experimentation*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 1984, č. 1.
- Altizer, T.: *The Gospel of Christian Atheism*. New York 1966.
- Altizer, T. – Hamilton, W.: *Radical Theology and the Death of God*. New York, Bobbs–Merril 1966.
- Bell, D.: *The Meaning of the Sacred*. In: *The Winding Passage: Essays in Sociological Journals 1960–1980*. Cambridge 1981.
- Bellah, R. N.: *Beyond Belief: Essays on Religion in Post-Traditional World*. New York, Harper & Row 1970.
- Bellah, R. N.: *New Religious Consciousness and the Crisis of Modernity*. In: *The New Religious Consciousness*, ed. Ch. Glock – R. N. Bellah. Berkeley, University of California Press 1976.
- Berger, P.: *A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Garden City, Doubleday 1969.
- Berger, P.: *The Sacred Canopy*. New York, Doubleday 1967.
- Bibby, R. W.: *Why Conservative Churches Really are Growing: Kelley Revisited*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 1978, č. 2.
- Cox, H.: *Religion in the Secular City: Toward a Postmodern Theology*. New York. Simon and Schuster 1984.
- Glock, Ch. – Bellah R.: *The New Religious Consciousness*. Berkeley, University of California Press 1976.
- Gordon-McCutchan, R. C.: *Great Awakenings? Sociological Analysis* 1983, č. 2.
- Gordon-McCutchan, R. C.: *The Irony of Evangelical History*. In: *Journal of the Scientific Study of Religion* 1981, č. 4.
- Greeley, A. M.: *Unsecular Man: The Persistence of Religion*. New York, Schocken 1972.
- Hammond, J. L.: *The Reality of Revivals*. In: *Sociological Analysis* 1983, č. 2.
- Hodovský, I. – Hubík, S.: *Svět a náboženství*. Praha, Svoboda 1983.
- Hubík, S.: *K problematice zkoumání styků, komunikativní činnosti a světonázorových obsahů vědomí*. In: *Filozofický časopis* 1987, č. 6.
- Hunter, J.: *The New Religions: Demodernization and the Protest against Modernity*. In: *The Social Impact of New Religious Movements*, ed. B. Wilson. New York, Rose of Sharon 1981.
- Karola, J.: *Přeměny teologie: Globalizace a postmoderna*. In: *Ateizmus* 1988, č. 6.
- Kelley, D. M.: *Why Conservative Churches are Growing*. New York, Harper and Row 1972.
- Kelley, D. M.: *Why Conservative Churches are still Growing*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 1978, č. 2.
- Luckman, Th.: *Invisible Religion*. New York, Macmillan 1967.
- Marty, M. E.: *Does Secular Theology Have a Future?* In: *The Great Ideas* 1967, ed. O. Birg. Chicago 1967.
- Marty, M. E.: *Religion and Republic: The American Circumstance*. Boston, Beacon Press 1987.

- Marty, M. E.: *Religion in America since Mid-century*. In: *Daedalus* 1982, č. 1.
- Mathew, D. G.: *Religion in American History: Interpretative Essays* (ed. J. M. Mulder, J. F. Wilson). Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1978.
- McLoughlin, W. G.: *Revivals, Awakening and Reform: An Essay on Religion and Social Change in America, 1607–1977*. Chicago – London, University of Chicago Press 1978.
- McLoughlin, W. G.: *Timepieces and Butterflies: A Note on the Great-Awakening-Construct and its Critics*. In: *Sociological Analysis* 1983, č. 2.
- Parsons, T.: *Christianity in Modern Society*. In: *Sociologica! Theory, Values, and Sociocultural Change*. New York 1963.
- Sekot, A.: *Morální většina kontra nemorální menšina?* In: *Ateizmus* 1989, č. 3.
- Sekot, A.: *Nová křesťanská pravice – americký fenomén*. In: *Ateizmus* 1989, č. 2.
- Sekot, A.: *Sociologie náboženství*. Praha, Svoboda 1985.
- Suchánková, M.: *K některým sociologickým koncepcím sekularizace*. In: *Aktuální otázky církevní politiky a vědeckého ateismu*. Praha, Horizont 1988.
- Suchánková, M.: *Pojetí problematiky světového názoru v americké sociologické teorii*. In: *Filozofický časopis* 1987, č. 1.
- Tracy, J.: *The Great Awakening: A History of the Revival of Religion in the Time of Edwards and Whitefield*. Boston 1842.
- Wald, K. D.: *Religion and Politics in United States*. New York, St. Martin's Press 1987.
- Wallace, A.: *Revitalization Movements*. In: *American Anthropology* 1956, č. 2.
- Wilson, B. (ed.): *The Social Impact of New Religious Movements*. New York, Rose and Sharon 1981.
- Wuthnow, R.: *The Consciousness Reformation*. Berkeley, University of California Press 1976.
- Wuthnow, R.: *The New Religions in Social Context*. In: *The New Religious Consciousness* (ed. Ch. Y. Glock – R. N. Bellah). Berkeley, University of California Press 1976.

Резюме

M. Суханкова: Теория религиозного пробуждения в американской социологии

Работа рассматривает вопросы особого места теорий религиозного пробуждения в толковании современных эволюционных тенденций религии в США в 80-ые годы. Автор останавливается, в первую очередь, на изменениях, которые происходят в социологических толкованиях развития религии в течение последних трех десятилетий. В первой части анализируются теории обмирщения, преобладавшие в 60-ые и еще в 70-ые годы и проходящие в современной западной социологии религии кризис. Отражается эволюция от теории обмирщения к теориям религиозного ревивализма. Еще в течение 70-ых годов в западной социологии аргументируют, что религия не исчезает из жизни современного общества. Указывают, в первую очередь, на ее этические импликации и на усиливающуюся направленность религии в частные планы жизни человека (частная жизнь, семья). Толкование религиозного оживления, сменившие теории обмирщения, в работе включаются в концептуальные рамки современного теологического постмодернизма (Н. Сох), неотъемлемой частью которого являются анализы демодернизации, кризис значений и опыта «бездомности» (P. Berger, J. D. Hunter).

Во второй части автор анализирует некоторые современные теории религиозного ревивализма, в первую очередь, теории религиозного пробуждения, исходящие из циклической модели эволюции религии в американском обществе. Особое внимание уделяется отношению между социальным изменением и повышением интереса к религии. В этой связи анализируется проблематика функций религии, в частности, в преобразовании культуры.

Работа как целое направлена на специфические черты кризиса модернизма, проявляющиеся в современной американской социологии в области религии.

Summary

M. Suchánková: Theories of Religious Revivalism in American Sociology

The paper is concerned with questions of the special position of the theories of religious awakening in the interpretation of contemporary religious trends in the USA during the 1980s. It concentrates primarily on changes that have been taking place in the sociological theory of religion in the course of the last three decades.

The paper is divided into two parts. The first part deals with the theories of secularization that were predominant in the 1960s and 1970s but are undergoing a crisis in the present-day western sociology of religion. The development from the theory of secularization to theories of religious revivalism is described. It is pointed out that already in the 1970s western social scientists argued that religion was not disappearing altogether from the social life of modern societies, but tends to withdraw to the private spheres of human life (privacy, family) where its ethical implications continue to play an important part. Interpretations of religious awakening are discussed in the conceptual framework of contemporary theological postmodernism (H. Cox): an inseparable part of this are reflexions about demodernization, the crisis of meanings, and the experience of "homelessness" (P. Berger, J. D. Hunter, etc.).

The second part of the paper analyzes some contemporary theories of religious revivalism, particularly theories of religious awakening based on the cyclic model of religious development in the American society (W. G. McLoughlin). Special attention is paid to the relation between social change and the growth of interest in religion. In this connection, the functions of religion – particularly the cultural-transformative function – are subjected to analysis.

The paper as a whole is aimed at the specific features of the crisis of modernism manifesting themselves in contemporary American sociology.

O sociologii obecně, a tím spíše o sociologii francouzské, platí, že patří mezi produkty oněch výrazných sociálních změn, které po rozbití feudální společnosti a po mezihře absolutismu vyústily do ustavení klasického kapitalismu.

Nejde přitom zdaleka jen o to, že sociologie vzniká v době, která v mnoha oblastech sociálního života vykazuje podstatné změny oproti všemu, co předcházelo. Týká se to změněných výrobních podmínek, změněných vlastnických vztahů, změn ve způsobu legitimizace státní moci, změněné interpretace světa a postavení člověka v něm. Ve srovnání s minulostí je snad rozdíl nejradikálnější v tom, jak je chápána úloha a význam změny samotné.

Pro předkapitalistické formace představuje změna především riziko ztráty. Význam tradice, na níž je založena legitimita těchto společností, spočívá mimo jiné v tom, že případné změny jsou bagatelizovány a vykládány jen jako nový výraz starých principů. Jsou připouštěny pouze takové změny, které slibují přivést vše opět na počátek, tak aby celý cyklus mohl opět zcela postaru proběhnout. I změna je zde pouze součástí širšího rituálu nehybnosti.

Kapitalismus postoj ke změně výrazně změnil. Legitimizuje se permanentní inovace, z kontinuální změny činí neodmyslitelný prvek své reprodukce. Tento obrat přirozeně vyvolává zcela praktický problém: jak usměrňovat změny způsobem, který bude posilovat stabilitu a principiální neměnnost řádu?

Úlohou sociologie se mimo jiné stalo sociální změny registrovat a podle možností předvídat jejich další průběh. Praktický problém kapitalismu získal v sociologii podobu teoretického problému: jak ve výkladu sociální reality sladit sociální dynamiku se sociální statikou?

Zaměření na výzkum sociální změny bylo primárně diktováno apologetickým zaměřením klasické sociologie⁽¹⁾ a bylo vedeno úsilím přesněji zmapovat podmínky zachování řádu, byť v jeho vývojové dynamice. Francouzská sociologie prošla ve svém zkoumání konkrétních sociálních změn výrazným vývojem. Výzkum sociální změny ji vedl ke zpochybnění nejen řady výchozích předpokladů klasické sociologie, ale i ke kritice té podoby sociální skutečnosti, jejímž myšlenkovým odrazem se měla sociologie od počátku stát.

Východiska klasické sociologie v souvislosti se zkoumáním sociálních změn

Výchozím pojmem klasické sociologie je nepochybně pojem „společnost“.⁽²⁾ Nezávisle na míře abstraktnosti, s níž jednotliví sociologové o společnosti pojednávají, má tento nejobecnější termín sociologie své zcela konkrétní časové i místní určení.

(1) „Klasickou sociologii“ budeme v tomto textu rozumět všechny nemarxistické sociologické teorie počínaje Comtem a konče Parsonsem. Analýza předpokladů klasické sociologie, tak jak ji zde reprodukuje, není bez podstatných modifikací použitelná pro rozbor sociální podmíněnosti marxistického učení o společnosti.

(2) Nebude-li uvedeno jinak, jsou teze této subkapitoly volnou interpretací myšlenek obsažených v práci Alaina Touraina z roku 1984.

Z hlediska svého místního určení představuje „společnost“ zpravidla jen vysoce formalizovanou podobu vlasti příslušného sociologa. Jednota společnosti je ve skutečnosti udržována mocenskými prostředky národního státu, jejím funkcionálním centrem je hlavní město a její hranice nemají teoretickou povahu, jsou vyznačeny celníci.

Z hlediska určení časového „společnost“ implikuje představu sociálního útvaru, který překonal či překonává lokální rozdrobenost centralizací, kulturní partikulárnost unifikační, stavovskou rozrůzněnost relativní sociální homogenizací. Je to univerzální útvar, který nastoupil na místo dřívějšího konglomerátu lokálních tradičních komunit a v důsledku své větší mocenské kapacity je považován za vývojově vyšší.

Obraz společnosti, s nímž pracuje klasická sociologie, jakkoli má být manifestací radikálně změněného způsobu soužití lidských bytostí, podržuje přinejmenším v jednom podstatném ohledu charakter předchozích fází lidské sociability. Činnosti lidí i vztahy mezi nimi jsou interpretovány způsobem, jenž dokáže konkrétním událostem přiřadit nadindividuální a nadskupinový význam. Tento význam se ve srovnání s minulostí částečně sekularizuje, nicméně jeho transcendentující kapacita funguje podobným způsobem, jakým dříve působila kategorie posvátného.

Jednotlivé činy individuálních aktérů jsou pouze naplňováním širších spojitostí, jejich smysl je dopředu zadán nadindividuálním kontextem, ať již má podobu realizace pokroku, naplňování smyslu dějin či seberealizace národa, třídy, lidstva.

Podstatné je, že stejný „metasociální“ princip řídí zároveň orientaci aktérů a současně garantuje integraci sociálního systému jako celku. Tento dobový způsob reprezentace společnosti se do sociologie promítá v podobě důrazu na úzkou vzájemnou spjatost normativní orientace individuí a organického vývoje společnosti. Anebo vyjádřeno opačně, v podobě důrazu na korelaci mezi nenormálním chováním individuí a anomickým stavem společnosti.(3)

Po obsahové stránce se všechny metasociální principy moderní společnosti stýkají v záměru přeměnit svět člověka cestou, která by zároveň umocňovala kontrolu, již vykonává člověk nad svým přírodním a sociálním prostředím, i kontrolu, kterou vykonává naopak společnost nad svými členy.

Z tohoto dvojediného obrazu společnosti a jejích členů není nikterak jednoduché vyčíst obecný mechanismus, jímž postupuje sociální změna. V nejobecnější a zároveň nejvýznamnější rovině lze samozřejmě konstatovat, že jednotlivci se mění (formují) vlivem společnosti a společenské změny jsou nesený jednáním jejích konkrétních členů.

Problém nastává již tehdy, pokusíme-li se tyto nepochybné pravdy vyložit jazykem teorie sociálních rolí.(4) Teorie rolí, se svým důrazem na očekávanost chování partnerů, obsahuje nepochybně silný normativní akcent. Dokáže uspokojivě vysvětlit ty situace, kdy chování aktérů koresponduje s tlaky systému. Zcela v tradicích klasické sociologie má tato teorie tendenci vysvětlovat všechny ostatní situace jako deviantní, anomické apod. Mnohem méně uspokojivě však dokáže vysvětlit změny v normativním očekávání, které způsobují, že v průběhu času se rolíové očekávání může značně posunout, ba i zcela zvrátit. Na otázku, jak je

(3) Koncept sociální role, zvláště ve své strukturně funkcionální podobě, vyjadřuje tuto spjatost normativní orientace individuí a hodnotového potenciálu společnosti patrně nejvýrazněji. Představa o jednotě obojího vrcholí v Parsonově přiřazení institucionalizace hodnot a socializace aktérů.

(4) Kritika teorie rolí, jež následuje, je obsažena v práci Croziera a Friedberga, [1977 : 99–104].

možné, že se z odchýlného jednání v jedné době může stát norma v době jiné, teorie rolí neodpovídá.(5)

V obecné rovině je mechanismus sociální změny prostředky klasické sociologie jen těžko uchopitelný. Tato sociologie podřizuje v poslední instanci jednotlivé členy jejich společnosti. „Čím více se hovoří o společnosti, tím méně se hovoří o sociálních aktérech, protože ti nejsou pojímáni jinak než jako pouzí nositelé vlastností vyplývajících z místa, jež zaujímají v sociálním systému. Podle toho, zda jsou v centru či na periférii, nahoře či dole, podle toho participují více či méně na hodnotách modernity“ [Touraine 1984 : 22].

Z pólu individuálního jednání tedy není v této sociologii dost dobře možné sociální změnu vysvětlit, neboť lidé svým jednáním pouze více či méně zdařile naplňují centrální plán celkového směru vývoje, který sami nevytvořili. Skutečný zdroj změn je tedy skryt na pólu opačném, na pólu společnosti. Potíž je v tom, že zde je vlastními prostředky sociologie nesnadno analyzovatelný a celá věc se stává záležitostí filozofie dějin.

Sociologie jako registrátor sociálních změn

Za této situace se úloha sociologie omezuje na registraci viditelných změn, k nimž ve společnosti dochází, a na snahu předpovědět jejich budoucí průběh. Přitom se jedná především opět o ty změny, jejichž průběh je v souladu s ideologií modernizace a s heslem boje proti přežitkům tradiční minulosti.

Tradiční minulost přitom evokuje představu převážně agrární populace nízkého stupně gramotnosti soustředěné do komunit integrovaných četnými příbuzenskými vazbami. Moderní společnost sama sebe chápe v přesném protikladu k této překonané minulosti. Domnívá se, že nový řád, který nastolila, bude tím pevnější, čím dynamičtější budou změny, které ji odlišují od starých forem společností tradičních. Její sociologie proto právě těmto změnám věnuje zvlášť velkou pozornost.

Až do šedesátých let našeho století je s uspokojením konstatováno, že dynamické sociální procesy upevňují sociální řád moderního kapitalismu přímo úměrně tomu, jak společnost vzdalují od jejího postfeudálního pospolitostního předchůdce. Toto uspokojení sociologii do značné míry bránilo v tom, aby byla schopna odhalit za řádem násilí, za konsensem represi, za modernizaci iracionalitu a za obecnými principy soukromý zájem [Touraine 1984 : 25].

Od poloviny šedesátých let se však stává stále zřejmějším, že sociální změny, jejichž dosavadní průběh se zdál potvrzovat legitimitu společnosti a její nároky na kontrolu jejích členů (a to dokonce v jejich vlastním zájmu), že tyto sociální změny začínají ztrácet mnoho ze své dosavadní jednoznačnosti.

Přesun z venkova do měst a zpět

Ideologie modernizace je od svého počátku zaměřena výrazně antirurálně. Město je podle ní vylučným generátorem progresivních změn, zatímco venkov je synonymem setrvačnosti

(5) Podle Croziera a Friedberga je to tím, že teorie rolí je v podstatě pouze výrazem pro hru, jež připouští jen jedinou, jakkoli modifikovanou a osobně pojatou strategii. Každá jiná než tato očekávaná strategie je pak považována za projev deviantního jednání. Očekávaná strategie přitom není ničím jiným než onou spojnicí, která udržuje pohromadě logiku jednání aktérů s logikou fungování společnosti. Teorie rolí je použitelná právě jen tam, kde chování jednotlivců a fungování společnosti je vysvětlováno na základě téhož principu. Jakmile tento předpoklad opustíme, zjišťujeme, že teorie rolí je jen dílčím případem teorie strategických her, kde již řada předpokladů teorie rolí přestává platit, aniž by se tím ovšem stalo jednání aktérů méně racionální, či dokonce deviantní.

a konzervativismu.(6) Odchod populace z venkova a její „civilizování“ v městském prostředí mohlo proto dlouho sloužit jako významný indikátor postupu modernizace. Právě analýze tohoto procesu je věnována značná část životního díla Henri Mendrase.(7)

Mendras měl příležitost sledovat odchod z venkova, který sílil v průběhu celého století, zvláště se urychlil po druhé světové válce a kulminoval v šedesátých letech, kdy každým rokem odcházelo ze zemědělství přibližně 100 000 lidí. V této době nebyla neobvyklá proroctví, podle nichž se měla celá Francie s výjimkou několika největších měst změnit v řídké obývanou pustinu. Takový proces by nebyl v rozporu s logikou modernizace a s jejím despektem vůči venkovu. Přímocarost a zdánlivá nezvratnost rurálního exodu se zdála přisvědčovat nejjednodušnější verzí ideologie industriální společnosti. Opouštění venkova slibovalo setřít zbytky regionálního partikularismu (včetně zbytků jazykových diferencí) a rozšířit univerzální hodnotové orientace a vzory jednání. Kulturní unifikace obyvatelstva přitom působila v zájmu masové výroby, ta ze své strany umožňovala masový konzum, jenž byl opět v zájmu obyvatelstva. Totožnost zájmů společnosti a jejích aktérů, na níž spočívala teorie industriální společnosti, se zdála být migrací do měst plně potvrzena, stejně tak jako další premisa klasické sociologie – předpoklad o primátu společnosti nad jejími členy (odchod z venkova byl v první řadě vynucen tržními mechanismy).

V sedmdesátých letech dochází ke zproblematictění této až dosud jednoznačné a přímocaré série migračních změn.(8) Odchod se zastavil a naopak započal růst venkovských obcí a zvláště malých měst do 10 000 obyvatel. Nejednalo se samozřejmě o renesanci rolnictva. Na venkov odcházejí (dočasně či trvale) především příslušníci městských středních vrstev. Nejedná se ani o renesanci tradičních komunit. Ti, kdo se přesunuli na venkov, nesli s sebou městský způsob myšlení i městský životní standard. V tomto bodě je však situace již problematičtější. Právě noví venkované mají snahu ožивovat lokální tradice, včetně místního partikularismu. To může mít i politický dopad, neboť ve Francii připadá na jednu městskou radnici osm venkovských a do obecních rad je od druhé poloviny sedmdesátých let voleno mnoho sekundárních rezidentů.

Návrat na venkov však, zdá se, indikuje závažnější změny. Jestliže v devatenáctém století se obyvatel města (měšťan) považoval za symbol a záruku úspěšnosti nové, moderní společnosti, pak nemůže být bez významu, jestliže o sto let později je za jeden ze znaků úspěšnosti obyvatele města považována možnost své město na co nejdelší období opouštět. Ve městech sídlí trvale jen ti, kteří jsou z hlediska tržní městské civilizace nejméně úspěšní. Jen ti zůstávají ve vleku jednotné industriální společnosti, ostatní mají možnost volit alternativní způsoby života, jež často představují směs privatizace v kombinaci s návratem k pseudopopolitostním formám interakce. Tímto způsobem vyšší a střední vrstvy získávají prostor (doslova i přenese-ně), v jehož rámci mohou manévrovat a podle své obratnosti a invence čelit unifikačním tlakům i stresům společnosti.(9)

(6) Toto vidění mělo zajisté své opodstatnění. Eugene Weber v pozoruhodné práci *La fin des terroirs* naturalisticky popisuje barbarskost francouzského venkova v 19. a počátkem 20. století. Analyzuje rovněž procesy, které pozvolna venkov civilizovaly v městském slova smyslu.

(7) Máme zde na mysli především práci *Les paysans devant la modernisation de l'agriculture*, CNRS, 1958 a práci *Sociologie de la campagne française*, Paris, 1959. Klasickou se stala Mendrasova studie *La fin des paysans, changement et innovations dans les sociétés rurales françaises*, Paris, 1970.

(8) Henri Mendras na to reaguje například ve stati *La fin des paysans et le retour à la nature* [Reynaud 1981]. O relokizaci francouzské společnosti hovoří rovněž v práci z roku 1983 nazvané *Le changement social, tendances et paradigmes*.

(9) „Vše se děje tak, jako by společnost, která zprvu rostla simplifikací, nyní hledala nové formy struktury a rozrůzněnosti, jejichž nejpozoruhodnějším příkladem je právě renaissance lokalit“ [Mendras 1983 : 70].

Renesance příbuzenství

Hlavním pozitivním pojítkem tradičních lokálních pospolitostí byly příbuzenské vazby. Základním strukturním prvkem tradiční komunity nebyla izolovaná individua, nýbrž celé navzájem spřízněné rodiny. Společnost, která svou modernitu definovala v opozici vůči jednotlivým aspektům poměrů tradičních, předpokládala postupné rozbití širších příbuzenských svazků a úpadek role příbuzenství jako sociální instituce. Ještě Parsonova teorie s pojmem „nukleární rodiny“ stojí v tomto ohledu plně na půdě představ klasické sociologie.

Je to opět počátek sedmdesátých let, kdy se ukazuje nepodloženost předpokladu, podle něhož industrializace a urbanizace definitivně rozbíjejí širší příbuzenské svazky. Po jejich přechodném utlumení v době poválečné prostorové migrace dochází k renesanci příbuzenských svazků.⁽¹⁰⁾

V této souvislosti jsou v souhrnné literatuře zpravidla uváděny výsledky výzkumů Louise Roussela, podle nichž se po sňatku udržují četné kontakty a rozvíjí rozsáhlá rodinná pomoc mezi rodiči a jejich dětmi, která kromě bezprostředně materiální výpomoci mívá také podobu vzájemné výměny služeb. Přitom přerozdělování zdrojů v rámci příbuzenství zcela uniká statistikám ekonomů, protože je právě tak neformální jako výměna informací a poskytování služeb mezi příbuznými. Významné je, že všechny kontakty tohoto druhu konzervují a reprodukují sociální nerovnosti.

Ze závěrů podobných studií lze odvodit, že fungující příbuzenství vytváří instituci, která může hrát zprostředkující roli mezi tlaky společnosti a možnostmi individuí. Absolutní převaha všemocné společnosti na úkor izolovaných individuí patřila ke standardním představám klasické sociologie přinejmenším od dob Tocquevilla. Rozvoj příbuzenských sítí je jedním z faktorů, který tuto představu, jež byla přáním jedněch a obavou druhých, zpochybňuje. Jestliže podle Tocquevilla rovnost v moderní době znamená pouze stejnou bezmocnost všech před všemocným státem, pak renesance příbuzenství tuto myšlenku vyvrací hned ve dvojitěm ohledu.

Na jedné straně rozšiřuje fungující příbuzenství prostor pro manévrování individuí, zvyšuje zdroje, z nichž mohou potenciálně čerpat, a umožňuje nezřídka intervenovat do reality způsobem, jehož účinnost je často přímo úměrná jeho neformálnosti. Na druhé straně představuje příbuzenství bytostně nedemokratickou instituci. Nelze do něj libovolně vstupovat, principy členství jsou zde tytéž, jaké byly v tradiční společnosti. Systém fungujícího příbuzenství tedy popírá jak mýtus bezmocnosti jedince, tak mýtus demokratičnosti společnosti, mýty, které lze nalézt snad ve všech verzích klasické sociologie.

Rozvoj příbuzenství působí ve stejném směru jako relokalizace populace: přináší specifickou kombinaci privatizace a pseudopospolitostních forem interakce, která aktérům umožňuje do jisté míry ignorovat tlaky, cíle a zájmy společnosti a nahrazovat je zájmy a cíli vlastními.

Rozvoj vzdělanosti

Filozofie modernity v otázkách vzdělanosti byla jednoznačná. Proklamovaným cílem bylo dát co největšímu počtu lidí co nejvyšší vzdělání. Vycházelo se z předpokladu, že, užitek z takového počínu budou mít obě strany. Vzdělání lidé zvýší své šance na sociální vzestup, vzdělaná společnost bude produktivnější, což při doprovodné demokratizaci konzumu opět prospěje jejím jednotlivým členům.

Obě předchozí změny (opuštění venkova, zprětrhání příbuzenských svazků) měly spíše jen

(10) O renesanci příbuzenství v dnešní Francii pojednává například Martine Selgalen ve stati *Famille et relations de parenté* [Reynaud 1981]. Závěry zde obsažené podporuje rovněž Mendras [Mendras 1983 : 233–235].

negativní charakter. Osvobozovaly od starých pospolitostních tlaků, ovšem za cenu, že vystavovaly tlakům novým, a to jak tlakům kapitalistické tržní společnosti, tak tlakům centralizovaného státu a jeho institucí.

Změny v oblasti vzdělanosti populace měly mít naopak zcela pozitivní obsah. Měly umožnit všem schopným mladým lidem uplatnit se co nejlépe na trhu pracovních sil a proniknout co nejvýše do státních institucí. Jak trh, tak stát z toho měl rovněž profitovat.

Demokratizace vzdělání se z proklamovaného cíle stává realitou počínaje přelomem padesátých a šedesátých let.(11) Masová demokratizace školství je v této době opřena o ideologii industriální společnosti a zdá se ji v plné míře potvrzovat.

V období od konce druhé světové války až do poloviny šedesátých let se zvyšuje počet pracovních míst vyžadujících vyšší kvalifikaci, a to proti předválečnému stavu šestkrát až sedmkrát. Praxe stačí vstřebat všechny absolventy škol, investice do diplomu se vyplácejí. Vysoké školy se otevírají pro studenty pocházející ze středních vrstev, v menší míře i pro studenty z dělnického prostředí.

Jednoznačně optimistické očekávání jsou drasticky zpochybněna koncem šedesátých let. Nabídka diplomovaných studentů překročila tehdy poprvé poptávku na trhu práce. To vedlo ke svérázné inflaci a znehodnocování diplomů všech stupňů. Poškozeni se cítili být všechny strany. Absolventi středních škol proto, že začali být vytlačováni ze svých míst vysokoškoláky, absolventi vysokých škol proto, že jejich studijní úsilí, zcela srovnatelné se studijním úsilím generace jejich otců, přestalo zaručovat uplatnění srovnatelné s uplatněním předchozí generace.

Zjevná paradoxnost vyznění změn v oblasti školství vedla Raymonda Boudona k tomu, že opět oživil zájem o problematiku nezamýšlených důsledků jednání [Boudon 1977]. V kapitole nazvané *Zvrácené efekty a sociální změna* formuluje paradoxní pojetí sociální změny.

Boudon nezastává ani konfliktní pojetí sociální změny (změna jako důsledek střetnutí protikladných zájmů individuálních či skupinových aktérů), ani adaptační pojetí (změna systému jako důsledek nutnosti přizpůsobit se změněnému vnějšímu prostředí).

Sociální změna bývá podle Boudona často výsledkem paradoxní konstelace, v níž se aktéři zcela nezáměrně navzájem poškozuji. Samotní aktéři tyto situace nevyhledávají (i oni jsou jimi poškozeni) a jejich zájmy nemusí stát v bezprostřední opozici. Přesto takové situace nastávají a zúčastnění na ně doplácí. Jinými slovy, nejedná se o hru se sumou rovnou nule, nýbrž o hru, ze které nikdo nemá zisk, na níž naopak všichni zúčastnění prodělávají.

Boudonovo pojetí změny odporuje jak konfliktní koncepci, tak také koncepci adaptační. Obě tyto koncepce viděly ve změně řešení určitého reálného problému, a to řešení, které prospívá v prvním případě vítěznému aktéru konfliktu, ve druhém případě adaptovanému systému jako celku. U Boudona však změna poškozuje jak zúčastněné aktéry, tak systém jako celek.

Je zde patrný rozchod s tradicemi klasické sociologie. Podle ní ze sociálních změn profitují jak aktéři (alespoň někteří z nich), tak celý sociální systém (změna je nutnou podmínkou jeho přežití a jeho reprodukce). U Boudona jsou změnou poškožováni jak jednotliví aktéři, tak celá společnost. Nezáměrné důsledky demokratizace školství jsou toho nejlepší ilustrací.(12)

(11) O demokratizaci vzdělání a jejích důsledcích existuje dnes již prakticky nepřehledná literatura. Instruktivní úvod obsahují například statě E. N. Suleimana, A. Girarda, Y. Grafmeyera ve sborníku Reynaud 1981. Některé jejich závěry doplňuje Henri Mendras [Mendras 1983]. Sociální důsledky školské exploze zkoumá B. Lacroix ve vztahu ke komunitnímu hnutí [Lacroix 1981]. Teoretické důsledky vztahové k logice jednání analyzuje Boudon [Boudon 1977]. Nerovnostmi reprodukovány školským systémem se kromě Boudona zabývají v dnes již klasické práci *Les Héritiers* s Passeronem Pierre Bourdieu.

Odmítnutí teorie industriální společnosti

Podle klasické sociologie přispívají dynamické sociální změny k rozvoji sociálního systému, v terminologii osmnáctého století k sociálnímu pokroku. V teoriích sociologů padesátých a šedesátých let našeho století měl společenský pokrok zcela konkrétní sociální podobu – podobu industriální (či postindustriální) společnosti. Z hlediska jednotlivců to měla být společnost blahobytu, z hlediska celku to měla být řízená či programovaná společnost.

Zproblematičtění průběhu sledovaných změn, k němuž dochází přibližně od konce šedesátých let, muselo vést k revizi představy industriální společnosti jako prostého prodloužení dosavadních sociálních trendů. Namísto jednoduchého vzestupu a růstu nastoupil nepředvídatelný konglomerát často značně paradoxních souvislostí.

Mezi prvními, kdo upozornil na tuto významnou proměnu celkové situace, byl Raymond Aron. Ve své práci [Aron 1986] popsal tři série sociálních změn, které vedly ve skutečnosti k přímému protikladu toho, co jimi bylo původně sledováno. Zabývá se přitom různými aspekty evokovanými klasickou představou pokroku: ideou rovnosti, rozvoje osobnosti a rostoucí univerzálností světového vývoje.

I když Aron ve své práci ještě zastává ideologii industriální společnosti, jeho vývoody ji fakticky silně problematizují. Svými úvahami připravuje půdu pro zpochybnění myšlenky racionality samotných základů industriální společnosti a především pro zpochybnění základní myšlenky klasické sociologie o souladu mezi usilováním jednotlivců a zájmem společnosti jako celku.

Jednou z hlavních změn, již se odlišují moderní společnosti od tradičních, je nahrazení ideologie přísné a neměnné sociální hierarchie ideologií formální rovnosti všech svých členů. Požadavek rovnosti všech je však v protikladu k funkční nezbytnosti hierarchizovat ekonomické, politické, vojenské a další organizace, mají-li fungovat operativně.

Masová produkce vynucuje na jedné straně formálně rovný přístup každého ke konzumu zboží, na straně druhé vynucuje nerovnost v rámci organizací, mají-li být vůbec schopny fungovat tak, aby masovou poptávku uspokojily.

Z tohoto rozporu plyne i problematičnost procesu socializace, tedy procesu, který podle představ klasické sociologie naopak spolehlivě zajišťoval (alespoň byl-li řádně proveden) bezkonfliktnost mezi aspiracemi jednotlivců a potřebami společnosti. Socializace v moderní společnosti neustále kolísá mezi přáním vytvářet z členů společnosti jedinečné osobnosti a nutností sériově formovat lidské bytosti tak, aby dobře zapadaly do existujících mechanismů výrobních, vojenských, masově kulturních. Právě potřeby zajištění materiální hojnosti, která má být předpokladem pro to, aby každý mohl co nejplněji realizovat svou jedinečnou individualitu, nutí zároveň všechny podrobovat se uniformním podmínkám produkce a konzumu. Na základě Aronovy analýzy se můžeme odvážit vyslovit domněnku, že rozpor mezi potřebami jednotlivců a potřebami společnosti může nabýt takového stupně, kdy lidé se stávají zodpovědnými bytostmi nikoli díky socializaci, ale navzdory socializaci. (13)

(12) V zásadě nezměněný názor na povahu sociální změny zastává Boudon i v osmdesátých letech [Boudon 1984]. Hlavní příčinou sociálních změn nejsou konflikty protikladných zájmů. Podstatným rysem sociální skutečnosti je, že je to realita bytostně neuspořádaná. Neuspořádanost sociální skutečnosti vzniká paradoxně snahou každého z aktérů vnést do reality pořádek podle svých představ. Opět zde tedy nacházíme známý motiv, motiv naprostého rozchodu mezi tím, co je logické z hlediska individuálních aktérů, a tím, co by bylo logické z hlediska celku. Přitom není obtížné poznat, že Boudon zde rozvíjí mertonovské téma nezamýšlených důsledků jednání v kombinaci s Popperovou polemikou proti tzv. konspirativním teoriím.

(13) Myšlenka o paradoxních důsledcích univerzálnosti světového vývoje sleduje poněkud jiné téma. Aron soudí, že zmenšení světa v důsledku rozmachu možnosti komunikace nevede k homogenizaci různých částí světa, ale ke zviditelnění existujících rozdílů.

Aron zpochybnil představu o jednoznačném a přímočarém rozvoji moderní společnosti. Naznačil, že změny, k nimž v této společnosti dochází, mají jiný význam a jiný dopad pro jednotlivá individua a jiný pro společnost jako celek. To, co vyhovuje jednomu z obou pólů, nemusí vyhovovat druhému. Socializace, která z hlediska společnosti formuje, může mít z hlediska samotných individuí charakter spíše deformující.

Boudon celý problém dále vyhrotil, když konstatoval, že jisté změny mohou poškozovat jak individuální aktéry, tak také společnost, aniž by to přitom kdokoli zamýšlel a aniž by na tom kdokoli vydělával. V této souvislosti Boudon výslovně odmítá optimistickou verzi industriální společnosti a hovoří o principiální nemožnosti naprogramovat budoucí vývoj. „Krátké, protiklady, které neústí do žádné syntézy, a chronické konflikty, jak se mi zdá, budou muset být pro industriální společnosti charakterističtější než naprogramování tak žádané jedněmi a tolik obávané druhými“ [Boudon 1977 : 13].

Touraine charakterizuje současnou dobu jako bláhovou snahu o pokojné soužití kultury jednadvacátého století se sociálními strukturami devatenáctého století. Přitom má na mysli na jedné straně prudký rozvoj nových forem mezilidských vztahů (zejména vztahů mezi rodiči a dětmi a mezi oběma poh'vými) a na straně druhé strnulé struktury řízené společnosti, jejichž nároky na intervenci do sociální reality rostou přímo úměrně se stupněm jejich zkonstátelnosti. Pokud nedojde k řešení tohoto rozporu, obává se Touraine šíření sociální dezintegrace provázené výbuchy násilí a iracionalismu.

Široké pole pro vznik nových sociálních konfliktů se podle Touraine otevírá především v souvislosti s rozvojem velkých autonomních organizací výrobního, ale i nevýrobního charakteru. Byrokratizované školství, zdravotnictví, výzkum, informatika i další „služby“ budou soupeřit o své klienty v měřítku, které se čím dál méně bude krýt s měřítky národních států.

Vcelku lze konstatovat, že pojem postindustriální společnosti byl opuštěn právě proto, že byl příliš vázán na optimismus růstu vyvolaný vývojem po druhé světové válce a v podstatě nepředvídal ani do budoucna žádnou kvalitativní změnu principů společnosti průmyslové. Přitom situace se proti minulosti podstatně změnila. Dříve měla společnost omezenou schopnost intervenovat do prostředí, které se zdálo být neomezené a jeho zdroje nevyčerpatelné. Dnešní kapacita společnosti intervenovat do prostředí naopak začíná překračovat rozsah zdrojů, jež jsou k dispozici. Místo snažení o to, aby se pokrok stále zrychloval, musí nastoupit starost o zachování rovnováhy a o prosté přežití [Touraine 1984 : 241].

Michel Crozier: Zobecnění problematičnosti změn

Alain Touraine považuje sociologii organizace za disciplínu, která nejradikálněji korigovala představy klasické sociologie o jednotě fungování sociálního systému a o chování jeho aktérů.(14)

Michel Crozier podrobil právě z hlediska sociologie organizace zásadní reinterpretaci vztah aktéra a sociálního systému [Crozier 1977]. Chování Crozierových aktérů není nikdy zcela určeno tlaky systému. Bez ohledu na sílu těchto tlaků disponují aktéři vlastními strategiemi, s jejichž pomocí mohou manévrovat v prostoru, jenž je jim systémem vymezen. Neexistuje přitom žádný důvod proč předpokládat, že zájmy aktérů se kryjí se zájmy organizace či sociálního systému, v jehož rámci jednají.

Jakmile se zbavíme mýtu o jednotě zájmů společnosti a jejich členu, zjišťujeme, že aktéři sledují své vlastní cíle a zájmy, a to často v soupeření s druhými. V této situaci nelze za

(14) „Sociologie organizací a řízení dnes představuje hlavní výraz sociologie změny, která stojí v protikladu vůči klasické sociologii, jež byla teorií řádu“ [Touraine 1984 : 91].

úspěšnou považovat socializaci, která individua pevně vsadí do jejich sady rolí. V takové situaci totiž druzí více či méně přesně vědí, co mohou od nositele fixních rolí očekávat a mohou podle toho upravit své vlastní strategie. Z hlediska vlastních zájmů aktérů je naopak výhodnější, zformuje-li socializace v jedinci schopnost vhodně kombinovat co nejširší spektrum strategií a jejich neočekávanými kombinacemi překvapovat soupeře. Šíře těchto schopností vymezuje zároveň moc každého aktéra i šíři jeho osobní svobody. „Potlačit moc jedince neznamena koneckonců nic jiného než potlačit možnosti, ale i práva aktérů dělat něco jiného, než co se od nich očekává, krátce, znamená to potlačit jejich autonomii a jejich přeměnu ve stroje“ [Crozier 1977 : 28].

Každý normální člověk je autonomní bytostí schopnou více či méně dovedně kalkulovat a manipulovat svým okolím. Míra úspěšnosti jeho jednání je dána tím, nakolik neočekávaně je schopen v daných situacích kombinovat.

Uznáme-li pravdivost tohoto Crozierova postulátu (opřené o dlouhý vývoj teorie organizací a správní vědy), plynou z něj závažné důsledky pro možnosti předvídání sociálních změn. Snaha měnit společnost centrálně (dekretem) podle Croziera jen podporuje nehybnost. Skutečné změny přicházejí pozvolna, jsou produktem kolektivního vyjednávání, které často nepozorovaně ústí do rozhodnutí hrát novým způsobem sociální hru kooperace a konfliktu.

Crozier přisuzuje velkou úlohu v mechanismu sociálních změn dopředu neplánovaným inovacím vyplývajícím z relativně neuspořádaných interakcí aktivních aktérů. Proto také odmítá teorie, které vysvětlují změny organizací pouze pasivní adaptací na změněné tlaky a požadavky vnějšího prostředí. Strukturované mezilidské vztahy, které vytvářejí proměnlivý a vysoce flexibilní základ organizací, se nepoddávají vnějším tlakům pasivně, jejich reakce sleduje svou vlastní logiku. Výsledkem je, že organizace se chová vůči vnějším tlakům selektivně, vybírá z nich ty, jež korespondují se zájmy různých skupin jejích členů. Změny, k nimž dochází vlivem vnějších tlaků, jsou tedy komplikovanější a nejsou bezprostředně odvoditelné z charakteru těchto tlaků. Jinými slovy, organizace strukturuje svou situaci v neméně míře, než v jaké jsou samy svou situací strukturovány.

V Crozierových úvahách o mechanismu změny organizací je snad nejzřetelněji obsažena myšlenka o rozdílné logice jednání individuí a společnosti jako celku. V protikladu ke klasické sociologii odmítá Crozier vysvětlovat jednání aktérů tlaky a potřebami společnosti, právě tak jako odmítá odvozovat výsledný stav společnosti z vědomých úmyslů, které vedou jednání individuálních aktérů. Přímochařá vazba mezi společností a jejími členy je přerušena a na její místo nastupují nepředvídané zápletky sociální hry aktérů vedených pouze svou omezenou racionalitou.

Krize modernizace

Stoupenci klasické sociologie měli tendenci ztotožňovat společnost, o níž ve vysoce abstraktní rovině uvažovali, s národním státem, v němž žili. Tato tendence byla později posilována v té míře, v jaké národní stát svou intervencionistickou politikou urychloval modernizaci společnosti. Právě potřeby modernizace propůjčily po druhé světové válce novou legitimizaci starým strukturám francouzské státní správy. V této souvislosti narážíme na další paradox, který se stává zvláště zřejmým v průběhu posledních deseti až patnácti let. Stát, který se během třiceti poválečných let výraznou měrou zasloužil o modernizaci rozhodujících oblastí společenského života, se přitom sám nijak výrazně nemodernizoval. (15) Naopak, zmohutněl a zbytněl, takže jeho provoz pohlcuje značnou část zdroje, jež byly modernizaci uvolněny.

(15) Kritika setrvačnosti správních struktur francouzského státu je nejnověji obsažena v práci Croziera *Etat modeste. Etat moderne*.

Také zde tedy naráží logika růstu na bariéry, které jsou zabudovány přímo v mechanismu, jímž má být růst dynamizován. Čím smělejší modernizační záměry státní moc pojme, tím pravděpodobněji je, že je svými osvědčenými způsoby provádění zablokuje. Obvyklá správní cesta přeměňuje ty nejlepší ideje ve strnulá schémata, která se stávají hlavní překážkou inovací.

Crozier v jistém smyslu dovršuje kritiku ideologie modernizace. Ve stejné době, kdy dosáhly svého kritického bodu jednotlivé série zásadních modernizačních změn, projevuje se stát, jejich dosavadní iniciátor, jako jedna ze zvlášť významných brzd dalšího rozvoje. Sociologie, která byla až dosud zastřenou ideologií národního státu a jeho modernizace, tím ztrácí obě hlavní opory své existence.

Některými zvlášť významnými důsledky, jež z této zcela nové konstelace vyplývají, se zabývá Alain Touraine [Touraine 1984]. Neočekávané vyznění mnohých modernizačních změn, které naposledy kulminovalo v barbarství moderní techniky ve službách války, vede aktéry k tomu, že se začínají distancovat od ideologie modernizace se vším, co s ní souvisí. Koncem šedesátých let má tato distanciace podobu komunitního hledání identity,⁽¹⁶⁾ v sedmdesátých a osmdesátých letech získává podobu ústupu do soukromí u většiny obyvatelstva, menší část se zapojuje do netradičních forem sociálních hnutí. V obou případech aktéři odmítají definovat se participací na ustaveném systému, definují se svou osobní historií a skupinovou kulturou.

„Počátkem osmdesátých let již neexistuje žádná dominantní reprezentace sociálního života. Politické ideologie a zvláště ideologie nacionální, které vymezují sociálního aktéra především jako občana a vyhlásují, že zesílení kolektivní akce a expanze státní moci umožňují osvobození členů společnosti, se zhroutily a vyvolávají již jen nezáměr či odmítnutí [Touraine 1984 : 10].

Stát přichází o své občany, jakmile je zřejmé, že na ně apeluje v termínech odpovídajících realitě minulého století. Soupeření vládní strany s opozicí proto ponechává většinu společnosti chladnou.

Nalézt východisko ze situace, v níž přestávají platit staré formy reprezentace sociálního života, je však mimořádně obtížné. Staré formy reprezentace dokázaly formulovat principy, které propojovaly orientaci aktérů s integrací sociálního systému. Obojí bylo zakotveno metasociálně, čímž byl propůjčen vyšší smysl individuálním i kolektivním akcím. Odkouzlení sociálních reprezentací vyvolalo naléhavý problém: ve jménu čeho mobilizovat?

Na tento problém narážejí všechna sociální hnutí sedmdesátých a osmdesátých let. Rozvíjejí se především v oblastech, které nebyly dosud podřízeny monopolu státního rozhodování, v oblastech na pomezí sociálního a přírodního. Všechna tato feministická i ekologická hnutí, hnutí mladých i hnutí antinukleární či regionální mají společný problém. Jejich cílem není připravit lepší život v budoucnosti, chtějí začít žít jinak ještě dnes. Přitom stojí v opozici vůči společnosti a jen obtížně hledají legitimizační formule, které by mohly mít celospolečenský dosah. Mohou mluvit jen svým vlastním jménem, a to zní po epoše důvěrného kontaktu se smyslem dějin a s pokrokem příliš chabě a nepřesvědčivě. Jejich ohlas je malý, jejich schopnost mobilizovat extrémně nízká. Situace v západních zemích je příznivá pro tvoření protestních proudů podobného typu, snad i pro jejich přeměnu v nátlakové skupiny, ne však v širší sociální hnutí, soudí Touraine.

Převážná většina populace více či méně dovedně využívá rozpolcenosti, k níž došlo po roztržce mezi aktérem a systémem. Konečné vyústění velkých sociálních změn, které měly

(16) O vlivu nezamýšlených důsledků demokratizace školství na komunitní hnutí ve Francii na přelomu šedesátých a sedmdesátých let viz Lacroix 1981.

úžeji propojit usilování individuí se záměry celku, vedlo naopak v mnoha případech ke zřetelnému odlišení toho, co je rozumné ze strany individuí, a toho, co je žádoucí ze strany společnosti. Radikálně byla zpochybněna představa, podle níž je logika individuálních strategií jen zmenšenou kopií racionality celospolečenských pohybů. Aktéři rozčarováni z toho, že zvýšené studijní úsilí každého z nich vede jen k poklesu praktické hodnoty diplomů všech, nalézají v síti příbuzenských vazeb jeden z mocných kompenzačních nástrojů, který jim dává větší prostor pro manévrování, prostor, který si úspěšnější z nich rozšiřují odchodem z měst do svých venkovských rezidencí. „Privatizace“ vystihuje situaci, kdy vnější respektování společenských norem je jen nástrojem pro jejich využívání k vlastním cílům, lhostejno zda v souladu, či v rozporu s cíli společnosti. „Historická změna již není definována jako pokrok či modernizace, nýbrž jako síť strategií usilujících o optimalizaci při využívání omezených zdrojů a při kontrole oblastí nejistoty“ [Touraine 1984 : 26].

Společnost se z tohoto pohledu jeví jako víceméně nekoherentní systém herních pravidel, na něž je zapotřebí brát přiměřený ohled, mají-li být kalkulace jednotlivých hráčů realistické. Není však třeba tento ohled uplatňovat příliš, neboť potom by se mohly stát zvolené strategie lehce předvídatelnými, což by snižovalo naději na jejich úspěšnost. Balancování mezi tím, co je dovoleno, a tím, co si lze ještě dovolit, vytváří pružný rámec každodenních vyjednávání, jejichž prostřednictvím pozvolna a nepřímochaře postupuje proces sociálních změn. V situaci, kdy snaha jednotlivých aktérů maximalizovat vlastní zisk je realizována v kontextech, které jednatelce není schopen zcela přehlédnout, a v podmínkách, které jsou jen částečně pod jeho kontrolou, je charakter změn vyplývajících ze střetávání relativně autonomních vůlí jen stěží předvídatelný. Komplikovanost takových situací vynucuje používání nejmodernější techniky při jejich modelování. Absolutní racionalita, jež je této technice vlastní, má jen málo společného s omezenou racionalitou, kterou se řídí jednání skutečných aktérů. Modelování budoucích změn tak vychází z předpokladů, které v přítomné realitě splněny v žádném případě nejsou.

Obraz přítomnosti, který francouzská sociologie načrtává, je v mnoha ohledech značně vzdálen od té podoby sociální skutečnosti, která inspirovala vznik sociologie. Reinterpretace se dotýká především dvou klíčových pojmů klasické sociologie, pojmu společnosti a pojmu změny.

Za téměř posvátným charakterem společnosti byly odkryty zcela profánní ambice národního státu. Ideologie modernizačních přeměn byla zpochybněna rozporuplnými důsledky, jež mnohé z těchto změn navodily a navozují.

Sociologie, která dokázala odhalit problematičnost svých výchozích předpokladů, se tím nedostává do krize. Skutečnost, že poukazuje na neracionálnost těch předpokladů, které byly úzce spjaty s jejím vznikem, ještě neznamená, že se sama stává iracionální. Spíše naopak. Kritické prohlédnutí problematičnosti vlastní situace je intelektuálním výkonem nesusměřitelným s ochotou klasické sociologie reprodukovat v abstraktní rovině mýtus společnosti o sobě samé. Není nerozumné bořit mýty rozumnosti, právě tak jako nemusí být bezvýhodné bořit mýtus perspektivnosti.

Literatura

- Aron, R.: *Progress and Disillusion. The Dialectics of Modern Society*. Penguin Books, 1968.
Boudon, R.: *Effets pervers et ordre social*. Paris, 1977.
Boudon, R.: *La place du désordre. Critique des théories du changement social*. P. U. F., 1984.
Crozier, M.: *Etat moderne*. Fayard, 1987.

- Crozier, M. ; Friedberg, E. : *L'acteur et le système*. Seul, 1977.
- Lacroix, B. : *L'utopie communautaire*. Paris, 1981.
- Mendras, H., Forsé, M. : *Le Changement social, tendances et paradigmes*. Armand Colin, 1983.
- Reynaud, J. D., Grafmeyer, Y. : *Français qui êtes-vous ?* Paris, 1981.
- Touraine, A. : *Le retour de l'acteur*. Fayard, 1984.

Rozpad manželství a úprava rozvodu ve Velké Británii

JIŘÍ HADERKA

Krajský soud,
Ostrava

Úvod

Kromě Švédska a Dánska je Velká Británie v západní Evropě v posledních desetiletích jedním z území s relativně nejvyšší rozvodovostí.

Jak hmotněprávní, tak procesněprávní úprava rozvodu a jeho důsledků je již delší dobu předmětem kritiky analyzující současný stav po stránce demografické, sociologické i právní [Davis-Murch 1977, 1985; Eekellaar 1986 : 226; Ingleby 1986]. Ta vyústila v r. 1988 ve dva oficiální dokumenty zpracované jednak anglickou vládní právní komisí, jednak skotskou právní komisí. (1)

Řada postřehů je zajímavých i pro naše odborníky, zvláště při diskusi o reformě rozvodu a rozvodového řízení u nás.

Současný stav

Od počátku účinnosti poslední rozvodové reformy, tj. od počátku roku 1971, se absolutní počet rozvodů do současnosti podstatně zvýšil a přesáhl dvojnásobek, viz tab. 1.

Tabulka 1. Absolutní počet povolených rozvodů

Rok	Počet	Rok	Počet
1971	73 666	1980	147 381
1972	118 253	1981	144 763
1973	105 199	1982	145 802
1974	112 740	1983	146 669
1975	119 688	1984	143 746
1976	125 724	1985	159 693
1977	128 118	1986	153 418
1978	142 726		
1979	137 868		

(1) Anglický se nazývá "Facing the Future: A Discussion Paper on the Ground for Divorce", skotský "The Ground for Divorce: Should the Law Be Changed"?

Dále se soustředíme pouze na situaci v Anglii a Walesu. Ve Skotsku je právní úprava podobná, míra rozvodovosti je však nižší.

Předsedou anglické vládní právní komise byl R. Beldam, členy T. M. Aldridge, B. Davenport, J. Farrand a B. Hoggettová, tajemníkem M. Collon. Její zpráva vyšla tiskem H. M. Stationary Office, London 1988, 51 pp.

Pro všechny kategorie neoponovaných rozvodů bylo postupně do r. 1977 zavedeno zjednodušené procesní řízení, které má těžiště v činnosti soudního registrátora (jehož lze přirovnat k našemu soudnímu tajemníkovi) a přímá soudcovská ingerence je v takových případech poměrně malá [Booth 1985; Elston-Fuller-Murch 1975 : 609; Westcott 1978 : 210]. Soudcové sehrávají podstatnější roli spíše jen při řešení otázek důsledků rozvodu, ať již osobních, nebo majetkových, zvláště pokud se o nich účastníci nedohodnou. V tomto ohledu byla poslední dílčí reforma provedena v r. 1984. Oponované rozvody, v nichž řízení a rozhodování až na přípravné práce mají v rukou soudcové, jsou velmi vzácné, zvláště pro svoji nákladnost.

Pokud jde o počet návrhů na rozvod, vysoce převažuje počet žen jako navrhovatelek a disparita v jejich prospěch narůstá, viz tab. 2.

Tabulka 2. Počet návrhů na rozvod podle pohlaví navrhovatele

Rok	1971	1976	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Muži (v tisících)	44	43	47	47	45	49	52	50
Ženy (v tisících)	67	101	123	128	124	131	139	131
Celkem (v tisících)	111	144	170	175	169	180	191	181

Můžeme tedy pozorovat jev, který je obdobný tomu, o němž psali i naši autoři (např. Dytrich-Prokopec-Schüller), a který lze označit jako fenomén „mladých rozhněvaných žen“: při své emancipaci se méně rozpačitě rozhodují pro právní likvidaci manželství rozvodem.

Tabulka 3. Indexy rozvodovosti a rozvodová recidiva

Rok	1971	1976	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Počet rozvedených na 1000 osob žijících v manželství	6,0	10,1	11,9	12,1	12,2	12,0	13,4	12,9
Procenta rozvodů, v nichž alespoň jeden z účastníků byl již soudem v Anglii či Walesu rozveden	8,8	11,6	17,1	18,5	20,0	21,0	23,0	23,2

Pohlédneme také na relativní nárůst rozvodů od r. 1971. Ukáže nám jej názorně jednak porovnání počtu rozvodů s počtem osob žijících v manželství, jednak nárůst jevu, který je možno označit jako rozvodovou recidivu, viz tab. 3.

V celkové skladbě obyvatelstva počet rozvedených tedy znatelně roste v poměru k existujícím manželstvím; roste i rozvodová recidiva, která ve skutečnosti bude ještě vyšší než ukazuje

Tabuľka 4. Aplikácie podstat nepravidielného rozvratu v rokoch 1971-1986 (%)

Rok	Rozvod povolený pro príkaz faktu :					Jiné	
	cizoložství	závadného chování	opuštění návrhovátele	dvoutileté odluky	pětileté odluky	rozhodnutí ve věci	
1971	44,2	17,7	15,9	6,0	11,6	4,6	
1972	30,2	17,6	9,8	17,2	21,6	3,6	
1973	30,6	21,6	7,5	21,8	16,1	2,4	
1974	29,8	23,3	5,9	24,6	14,0	2,4	
1975	30,1	25,5	4,6	26,0	11,8	2,0	
1976	29,2	28,2	4,0	25,7	10,8	2,1	
1977	29,0	29,3	3,6	25,7	9,8	2,6	
1978	28,3	30,6	3,4	26,4	10,1	1,2	
1979	29,0	31,0	2,9	26,7	9,2	1,2	
1980	30,0	32,1	2,6	26,0	8,3	1,0	
1981	30,3	33,7	2,2	25,3	7,6	0,9	
1982	29,7	35,9	2,0	24,5	7,1	0,8	
1983	29,8	36,9	1,7	23,9	7,0	0,7	
1984	30,2	40,0	1,4	24,0	7,1	0,4	
1985	29,7	41,4	1,2	22,4	6,0	0,7	
1986	30,0		0,9	20,8	6,2	0,7	

tabulka, protože k uvedeným cifrám přistupují i neevidované rozvody před zahraničními soudy, nebo i rozvody povolené v jiných částech Spojeného království. (2)

Svrchovaně zajímavé je rozložení důvodů rozvodu – pět skutkových podstat, pro něž lze sledovat nenapravitelný rozvrat (irretrievable breakdown), viz tab. 4.

K tomuto přehledu možno říci, že klesá frekvence důvodu pětileté odluky a v posledních letech i dvouleté odluky. Naproti tomu ve více než 9/10 případů se aplikují podstaty závislé na manželském provinění. Z těch si nejsilnější postavení udrželo závadné chování a cizoložství. Cizoložství se podstatně více jako navrhovatelé dovolávají muži – v r. 1986 v 44,0 %, kdežto ženy v totéž roce v 25,5 %. Opačně je tomu se zlým zacházením, jehož se v r. 1986 dovolalo 51,1 % žen a jen 17,4 % rozvedených mužů.

Zajímavá je také souvislost se sociálně ekonomickým postavením navrhovatele. Závadného chování odpůrce se spíše dovolávají sociálně slabší vrstvy obyvatelstva, střední vrstvy se sraží spíše dosáhnout rozvodu na podkladě argumentu cizoložství či dezerce partnera. Jeví se i korelace mezi aplikovanou podstatou a věkem navrhovatele. Pětileté odluky se dovolávají nejstarší věkové skupiny, dvouleté zase nejmladší. Malá frekvence manželské odluky (která reprezentuje asi 1/5 z globálu) se vysvětluje potížemi s odstěhováním se z téže domácnosti pro nedostatek bytů.

Angličtí demografové a sociologové se zamýšlejí nad souvislostmi mezi současnou právní úpravou a podstatným vzrůstem rozvodů v Anglii a Walesu od r. 1971. Není pochyb o tom, že tato právní úprava rozvod liberalizovala a zčásti uvolnila cestu k jeho dosažení, aniž by bylo nutno zabývat se manželským proviněním v soudním procesu. Ten také značně zjednodušila a především zlevnila – pokud zůstane jako „undefended divorce“.

Vládní komise ve svém elaborátu v podstatě přejímá názory demografů a sociologů [Haskey 1984, 1986; Leete 1979], leckdy vyjádřené i v celkovém západoevropském kontextu. Poukazuje na to, že žádná právní úprava není schopna čelit tomu, aby manželé přestali spolu žít na základě společného rozhodnutí nebo pro jednostrannou dezerci jednoho z nich. Na druhé straně však připouští, že nelze tvrdit, že by právní úprava neovlivňovala počet manželských rozvatů a že by neměla význam pro sociální klima a nespoluvytvářela hodnotové postoje. Je zde totiž i zpětná vazba. Na počtu manželských rozvatů se vedle právních aspektů podílejí i jiné faktory, které jsou povahy demografické, sociálně ekonomické a axiologické.

Pokud jde o demografické faktory, je to zvýšení dostupnosti manželství pro všechny „zájemce“ při současné početní relaci mezi oběma pohlavími ve Velké Británii, kde je spíše mírný přebytek mužů; dále je to delší vzájemná expozice rizikům ohrožujícím manželství, a to při podstatném prodloužení věku žen i mužů, a tím prodloužení potenciálního trvání manželství. Značnou roli hraje i dostupnost antikoncepce, a tím i menší počet dětí v rodinách a zvýšení aktivního života žen mimo domácí prostředí – což jsou také divorciogenní faktory.

Co se týče sociálně ekonomických faktorů, byla institucionální povaha manželství do značné míry zatlačena partnerským pojetím s důrazem na rovnoprávnost muže a ženy, s vyzdvížením významu emoční složky pro zachování soužití.

Dochází i ke změnám v systému hodnot, k posílení hedonismu, klesla závislost na zděděném majetku a zvýšil se význam vlastních výdělečných možností, což vedlo k vzrůstu emancipace mladé generace a podlomení vlivu rodičů, resp. prarodičů a kontroly z jejich strany; k tomu přistoupila ekonomická emancipace žen a zvýšení jejich nezávislosti na manželech.

(2) Do této i předchozích tabulek se také promítá od r. 1985 změna zákonné úpravy, která odstranila v r. 1984 tříleté moratorium rozvodů manželství do tohoto trvání a uvolnila možnost rozvodu pro ně již po jednom roce jejich trvání.

Manželství se také stalo zranitelným izolací, k níž vede industrializace a urbanizace. Rozvod se stal méně odiozním řešením, vzrostla ochota k jeho společenské akceptaci. Morální postoje k rozvodu ovlivňuje i růst počtu volných svazků a zvyšování počtu nemanželských dětí – i když manželství si udržuje nemalou společenskou prestiž a vyhledávají je ve značné míře ti, kteří se předtím rozvedli.

Rozvedení nyní netvoří v Anglii a Walesu nějakou malou skupinu, kterou by bylo lze označovat za „deviantní“ a jejich zájmy si vynucují také větší respekt ze strany zákonodárce.

Tyto názory Law Commission do značné míry korespondují s tím, k čemu docházejí ucelené analýzy poměrů v západní Evropě, jaké najdeme například ve sborníku *Le divorce en Europe occidentale* (1983).

Úvahy o reformě právní úpravy

Základem úvah vládní komise byl cíl právní úpravy stanovený v r. 1966: podpořit ta manželství, která mají naději na záchranu a na druhé straně umožnit decentní likvidaci těch, která jsou evidentně neudržitelná. Tento základní cíl je i nadále směrodatný, je však ovlivňován dvěma tendencemi: je to jednak důraz na zvýšení autonomie účastníků při řešení důsledků rozvodu, tedy na uplatnění jejich dohody, jednak zaměření pozornosti od minulých křivd spíše do budoucna, na příští adaptaci k nově vzniklé situaci účastníků a jejich dětí, když už manželství fakticky ztroskotalo.

Dosavadní právní úprava splnila očekávání jen zčásti, i když představuje značný pokrok proti dřívějšímu stavu. Zvláště přijetí objektivního principu „nenapravitelného rozvratu“ umožnilo likvidaci manželství, která byla již jen prázdnou skořápkou. Ti, kdo jsou ochotni vyčkat, mohou dosáhnout skutečně decentního rozvodu. Zákon však nepotlačil snahy po dosažení rychlého rozvodu, za každou cenu, s odložením decentnosti. Není také náležitě respektován a nevymýtl sklon k různým nekalým praktikám. Není ani dost srozumitelný. Nedává dost příležitosti k tomu, aby účastníci zvážili své postoje, není dost prostoru ke smířování, hledání dohod a kompromisu. Malá pozornost je věnována vytvoření co nejméně konfliktního přechodu do nové situace po rozpadu manželství a adaptaci účastníků a jejich dětí [Davies-Macleod-Murch 1983 : 217; Eekellaar-Maclean 1986; Hoggett 1988, Murch 1980; Parkinson 1983 : 22].

Nový projekt zákonné úpravy by měl vycházet ze zásady, že rozvod nemá být chápán jako nějaká jednorázová záležitost, ale jako postupná procedura, odvíjející se etapovitě v čase. (3)

V podstatě má jít o toto pojetí:

- Rozvod by zůstal dostupný na základě jediného důvodu, jímž by byl nadále rozvrat manželství. K jeho průkazu by stačilo prohlášení jednoho nebo obou manželů, učiněné písemně na začátku rozvodového procesu a opakované na jeho konci v téže formě.
- Vyhovující rozhodnutí by bylo vydáno až po uplynutí předepsané doby, která by musila uplynout od zahájení řízení a představovala by tzv. přechodné období (transitional period); trvalo by 9–12 měsíců.
- Řízení by bylo zahájeno podáním návrhu jednou nebo i oběma stranami, který by měl předepsané náležitosti.
- Jestliže by manželé měli nezletilé děti, musili by současně s podáním návrhu nebo následně v průběhu řízení učinit prohlášení o tom, jak si představují vyřešení svých práv a povinností k těmto dětem.

(3) Určité inspirační zdroje zřejmě představují již práce M. Rheinsteina a M. A. Glendonové. Jinak viz literaturu.

- Přichází-li v úvahu alimentární nárok mezi manžely nebo jejich majetkové vypořádání, musí být tyto požadavky vzneseny rovněž v průběhu rozvodového řízení a účastníci jsou povinni podat prohlášení o svých majetkových poměrech.
- Po podání rozvodového návrhu, zejména tehdy, mají-li účastníci nezletilé děti, by musilo být provedeno tzv. počáteční slyšení u soudního úředníka. Při něm by bylo rozhodnuto o úpravě poměrů dětí a o případných jiných majetkových nárocích mezi účastníky, a to především na podkladě jejich dohody. Soud jim bude nápomocen k jejímu dosažení. Poskytne jim i další poradu a pomoc, případně ji zprostředkuje u specializovaných služeb.
- Při počátečním slyšení soud i sám ex offio uváží, jaká opatření se mají učinit ve vztahu k nezletilým dětem. Postará se o to, aby jejich postavení bylo co nejdříve vyřešeno po právní stránce.
- Jestliže se to po počátečním slyšení bude jevit žádoucí, soud nařídí další opětovná slyšení k urovnání sporných otázek ohledně důsledků rozchodu účastníků.
- Po uplynutí „přechodného období“ bude mít kterákoli ze stran možnost požádat o vydání povolujícího rozvodového rozsudku. V příslušném podání musí opětovně prohlásit, že manželství zůstává nenapravitelně rozvráceno a že účastníci neobnovili soužití.
- Ať již na návrh nebo z úřední povinnosti soud odloží vydání vyhovujícího rozvodového rozsudku, jestliže nebyl s to rozhodnout, jaká opatření se mají učinit ohledně nezletilých dětí účastníků, nebo nebylo-li dosaženo do té doby vyřešení peněžitých a jiných majetkových nároků účastníků.
- Rozsudek bude pouze konstatovat, že manželství se zrušuje.
- Nebude-li po uplynutí určité lhůty od konce „přechodného období“ vznesen opětovný návrh na rozvod, řízení zanikne.

Tento legislativní diskusní záměr se snaží přesunout těžiště soudního rozhodování od otázky rozvodu do řešení problematiky jeho důsledků, s maximálním využitím prvku dohody stran a minimem soudní rozhodovací ingerence. Soudní dokazování k otázce manželského rozvratu se snaží vyloučit zjišťování jeho příčin a trvání. Místo toho se žádá evidentní 9–12 měsíční časový interval od nápadu věci k průkazu nezvratného rozhodnutí účastníků nebo jednoho z nich manželství právně ukončit. Napřed se mají během „přechodného období“ vyřešit všechny hlavní důsledky rozchodu účastníků a pak má soud teprve dát své placet k právní likvidaci manželství – tím se řízení završuje.

Závěr

Z uvedených údajů je patrné, že mnohé demograficko-sociologické jevy, které se v současné době vyskytují ve Velké Británii v souvislosti s rozpadem manželství a rozvodovým chováním, jsou podobné povahy jako u nás. Proto je i pro naše odborníky zajímavé, jakým směrem se ve Velké Británii nesou úvahy o možnostech a mezích právního ovlivňování těchto fenoménů.

Některé z nich mohou být inspirující i z hlediska našich současných legislativních námětů. Patří sem i zamýšlený model diferenciací manželství s nezaopatřenými dětmi od skupiny ostatních manželství; chápání mediačního působení a posléze pojetí rozvodového řízení jako procedury, která by měla napřed vyjasnit a vyřešit důsledky, které přinesl faktický rozchod manželů, a pak teprve právně likvidovat manželský svazek sám, pokud jsou k tomu zákonné podmínky, zejména dostatečná doba odděleného žití.

Literatura

- Davis, G.–Murch, M.: *The Implications of the Special Procedure in Divorce*. In: *Family Law* 1977, 7, 71 et s.
- Davis, G. – Macleod, A. – Murch, M.: *Divorce-Who Supports the Family*. In: *Family Law* 1983, 13, 217 et s.
- Davis, G. – Murch, M.: *The 1969 Legislation in Practice – Cause for Concern?* Bristol 1985.
- Eekellaar, J.: *Divorce English Style – A New Forward*. In: *Journal for Social Welfare and Law* 1986, 226 et s.
- Eekellaar, J. – Maclean, M.: *Maintenance after Divorce*. 1986.
- Elston, E. – Fuller, J. – Murch, M.: *Judicial Hearings of Undefended Divorce Petitions*. In: *Manchester Law Review* 1975, 38, 609 et s.
- Haskey, J.: *Social Class and Socio-Economic Differentials in Divorce in England and Wales*. In: *Population Studies* 1984, 38.
- Haskey, J.: *Grounds for Divorce in England and Wales – A. Social and Demographic Analysis*. In: *Journal of Biosocial Sciences* 1986, 127, 137 et s.
- Hoggett, B.: *The British Experience*. In: *Révision du droit du divorce, Expériences étrangères récentes*. Zürich 1988.
- Ingleby, R.: *The Ground for Divorce*. 1986.
- Leete, R.: *Changing Patterns of Family Formation and Dissolution in England and Wales from 1964 to 1976*. London 1979.
- Murch, M.: *Justice and Welfare in Divorce*. 1980.
- Parkinson, L.: *Conciliation-Pros and Cons*: In: *Family Law* 1983, 13, 22 et s.
- Report of the Matrimonial Causes Procedure Committee* (Booth Committee Report). London 1985.
- Westcott, J. M.: *The Special Procedure-One year Later, A Practitioner's View*. In: *Family Law* 1978, 8, 210 et s.

Резюме

Й. Гадерка: Распад брака и регламентация развода в Великобритании

Реформа регламентации развода в Англии и в Уэльсе от 1969 г. и в Шотландии от 1976 г. является уже относительно долгое время предметом размышлений, достигла ли она желаемого и оправдала ли она ожидания. В первую очередь, социологические анализы рассматривают одновременно разные аспекты разводимости в Великобритании. В 1988 г. к ним присоединились дискуссионные работы, которые подготовила law Commission, Учрежденная правительством для Англии и Уэльса, и аналогичная комиссия для Шотландии. Также эти анализы показывают стремительный рост разводимости и ее связи с целым рядом явлений в современном британском обществе. Регламентация, однако, упрекается в том, что она страдает важными недостатками и не реагирует соразмерно на общественную действительность. Поэтому дается на рассмотрение, не следует ли ее изменить с усилением ударения на реалистическом подходе к ситуации, возникающей вследствие распада супружеских отношений, с приоритетом решения последствий этого положения и только после этого путем устранения vincula matrimonii. Ряд социологических сведений и проектов моделей решения общественных ситуаций при этом интересен и для чехословацких специалистов, рассматривающих ту же самую проблематику.

Summary

J. Haderka: Disintegration of Marriage and Divorce Regulations in Great Britain

The reform of the legal amendment of divorce regulations put into practice in England and Wales in 1969 and in Scotland in 1976 has for a fairly long time been subjected to speculation as to whether it has proved

successful and come up to the expectations placed on it. Also sociological analyses simultaneously concerned with different aspects of the divorce rate in Great Britain have been worked out in this connection. In addition to these, discussion papers have been prepared since 1988 by the Law Commission established by the government for England and Wales, and by a similar commission for Scotland. Also the latter analyses reveal a substantial rise in the divorce rate and its connections with a great number of phenomena present in the British society of our time. However, the legal amendment is taxed with serious drawbacks and with inadequately reacting to social reality. Hence it seems worth considering whether it should not be modified by way of imparting greater emphasis to the realistic approach to the situation arisen from the disintegration of marital relations, giving priority to the solution of consequences of this state of affairs, and only then eliminating the "vincula matrimonii". A great many sociological findings and proposed models of the solution of social situations may be of interest even to Czechoslovak experts concerned with problems of this kind.

Kvantitativní nebo kvalitativní metody?

MILOSLAV PETRUSEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Nejednou bylo řečeno a napsáno, že je lépe vědu dělat než uvažovat o tom, jak by měla být dělána co nejlépe, protože je nepochybně důležitější vypovídat o skutečnosti než stanovit předpisy, jak se o ní vypovídat má či nemá. Toto obecně nesporně správné stanovisko však v sobě skrývá latentní nebezpečí *metodologické bezstarostnosti*, která se může změnit v rutinní šablonu, v jeden navyklý způsob přístupu k realitě, který je posléze povýšen na jediný možný – podle úsloví o zvyku jako železné košili. Ano, zajisté máme na mysli běžný typ tzv. konkrétního či empirického výzkumu, jak jej známe ze stovek výzkumných zpráv, projektů a programů, typ, který se proměnil v definiendum sociologie vůbec: „image“ sociologie v povědomí veřejnosti informované (zadavatelé, pracovníci v jiných vědních oborech) i neinformované je ztotožněn s „empirickým výzkumem“, konkrétněji s dotazníkem, se souborem kvantitativních údajů, tabulek, koeficientů, matic, případně grafů a histogramů.

Tuto představu, jistě zjednodušující, nelze vytýkat veřejnosti, protože ta ji odvodila z *faktického stavu věcí*, přesněji z toho, že sociologové svou disciplínu sami takto veřejnosti prezentovali v době, kdy šlo o její institucionalizaci a důkaz její sociální funkčnosti. Sociologický výzkum pak – s různými drobnými obměnami – probíhal podle známého schématu: zadání → hypotézy → projekt → dotazník → dotazování → strojové zpracování → výzkumná zpráva → návrhy na opatření → publikace. Překročit tento posvátný rámec třeba tím, že by výzkumná zpráva nebyla založena na dotazování nebo na jiném druhu kvantitativně zpracovatelných údajů a neobsahovala tabulky, čísla a návrhy na opatření, bylo a vlastně dosud je téměř nemyslitelné. Zapomnělo se jaksí na to, že tento typ sociologie je provenience velice novodobé a že vlastně nemá žádnou „solidní“ tradici, na čemž mnoho nezměnily ani nesmělé pokusy dokazovat, že empirický výzkum se prováděl již v 19. (ba 18.) století. Zajisté, v minulosti společenskovědního myšlení najdeme vskutku klasické práce naplněné empirickým materiálem (standardně se uvádí trojice – Engels, Le Play, Durkheim), ale jde vskutku o tentýž typ empirického výzkumu? Jde o tentýž způsob přístupu k sociální skutečnosti?

Jsem hluboce přesvědčen, že nikoliv, a to ze čtyř důvodů: 1. „empirie“ obsažená v těchto materiálech má jinou než ryze kvantitativní podobu (zejména u Engelse), 2. ryzí kvantitativní údaje jsou přejaty, nikoliv získány „přímo v terénu“, protože 3. neexistují rozpracované techniky hromadného „sběru dat“ a 4. empirie je podřízena rozpracovanému teoretickému schématu a jejím smyslem není zdůvodnit návrh na praktické opatření, ale podepřít teoretickou úvahu, koncepci či konstrukci.

Revolucionizující médium a matice dat

Empirická sociologie, pro níž základní „empirií“ jsou verbální (psané nebo mluvené) výpovědi „respondentů“, vznikla až v 30. letech našeho století a stabilizovala se až v 50. a 60. letech. Tato stabilizace by nebyla možná, ba vůbec myslitelná, bez *masového použití počítačích strojů*, což byl krok vskutku revolucionizující, aspoň pokud jde o vnější tvář moderní sociologie. Již v roce 1965 psal H. C. Selvin, že „vstup velkých počítačů do

sociologie“ znamená nástup „stejně revolučního nástroje, jako byl mikroskop v biologii“ [Selvin 1965 : 264]. Selvin však upozorňoval na to, že užití počítačů, které revolucionizují zejména to, čemu se v anglosaské sociologii říká „survey research“, s sebou nese řadu problémů, zejména to, že „ignoranti-uživatelé budou produkovat nevalidní výsledky a ignoranti-čtenáři je navíc budou špatně interpretovat“ [Selvin 1965 : 264]. Řešení pak spatřoval ve vyšším matematickém vzdělání sociologů, kteří budou muset znát více než „sociální statistiku“, jejíž matematický aparát je na úrovni matematiky 16. století, protože jinak nemohou pochopit podstatu „kvantitativního výzkumu“, ani využít dalších možností, jež počítače nabízejí.

Počítač je však jako džin vypuštěný z láhve, který ovládne vše, co je ochotno se podrobit diktátu operacionalizace, formalizace a kvantifikace. Užití počítačů umožnilo minimálně dvě věci: 1. *zrychlit a zefektivnit kvantitativní zpracování hromadných dat* prakticky v neomezeném rozsahu a provádět na nich řadu dříve nemyslitelných matematicko-statistických operací a 2. *realizovat „empirický výzkum“ prakticky každému, kdo dokáže sestavit dotazník a má k dispozici nějaký program zpracování dat*. Právě tento druhý moment vedl k tomu, že empirický výzkum se proměnil v „kvantitativní výzkum“ a že začal být realizován stejně tak kvalifikovanými odborníky jako dilety, protože ve své rutinní podobě je nejjednodušším a nejsnazším prostředkem, jak o sociální realitě něco vypovědět a vypovědět to dokonce formou vnějškově velice exaktní a v podstatě „nenapadnutelnou“, uvážíme-li pověrečnou úctu moderního člověka k číslu.

Co je však „kvantitativní výzkum“ (survey, dotazovací šetření), odhlédneme-li od jeho diletantských deformací, svou podstatou? Přesně to formuloval Galtung v roce 1967, když konstatoval, že to „není nic jiného než naplnění datové matice“ [Galtung 1967 : 129]. *Datovou maticí* pak rozumí toto: máme m respondentů (O) a n otázek (S) tak, že pro každou otázku S_j a každého respondenta O_i existuje odlišná odpověď R_{ij} , což lze zobrazit v matici:

$$M = \begin{matrix} & \begin{matrix} S_1 & S_2 & S_3 & \dots & S_j & \dots & S_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} O_1 \\ O_2 \\ O_3 \\ \vdots \\ \vdots \\ \vdots \\ O_i \\ \vdots \\ \vdots \\ O_m \end{matrix} & \left\{ \begin{matrix} R_{11} & R_{12} & R_{13} & \dots & R_{1j} & \dots & R_{1n} \\ R_{21} & R_{22} & R_{23} & \dots & R_{2j} & \dots & R_{2n} \\ R_{31} & R_{32} & R_{33} & \dots & R_{3j} & \dots & R_{3n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ R_{i1} & R_{i2} & R_{i3} & \dots & R_{ij} & \dots & R_{in} \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ R_{m1} & R_{m2} & R_{m3} & \dots & R_{mj} & \dots & R_{mn} \end{matrix} \right\} \end{matrix}$$

Jde tedy o předpoklad, že pro každou kombinaci (O, S) existuje jedna hodnota R (technicky řečeno jde o karteziánský součin $O \times S$). Naplnění této datové matice se děje dotazovacím šetřením; *dotazník* se tak stává *jediným rozumně myslitelným nástrojem, který umožní reálně matici naplnit daty*.

Zdá se, že právě toto vymezení „kvantitativního výzkumu“ je nejvhodnější proto, že se

nemotá v začarovaném kruhu tautologických definic. Ostatně tímto tautologickým postupem bychom mohli kvantitativní výzkum vymezit jako proceduru, která 1. je založena na aplikaci výzkumné techniky, jež umožňuje shromáždit velký soubor údajů, 2. je použita na velkém souboru osob (respondentů) a 3. povaha získaných dat umožňuje kvantitativní zpracování obvykle na počítači. Smékal [1983 : 52] vymezuje kvantitativní metodologii jako „vyjádření výsledků pomocí statistické deskripce a zobecňování pomocí statistické indukce, což předpokládá formalizaci zkoumaných proměnných“. Předností Galtungova vymezení je však to, že umožňuje snadno odhalit zamlčené předpoklady, tedy jakousi „implicitní filozofii“ dotazovacího šetření.

Zamlčené předpoklady

Dotazovací šetření je – ať se nám to líbí či nikoliv – ryze pozitivistické, přesněji behavioristické provenience. Vychází totiž z mlčenlivého, ale zřejmého předpokladu, že *styk s respondentem se uskutečňuje podle klasického schématu stimul (otázka) – reakce (odpověď)*. Avšak toto klasické schéma implikuje další předpoklady, které ani zdaleka nejsou již takto zřejmé. Především se předpokládá, že *tentýž stimul (otázka) má pro každého respondenta též význam*, že tedy jde ve všech případech o identický (a invariantní) stimul, ba co víc, že jde o stimul, který je nutně identický pro respondenta i pro toho, kdo otázku klade (formuluje). Při dotazování se však pohybujeme nikoliv ve sféře jakéhokoli, ale právě jen *symbolického chování*, chování, které manipuluje se znaky a na znacích je založeno. Sociální realita je nám takto dána nikoliv přímo, „jaká je“, ale jak je znakově (symbolicky) interpretována nejprve tím, kdo se táže, a posléze tím, kdo odpovídá.

Netřeba zdůrazňovat, že se tak ocitáme na půdě, na níž je behavioristický předpoklad prosté relace S–R překročen, protože znakový stimul stejně jako znaková reakce nemají nutně jedinou myslitelnou interpretaci. V příručkách sociologické metodologie se přirozeně uvádí řada návodů, jak předejít možné dezinterpretaci. Řeší se tak sice problém souvislé, nepřerušené komunikace (k přerušení by došlo při evidentním neporozumění otázce), ale neřeší se problém „invariantnosti stimulu“, protože se nerespektuje fakt 1. odlišných sociálních zkušeností respondentů, 2. jejich odlišných sociálních pozic a 3. odlišných komunikačních dispozic. „Je podivné,“ píší Bokszański a Piotrkowski [1977 : 87], „že na půdě sociologie, disciplíny zvláště predestinované k tomu, aby chápala podstatu rozdílů mezi lidmi . . . se po dlouhou dobu udržely techniky, jejichž aplikace je založena na *předpokladu absence rozdílů ve sféře komunikačních dispozic*, tedy těch schopností, které jsou silně korelovány se základními vlastnostmi sociální diferenciace.“

Podobně píše Bourdieu aj. [1968 : 70]: „Předpokládat, že tatáž otázka má též smysl pro všechny jedince, kteří se liší kulturními rozdíly spojenými s třídní příslušností, znamená ignorovat fakt, že jazyk se liší nejen rozsáhlostí lexiky nebo stupněm abstrakce, ale také tématy a problematikou, jež může být na jejich základě vyjádřena.“

Druhým zamlčeným předpokladem je to, že *výzkumník musí mít za to, že otázka, kterou klade, je stejně zajímavá či alespoň relevantní pro toho, kdo odpovídá, jako pro něho samotného*. Florian Znaniecki tuto situaci kdysi aforisticky vyjádřil tak, že „dotazovaný je stavěn do situace, v níž postoje a hodnoty, na něž je tážán, prostě nejsou přítomny“. E. J. Webb aj. píše: „Rozhovory a dotazníky vstupují jako cizí element do sociálního uspořádání, které chtějí popsat, vytvářejí *měřené postoje*, vyvolávající *atypické reakce a role*, jsou limitovány těmi, kdo chtějí a mohou spolupracovat, a odpovědi jsou pak produkovány částečně těmi dimenzemi individuálních diferenciací, které jsou z hlediska daného předmětu irelevantní“ [Webb aj. 1966 : 17]. Ve svých důsledcích to ale znamená, že výzkumník přisuzuje odpovědím tutéž relevanci, jakou on sám přikládá problému, který zkoumá nebo –

v krajnějším případě – *intervenuje do sociální situace* tím, že do ní vnáší elementy, které v ní původně vůbec nebyly. Tím je otevřen problém nemensší než ten, který zná moderní fyzika jako problém „intervence pozorovatele (přístroje)“, jenž pak vyjadřuje v termínech neurčitosti, komplementarity atd. Ačkoliv jde o situaci zásadně strukturně podobnou, sociologové, až na výjimky, zejména polské [Maslyk 1979; Siewerski 1988; ale také Petrusek 1988], se na rozdíl od filozofů [srv. Aleksejev 1978; Pozner 1981] těmito problémy zatím příliš nevzrušují. Pokud se o intervenci výzkumníka do situace vůbec uvažuje, pak výhradně v souvislosti se *zúčastněným pozorováním*, tedy „kvalitativní technikou“, jako by „kvantitativní výzkum“ nebyl schopen ani elementární sebereflexe.

Třetím zamlčeným předpokladem je *předpoklad absence* toho, co bychom nazvali podle Festingera *kognitivně-verbálně-behaviorální disonance*. Jednoduše řečeno – předpokládá se, že to, co respondent vypovídá (verbální dimenze), odpovídá jeho „náзору“ (kognitivní dimenze) a tento názor odpovídá budoucímu nebo reálnému chování (behaviorální dimenze). Nejde nám o *validitu výpovědi*, což je ostatně další zamlčený předpoklad (že totiž respondent je vskutku ochoten vypovídat to, co ví, co si myslí, co dělá, co hodlá udělat atd.), ale o daleko složitější psychosociální problém, který byl v literatuře na základě experimentálního materiálu dostatečně analyzován: k inkongruenci mezi věděním (chtěním), mluvením a jednáním nedochází jenom z pohnutek vyvolaných „zlou vůlí“, ale z řady dalších důvodů individuálně psychologických a zejména sociálních. Jedinec si ostatně této inkongruence nezřídka ani není vědom [srv. zejména Koralewicz 1987]. I to je však pozoruhodné sociologické téma, zanedbávané však mj. proto, že je obtížné kvantifikovatelné.

Dalším zamlčeným předpokladem pak je to, že výzkumník spoléhá na to, že *dotazovaný rozumí sociální situaci*, na niž je dotazován. V podstatě je tak přejat předpoklad „etnoracionality“, tj. že „o tom, co je správné, rozhodují ti, kdo tohoto pojmu užívají“ [Kuczyński 1977 : 137]. Kvantitativním výzkumem tak můžeme například zjistit, že lidé pokládají za „poměrně normální“, že se dávají úplatky či „pozornosti“, ale nezjistíme, jaký typ uvažování je k tomu vede. Kvantitativní sociologie navíc postuluje respondenta jako adekvátního informátora, jako „sociálního experta“, čímž se ovšem dostává do bludného kruhu: na jedné straně chce „exaktně“ překročit „běžné vědomí“, ale na druhé straně neoperuje jinými daty než právě daty „běžného vědomí“.

Výzkumník dále předpokládá, že existuje totožnost mezi znakovým vyjádřením (psaným či mluveným) a významem, který je znaku přisouzen, ale i naopak, že totiž *určitý význam lze přepsat do podoby jiného znaku*. Prostě řečeno – verbální vyjádření respondenta lze v podstatě libovolně nebo podle určitých pravidel „zakódovat“ pomocí jiného znaku na základě výzkumníkem stanovené kategorizace. Nejde jen o to, že se tak může ztratit podstatná část informace (např. emocionální tón je nahrazen chladnou kategorií), ale o to, že *výzkumník kategorizací vlastně konstruuje novou, ve výpovědi původně neobsaženou „realitu“* [srv. Knorr-Cetina 1981 : 19].

Konečně je nutné podtrhnout, že celá kvantitativní metodologie stojí a padá s předpokladem, že *zkoumanou realitu lze uchopit právě v těch „dimenzích“, „parametrech“ či „proměnných“, které jsou dány na počátku výzkumu* a jež obvykle v průběhu šetření nejsou ani korigovány, ani doplňovány, protože výzkumník je v „terénu“ obvykle substituován tazatelem. Významný protagonista kvalitativní metodologie v psychologii D. T. Campbell píše, že „systémům měření je vlastní ničím nezdůvodněná rigidita, která omezuje výchozí registrovaná data předem očekávanými parametry“ [Campbell 1980 : 324]. A právě zde je základní a nejpodstatnější omezení „kvantitativního výzkumu“: *sociální realita je zredukována na soubor statisticky ověřitelných vztahů mezi operacionálně definovanými proměnnými*, tj. na soubor výchozích hypotéz, které mohou být ověřeny nebo zamítnuty, ale nic více.

Kvantitativním výzkumem nelze vlastně zjistit nic více než to, co jsme „kvalitativně“ předem věděli, ale o čem jsme pouze nevěděli, jak je „to“ v populaci rozloženo, distribuováno.

Výslovně toto stanovisko formuloval P. Blau ve svém pokusu o kvantitativní sociologii „bez čísel“, když píše: „Moje pozornost je soustředěna na distribuci a substantivní obsah sociálních atributů je pominut. Například není důležitá rasa, ale to, že rasová heterogenita je předmětem strukturálního výzkumu; není důležitá podstata povolání, ale dělba práce; není důležité vůdcovství, ale mocenská nerovnost“ [Blau 1977 : 11]. Jde zajisté o stanovisko poněkud krajní, ale cožpak se nezřídka nestává, že v běžných rutinních výzkumech „není důležité“, jaký je reálný obsah práce a reálné pracovní podmínky, ale jak jsou rozloženy hodnoty proměnných, pomocí nichž měříme „spokojenost s prací“? atd., atd.

Sebekritika empirických sociologů

Nelze přirozeně tvrdit, že by si mnozí empiričtí sociologové (ale spíše metodologové než „výzkumní rutiněři“) neuvědomovali *jistou míru problematičnosti dotazovacích šetření*. Pars pro toto uvedeme v náčrtu některé úvahy Johanna Galtunga, který před více než dvaceti lety poukázal na některá omezení empirického výzkumu „standardního typu“ [Galtung 1967 : 150n].

Podle Galtunga je *dotazovací metoda především příliš individualistická*. Protože dotazováno může být pouze individuum, musí být individuum (opět zamlčený předpoklad) koneckonců pokládáno za základní „sociální jednotku“. Z ní pak ex post odvozujeme úvahy o sociálních kolektivitách na základě mechanické agregace individuálních výpovědí. „Tento individualismus, píše Galtung, je dále posilován tvorbou pravděpodobnostních modelů ve výběrové proceduře, takže *individuum je doslova vytrženo ze svého sociálního kontextu*“, což má ovšem za následek, že mj. nevíme, zda jde o názor vsutku individuální nebo o názor, který vyjadřuje „skupinové mínění“ a který je tedy výslednicí skupinového konsensu nebo tlaku. Galtung v roce 1967 pochopil význam toho, co bylo jinde nazváno „indexikalitou“, totiž význam aktuálního sociálního, komunikačního a lingvistického kontextu, od něhož standardní výzkum prostě „abstrahuje“.

Dále je Galtungovi dotazovací procedura „*příliš demokratická*“, protože výpověď má vlastně povahu prosté „volby“, výběru z *několika alternativ*, takže „dotazník tak přestává být analytickým nástrojem, který umožňuje postihnout různá protínání a zlomy“. Je jistě pravda, že existují složitější dotazovací procedury, ale základní problém, že totiž dotazovanému je předložena určitým způsobem *prestrukturovaná realita*, do níž se má umístit, se žádnou metodickou či technickou finesou neřeší. Výzkumník totiž dotazovanému stanoví „*rámec relevance*“, který dotazovaný nemůže překročit a pouze v něm může „demokraticky volit“. Ve skutečnosti by každý výzkum měl začít tím, že se tento „rámec relevance“ nejprve empiricky stanoví v realitě, tzn. že se přijme za relevantní to, co je relevantní pro toho, kdo bude dotazován, a vyloučí se to, co pro něj relevantní prostě není. Jinak se dopouštíme zmíněného omylu umělé a nezdůvodněné „konstrukce“ „dotazníkové reality“, kterou šetřením vneseme do reality „skutečné“. Ale výzkum přece není procedurou, jíž chceme názory, hodnoty, mínění a postoje tvořit, ale zjistit!

Dotazovací procedura je dále *příliš statická*, protože zachycuje manifestní verbální reakce v jednom časovém bodu, což nelze v úplnosti překonat ani opakovanými šetřeními. Ukazuje se, že v obdobích rapidních sociálních změn dotazníkové šetření neumožňuje adekvátní predikci ani chování, ani postojů (Galtung uvádí příklad Kuby na počátku roku 1959, kdy data nenásvědčovala žádné radikální změně; podobné, byť subtilnější závěry o prediktivních schopnostech empirického výzkumu zformulovali polští sociologové v souvislosti s „polskou krizí“ v roce 1981 a později).

Konečně dotazovací metoda je omezena na „střední sociální pozice“ v širokém slova smyslu, tzn. že jsou prakticky vyloučeni ti, kteří stojí na sociální „periferii“, a ti, kteří stojí příliš v sociálním „centru“. Sociální periferií rozumí Galtung negramotné, velmi staré, opuštěné, geograficky izolované apod. a sociálním centrem politickou a hospodářskou elitu. Tyto dvě „krajní“, polární kategorie obvykle z běžného šetření „vypadnou“. (1) Obecněji konstatuje Campbell, že v kvantitativním výzkumu obvykle „vyklouznou jemnosti a podstatné maličkosti“ [Campbell 1980 : 271], zejména pak ta část sociální reality, kterou jsem sám pracovně nazval „konstantními margináliemi“. Konstantními margináliemi rozumím jevy nebo části populace, které netvoří ani průměr, ani medián, ani modus sociálního chování, které ani nejsou příliš kvantitativně frekventované, ale jsou relativně stále a svou permanentní přítomností tedy významně ovlivňují sociální chování jiných skupin. Jejich relativní stálost nelze ovšem vysvětlit jinak než strukturální zakotveností, tedy tím, že existují či přetrvávají objektivní podmínky, které umožňují jejich existenci a reprodukci. Ne vždycky musí jít o fenomény sociálně deviantní (vekslování, melouchaření, prostituce, problémy s cikánskou populací, „punkáči“ atd.), mnohdy jde o jevy „normální“ (koncentrace moci v úzké vrstvě výkonného aparátu; sociální vliv spisovatelů; hvězdy pop-music jako „vzory“ sociálního chování apod.), ale právě pro jejich kvantitativní nepočetnost jakoby „marginální“ : kvantitativní marginálnost však nemusí znamenat nízkou sociální relevanci. Ostatně většina sociálních problémů se začíná vždycky odvíjet od zdánlivých „marginálů“. Slovenští sociologové v podobném významu mluví o „malých veličinách“ či o „ostrůvcích pozitivní deviace“ [Szomolányiová 1989].

Metodologie kvantitativního výzkumu si vytvořila „ideálního respondenta“ (další zamlčený předpoklad), který je „dobře socializovaný, ochotný nechat se slyšet a ochotný naslouchat, pravdivě odpovídající a alespoň minimálně vzdělaný, aby byl způsobilý vyplnit příslušné políčko“ [Galtung 1967 : 157]. Je zřejmé, že ti, kteří tyto podmínky nesplňují, zřídka v dotazovacích šetřeních figuruji. Kvantitativní sociologie si ostatně dávno vytvořila to, co se někdy označuje termínem „zajatá populace“, tj. populaci stále a do únavy dotazovanou, protože nejdostupnější a nejzpůsobilejší odpovídat (srv. nekonečné množství výzkumů vysokoškolských studentů).

Někteří autoři [Platt 1981 : 75n.] poukazují na to, že výzkumník (eventuálně tazatel) si nejsou „statusově rovni“, že výzkumník (a tazatel) vlastně „nemá odpovědnost za výzkum“ a že celá výzkumná akce je anonymní v tom specifickém smyslu, že vztah respondent–tazatel nemá ani budoucnost, ani minulost. Plattová se snaží tento problém experimentálně řešit tím, že realizuje „dotazování sobě rovných“, například sociolog dotazuje sociologa, kdy vznikají jiná „pravidla hry“, protože „původní pravidla“ jsou oběma účastníkům známa.

Etické problémy dotazovacích šetření

Námítky etické povahy se většinou vznášejí vůči pozorovacím technikám, vůči záznamům rozhovorů bez svolení, vůči „dvojroli“, kterou hraje zúčastněný pozorovatel, ale zatím – rozhodně alespoň u nás – nebyly obdobné námítky vzneseny vůči dotazování. A přece ani dotazovací techniky nejsou eticky zcela nevinné.

Snad nejostřejší, byť poněkud patetickou a poněkud emocionálně vypjatou etickou kritiku dotazování vznesla Irena Kolodziejová [1980], která vychází z toho, že *komunikační situace*

(1) Jako ilustrativní příklad může sloužit výzkum sociální stratifikace z roku 1967 [Machonin a kol. 1969], v němž se nepodařilo ani při velmi početném a precizně statisticky vybraném souboru zachytit ani jeden z pólů sociální vertikály, tedy populaci „na okraji“ na jedné straně a „mocenskou elitu“ na straně druhé. Proto nemohly být adekvátně testovány hypotézy týkající se právě těchto sociálních vrstev.

při dotazování je nepřirozená, nenormální, protože je jednostranná. Ve formulaci jiných autorů: „Člověk není chápán jako účastník komunikační struktury, ale jako reagující organismus, je strojem produkujícím odpovědi, což nachází svůj výraz také v nešťastném výrazu respondent – odpovídač. Taková forma komunikace, v níž je jedné straně přisouzena role pouze odpovídače na dané otázky, není vždycky nejefektivnější ani příliš hodná úcty“ [Boksański-Piotrkowski 1977 : 86]. Kolodziejová situaci vidí dramatičtěji – jako *proces*, v němž se dotazovaný „obnažuje“ zcela anonymnímu reprezentantovi Vědy, který však respondentovi nenabízí nic více než ujištění, že posloužil jejímu rozvoji. V dotazovací proceduře by však mohlo být nabídnuto více, minimálně katarze (uvolnění psychického napětí tím, že se respondent „vypovídá“), *intelektuální zisk* (tím, že respondentovi bude nabídnuta orientace zájmu na něco nového, zajímavého) a *zvýšení vlastního sebehodnocení*. Ve skutečnosti však tyto možné „odměny“ nejsou zabudovány přímo v dotazování samotném a jsou pouze věci „dobré vůle“ toho, kdo se táže. Dochází tak, v nadsazené formulaci Kolodziejové, k „vykořisťování člověka-objektu člověkem-badatelem“ [Kolodziej 1980 : 327].

Kolodziejová připouští jen dvě výjimky jako eticky dostatečně zdůvodněné, totiž rozhovor s terapeutickými cíli a dotazování s explicitními cíli „reformátorskými“. Nicméně sami víme, jak často jsme bezradní, když se nás dotazování ptají – a bude to vůbec k něčemu? Změní se vůbec něco?

Dotazování je technikou dobře rozpracovanou, takže dochází ke stavu, který autorka popisuje takto: „Člověk nerad o všem mluví, ale podléhá diskrétnímu tlaku dotazování, který přece náleží k profesionální výbavě sociologa. Nehodlám demonizovat sociologii, vědy o člověku mají ostatně daleko k metodologické rafinovanosti . . . Ale není dobře, že jenom to, že nemáme klíč k sousedovu bytu, nás zdržuje od krádeže“ [Kolodziej 1980 : 327].

Z těchto a řady dalších důvodů pokládají mnozí autoři za cennější ty metodologické koncepce, které *rezignují z principu neutrality badatele, ale naopak postulují účast*. Jsou morálně cennější a gnozeologicky přinejmenším stejně hodnotné, když i při nejskeptičtější interpretaci zavádějí určitý druh omylu místo jiného. U nás tento přístup několik let v různých kontextech rozvíjí F. Gál [srov. Gál 1989].

Všechny tyto kritické výhrady platí jistě jen zčásti, potud totiž, pokud se *dotazujeme na sféru skutečně intimní v širokém slova smyslu*, do níž ovšem patří nejen sexuální život či požívání alkoholu, ale také vztah k nadřízenému, reálný výkon pracovních činností, zdroj vedlejších příjmů, skutečné trávení volného času, vztah k národnostním menšinám, politické postoje, náboženské přesvědčení atd., atd.

Vzniká tak otázka, která překračuje rámec etické kritiky a dotýká se přímo „*sociální ontologie*“, totiž otázka, zda právě tyto skutečnosti dotazováním vůbec můžeme třeba jen aproximativně zjistit. Zdá se totiž, že *řada podstatných oblastí sociálního života*, zejména toho, který každodenně prožíváme s jeho problémy i radostmi, s jeho staráním a zařizováním, sháněním i opatrováním, s jeho nadějemi i obavami, *se prostě do žádného dotazníku nevejde*. Dotazník totiž realitu uspořádá, vnese do ní jakýsi apriorní řád, vyloučí emoce, škrtne celou sféru prožívání a hodnocení toho, jak a co člověk žije, o co a jak usiluje a co a jak odmítá. A pokud snad tyto rozměry sociálního bytí do dotazníku vstoupí, pak v podobě destilované vody, která se ale nedá pít . . .

Hledání alternativy

Selvinova optimistická představa z 60. let o tom, že stačí zvládnout solidně matematiku a bude všechno „v pořádku“, se ukázala jako lichá. Celý další vývoj sociologické metodologie pozvolně šel ke konstituci alternativní metodologie, která byla nepříliš šťastně nazvána

„kvalitativní“ a která se začala postupně prosazovat nejen v sociologii, ale také psychologii [srov. Smékal 1983]. Jen tyto dvě humanitní vědy totiž byly zasaženy kvantitativní metodologií se vším, co k ní patří pozitivně i negativně (operacionalizace, formalizace, kvantifikace, stanovení měr, koeficientů, vah, faktorových zátěží atd.) v míře, která v jiných společenských vědách nemá obdoby. Zatímco například archeologie, pomocné vědy historické či etnografie vlastně teprve hledají způsoby rozumného užití formalizovaných a kvantifikujících procedur (lingvistika je výjimkou pro mezní povahu svého objektu), psychologie a sociologie naopak hledají cestu z bludiště nerozumného užití matematických postupů a aplikace počítačové techniky.(2)

Toto hledání mělo řadu konkrétních podob, které se vázaly na různé teoretické inspirace. Bylo by neseriózní nepoznamenat, že kvalitativní procedury jsou někdy zcela ztotožněny s „fenomenologickou perspektivou“, jako by právě jen ona měla výsadní právo na zkoumání toho, co se kvantifikaci nepoddává. Představu této identity navozují totiž mnozí autoři příruček kvalitativních metod [srov. Bruyn 1966, ale i Schwartz-Jacobs 1979], i když někteří z nich, ač sami fenomenologicky orientovaní, píší například že „diskutují kvalitativní metody v jejich fenomenologické perspektivě, věří však, že mohou poskytovat mnoho, jak bylo v minulosti ověřeno, i jiným teoretickým perspektivám“ [Bogdan-Taylor 1975 : IX].

Kvalitativní analýza se tedy, jak řečeno, obvykle příliš přímočaře spojuje s rozvojem fenomenologické sociologie (tzv. Schutzův impuls), etnometodologie, případně symbolického interakcionismu. Ačkoliv toto spojení není ani věcně, ani historicky nelegitimní, ukazuje se, že kvalitativní analýza má solidní historické zázemí již minimálně v tzv. formální sociologii Simmelově [viz Schwartz-Jacobs 1979], v marxistické sociologii pak v Engelsově díle *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Není bez zajímavosti, že téma každodennosti, které je jakousi „ontologickou bází“ aplikace kvalitativních postupů, otevřel právě na základě marxistické tradice dávno před vznikem fenomenologické orientace v západní sociologii Henri Lefébvre [1958 ; 1961 ; 1981].

V současné době se rozvinuly tři základní „směry“, které akcentují poněkud odlišné stránky kvalitativního studia sociální skutečnosti :

1. *Sociologie každodenního života*, která navazuje mj. na etnometodologii, konverzační analýzu, Goffmanův dramaturgismus, Lotmanovy a Bachtinovy literárněvědní analýzy, na etiketizační teorii atd. a jejímiž osovými pojmy jsou každodennost, rutina, rituál, praxe, běžné vědomí, životní sféry atd. Tato orientace úzce navazuje na studia sociálněpsychologická, etnografická, kulturněantropologická i lingvistická.

2. *Sociologie interpretativní*, která za svůj ústřední problém pokládá způsoby, jimiž lidé svět interpretují dříve, než jednají (a dříve, než je podroben interpretaci vědecké), a souvislost jednání a interpretace. Navazuje na humanistickou sociologii Znanieckého, Millse aj. a rozvíjí mj. sociologickou hermeneutiku. Centrálními pojmy této orientace jsou zdravý rozum, smysl, význam, subjektivita, intersubjektivita, temporalita, prostor atd.

3. *Sociologie teoretická*, jejíž jeden trend [na Západě nejvýznamněji představovaný teorií strukturace A. Giddense : 1979] se snaží propojit tradiční sociologické způsoby zkoumání sociální skutečnosti s impulsy nejen kvalitativní analýzy, ale také celé tzv. interpretativní sociologie. Tato třetí orientace se jeví jako pravděpodobně nejperspektivnější, jakkoliv předpokladem jejího rozvíjení je ovšem soustavná práce deskriptivní, analytická a explanační v různých oblastech běžného života.

(2) V „kvantitativní sociologii“ posledních desetiletí dochází k závažným změnám v souvislosti s přechodem od „prosté verifikace“ hypotéz k formulaci a reformulaci teoretických modelů. U nás se těmito aspekty moderní sociologie v rozměru metodologickém i meritorním zabývá zejména skupina sociologů P. Matějů, I. Gabal, M. Boguszak a V. Rak.

Kvalitativní procedura se obvykle vymezuje jako „produkce deskriptivních dat“, tj. dat, která jsou založena na „vlastních psaných nebo mluvených slovech a pozorovatelném chování lidí“ a přímém pozorování sociálních situací [srov. Bogdan-Taylor 1976 : 4]. Ale cožpak takové procedury jsou v sociologii nové? V příručkách kvalitativní metodologie západní provenience se obvykle uvádějí jako její prekursoři F. Le Play, antropologové 20. a 30. let (včetně Malinowského), chicagská škola, proslulé dílo Thomase a Znanieckého o polském sedlákovi založené na analýze osobních dokumentů a potom plejáda novějších autorů 60. let (Gans, Becker, Gouldner, Strauss, Cicourel, Douglas, Goffman, Vidich, Garfinkel, Glaser, Bensam aj.). A přece počátky kvalitativní metodologie jsou daleko starší.

Punctum saliens sporu mezi kvantitativní a kvalitativní metodologií není povaha procedur (ta je odvozená), ale povaha empirických dat, která získáváme, protože „měření a experimentování jsou operace, kterých může používat i kvalitativní metodologie“ [Smékal 1983 : 52]. S jistým razantním zjednodušením lze říci, že *kvantitativní metodologie operuje s daty, která lze „strčit do počítače“*, což samozřejmě předpokládá předchozí metodologické kroky (operacionalizaci, formalizaci, reduktivní kroky při kódování a kategorizaci) a vynucuje kroky následné (způsob prezentace, interpretace, „vyhodnocení“). *Kvalitativní metodologie poskytuje data, která nemá smysl do počítače dávat*, přesněji, data, jejichž povaha by se počítačovým zpracováním kvalitativně změnila a ztratila svou specifikou.

Právě proto je jistým nedorozuměním, když Engelsovo vskutku klasické dílo *Postavení dělnické třídy v Anglii* z let 1844-1845 [Marx-Engels 1957 : 237n] je někdy vykládáno jako „práce z empirické sociologie“. Jde zajisté o sociologii, ba dokonce empirickou, ale nikoliv o onen její typ, který je s ní v běžném vědomí asociován. Stačí Engelsovu práci důkladně pročíst, abychom si uvědomili, jak zcela přirozeně a bez složitých metodologických fines (na ně ostatně nebyla doba) Engels aplikuje právě *kvalitativní metodologii*.⁽³⁾ Hned v úvodu čteme *shrnutí jejího jádra, podstaty*: „šlo mi víc než o *abstraktní* znalost předmětu, chtěl jsem vás (anglické dělníky – pozn. M. P.) vidět ve vašich domovech, pozorovat vás v každodenním životě, porozprávět si s vámi o tom, co vás trápí, být svědkem vašich bojů proti sociální a politické moci vašich utlačovatelů. Počínal jsem si při tom takto: vzdal jsem se buržoazní společnosti a hostin, portského a šampaňského, a skoro všechny volné chvíle jsem věnoval styku s prostými dělníky; jsem rád a hrdý, že jsem tak jednal“ [Marx-Engels 1957 : 237].

Kdybychom tuto Engelsovu myšlenku „přepsali“ do soudobého metodologického jazyka (což je ovšem hřích páchaný na Engelsově jazyku, stylu i étosu), bylo by možné podstatu jeho postupu shrnout takto: 1. přímé pozorování každodenního života; 2. zúčastněný rozhovor, který respektuje toho, s kým se mluví, rozhovor bez předem formulované kostry (neřku-li otázek); 3. popis konkrétních životních situací, podmínek a sociální aktivity na základě

(3) Engels např. popisuje (nic více, než popisuje!) noclehárnu, dvůr, oblečení, stávku, robotárnu, ba dokonce hřbitov. Nikde se nedočteme, kolik je takových hřbitovů, nocleháren či dvorů a evidentně takový údaj ani nepotřebujeme, abychom pochopili podstatu a hloubku lidské bídy a utrpení. Engels pracuje se zprávami z novin, ale nepřestupuje ovšem tak, jak by postupoval kvantitativní metodolog moderního č. su (a nikoliv bezdůvodně), že by totiž provedl obsahovou analýzu na základě předem stanovené kategorizace a uvedl, kolikrát se psalo o lichvaření, kolikrát o prostituci, kolikrát o zdravotním stavu atd. A opomíjíme ani stín pocitu, že v jeho analýze něco podstatného chybí!

Ale nejen to, Engels brilantně realizuje to, co lze označit jako „kvantitativní sociologii bez čísel“. Uvažuje o fenoménech, které jsou samy o sobě kvantifikovatelné, jako jsou např. průměrné mzdy nebo věk, a přece nikde nenajdeme souhrnnou statistiku, která by poskytovala absolutní a relativní údaje. *Úvaha o mzdách* je vskutku analytickou úvahou, která se obešla dokonce bez jediného čísla (!) a čtenář přesto nezůstává na pochybách, jak funguje proces „odměňování za práci“. Není to až příliš poučné pro nás, kteří žijeme ve věku fetišizovaného čísla a zbožštěné statistiky?

přímého pozorování; 4. osobní znalost lidí, s nimiž se vstupuje do komunikačního kontaktu; 5. absence sociální distance a osobní angažovanost v problému.

Prostudujeme-li podrobněji Engelsovu práci, najdeme v ní dvě vrstvy: vrstvu, která je opřena o *oficiální statistické údaje* (například údaje o zpracování vlny, plátenickém průmyslu, úmrtnosti atd.) a vrstvu, která je založena na *pozorování a rozhovorech*. Engels tak prakticky dokazuje to, k čemu se moderní sociologie dobírá v urputných a pohříchu mnohdy neplodných diskusích, že *vztah kvantitativní metodologie a kvalitativních procedur není disjunktivní, ale komplementární*, že se vzájemně doplňují a obsahově oplodňují: kvantitativní data bez deskripce reálného, každodenního života jsou chladná a nepřesvědčivá, deskriptivní data bez kvantitativních údajů postrádají základní sociální kontext, obecný, „abstraktní“ (v Engelsově terminologii) rámec, v němž jsou situována.

Engelsův příklad není ahistorickým exkursem ad usum delphini. Když jsem se znovu do Engelsova díla začel, byl jsem doslova šokován tím, pokolikáté již (marxistická!) sociologie objevuje objevené. Vskutku nemá pravdu Whitehead, když říká, že věda, která se bojí zapomenout na své tvůrce, je ztracena. Samozřejmě – pokud je ovšem schopna vědění minulých epoch vstřebat jako inspirující podnět a nikoliv vléci jako vnucený žentour.

Co jsou kvalitativní metody?

V podstatě je dáno *historickým vývojem stavu věcí*, že kvantitativní a kvalitativní metodologie jsou stavěny do opozice, jako by se moderní sociologie polarizovala spíše podle metod, jichž používá, než podle dominantního předmětu svého zájmu a sociálních funkcí. Odtud pak vyplývají charakteristiky, které uvádí Campbell [1980 : 242], že totiž kvantitativní techniky jsou synonymizovány tím, že jsou vědecké, scientistické, přírodovědné, naturwissenschaftlich, zatímco kvalitativní metody jsou humanitní, humanitární, geisteswissenschaftlich, zkušenostní, fenomenologické, klinické, jsou studiem v terénu (field research), výzkumem případů (precedentů), zúčastněným pozorováním a běžným věděním.

Taková polarizace je nejen zbytečná, ale dokonce zatemňující, protože nevypovídá o ničem jiném než o *historické genezi této umělé polarizace* a vypočítává případy a způsoby užití. Proto také nelze přijmout *negativní vymezení* kvalitativních metod jako toho, co „nesplňuje tradiční požadavky vědeckého empirismu“ [Bruyn 1966 : 6]. Tak totiž vzniká zdání, že obrat od kvantitativní metodologie s sebou určitě nese *absenci jakýchkoliv pravidel* výstavby vědeckého poznání, že jde v podstatě o anarchický obrat od přesně stanovených kánonů vědeckého výzkumu k badatelské libovůli.

Někteří autoři [srov. např. Kratkij slovar 1988 : 110] poukazují na to, že striktní oddělení kvantitativních a kvalitativních „metod“ je do té míry neuspokojivé, že by bylo vhodné nahradit dokonce sám termín „kvalitativní metody“ označením „*kvalitativní analýza*“. Kvalitativní analýza v širším smyslu by pak označovala takový typ sociologického výzkumu a výkladu jeho výsledků, který je založen na 1. respektování teoretických zdrojů a východisek klasické sociologie a soustavném přihlížení k rozvoji soudobé sociologické teorie v celé její diferencovanosti a mnohotvárnosti; 2. individuální zkušenosti sociologa (sociolog se sám může stát iniciátorem určitých akcí a situací, které současně zúčastněně, jako „aktér“ zkoumá, pozoruje a interpretuje); 3. pozorování, jemuž je sociolog sám přítomen a není zastupován „tazatelem“, „pozorovatelem“ apod.; 4. intuici a empatii (Mills mluvil kdysi v tomtéž smyslu o sociologické imaginaci); 5. tradičních prostředcích filozofické a sociologické kategoriální analýzy (tzn. že kvalitativní analýza se nezříká ani dosti vysokých úrovní zobecnění); 6. osobních a oficiálních dokumentech (na jejich věcném, obsahovém a stylistickém rozboru, případně na analýze textologické); 7. publicistice a beletrii (krásné literatuře) jako zdroji

informace a současně jako prostředku prezentace získaných výsledků a do jisté míry i způsobu zdůvodňování svých tvrzení, závěrů a doporučení.

Pouze v úzkém smyslu lze kvalitativní analýzu redukovat na vědomé *hledání zvláštních případů a fixace kvalitativních stránek* sociálních jevů, systémů a procesů prostřednictvím speciálních postupů (metod), zejména: 1. analýzy jednotlivých případů (monografická studia); 2. biografické metody (analýzy životních drah); 3. typologické procedury (která alespoň do jisté míry substituuje absencí statistické reprezentativnosti); 4. stylistické a předmětné analýzy osobních dokumentů (pamětí, deníků, dopisů atd.) a 5. případně některých postupů přejatých z etnografie, kulturní antropologie, psychiatrie, sociolingvistiky a historie.

Podstata kvalitativní analýzy spočívá tedy nikoli v konkurenci kvantitativnímu výzkumu, ale v jeho doplnění, přičemž konkrétně jde o 1. *vzájemnou kritickou analýzu* metodických a metodologických postupů na různých úrovních obecnosti (přílišná metodologická specializace vede v obou případech k jisté míře metodologické slepoty) a 2. o *tematické doplnění novými problémy*, jež jsou svou podstatou „nepřístupné“ čistým kvantitativním šetřením zejména dotazníkového typu.

Kvalitativní metodologie tedy není ani lepší a snad ani horší než kvantitativní postupy, je prostě jiná, protože je jinak ontologicky zakotvena, je jinak předmětně orientována a vstupuje tam, kam kvantitativní metodologie vstoupit nemůže, přičemž ovšem platí, že „kvalitativní výsledky jsou stejně tak málo ušetřeny chyb jako výsledky kvantitativní“ [Campbell 1980 : 327].

Kvalitativní analýza a každodennost

Kvalitativní metodologie je, jak řečeno, dána především ontologicky, předmětem zkoumání, badatelskou orientací. *Předmětem kvalitativní metodologie je studium běžného, každodenního života lidí v jejich přirozených podmínkách.*

Předmětně se kvalitativní analýza obvykle spojuje se studiem *každodenního života*(4), ačkoliv ji nelze na tuto stránku sociální zkušenosti zcela redukovat: každý sociální proces, jev a fakt institucionální, organizační a makrostrukturální povahy má svůj komplement právě ve sféře každodennosti. Znamená to, že většině standardních makrostrukturálních témat lze zcela organicky přiřadit „kvalitativní téma“, které pokrývá některou stránku každodenních lidských aktivit.(5) *Sama každodennost* se obvykle vymezuje jako sféra sociálního života: 1. v níž lidé žijí, pracují, setkávají se, integrují, komunikují a zejména vykonávají rutinní aktivity; 2. v níž používají tzv. přirozeného postoje, tzn. nepochybnují reálnost sociálního světa, jeho „objektivitu“, jeho obývanost jinými lidmi atd.; 3. v níž dominuje pragmatický, manipulační, nikoliv kontemplativní postoj; 4. v níž probíhá soustava interpretačních aktů,

(4) Koncept každodennosti do naší sociologie uvedla v akademickém časopise poprvé D. Alijeová, jejíž zásluhy o studium teoretických kontextů kvalitativních analýz jsou mimořádné [Alijeová 1987]. Již dříve na význam této tematické orientace upozornil J. Alan [1982] v malotirážní edici, která byla ostře kritizována K. Rychtaříkem [1984], v jiné souvislosti pak též M. Petrusek [původně 1985, reeditováno 1989]. Koncept každodennosti je dnes rozsáhle diskutován v rozmanitých kontextech teoretických i empirických a do diskuse vstupují významné autority jako T. Luckmann, J. M. de Queiroz, M. Maffesoli, ale i mladí, avšak poučení autoři jako R. Amirou, P. Lalli, R. Hitzler aj. [srov. Maffesoli 1989].

(5) Instruktivním příkladem zde může být intelektuální vývoj D. Bertauxa, který začal „analýzou mobilních tabulek“ [srov. Bertaux 1969] a který je dnes významným reprezentantem kvalitativní metodologie aplikované právě na studium mobilních drah: jeho současné pojetí životních drah tak logicky a organicky navazuje na klasicky kvantitativistické výzkumy mobility „duncan-blauovského“ typu. Podobnou vývojovou dráhu u nás opsal - do značné míry nezávisle na Bertauxovi - J. Alan [srov. Rollová a kol. 1972 a Alan 1989].

jimiž lidé svůj sociální svět vysvětlují, činí jej srozumitelným a na jejichž základě více či méně jednají; 5. která je pocítována a prožívána jako oblast, která má řád, která je strukturována a 6. která je intersubjektivní.

Zkoumání sociálního světa z perspektivy každodenního života metodologicky předpokládá zkoumat jej:

- a) z perspektivy aktéra,
- b) v jeho životním kontextu,
- c) v jeho vlastním jazyce,
- d) v jeho vlastní neprestrukturované interpretaci.

To umožňuje sociologicky rehabilitovat obrovské množství pojmů běžného jazyka, které byly zejména pozitivistickými koncepcemi z oboru exkomunikovány jako „nevědecké“, jež však fixují závažné stránky individuálního i sociálního života – jako je strach, nenávisť, strádání, očekávání, hřích, naděje, milosrdenství, zoufalství atd. Tyto koncepty v kvalitativních analýzách vystupují ve svých původních významech, nikoliv pouze v sociologických interpretacích (tedy jako expektace, frustrace, stres, deprivace, agrese atd.), čímž však standardním sociologickým interpretacím dávají nové nebo vracejí původní významové dimenze.

Kvalitativní analýza – a v tom je její základní smysl – umožňuje otvírat soubor nových a opomíjených problémů. Právě proto vymezujeme soustavně vztah mezi oběma přístupy jako vztah komplementarity, který fixuje známou skutečnost, že teprve použití vzájemně komplementárních postupů umožňuje postihnout kterýkoli sociální jev v jeho úplnosti, relativní celistvosti, „totalitě“.

Které postupy tedy konkrétně lze kvalifikovat jako kvalitativní? Především je to *zúčastněné pozorování*, které je ovšem hierarchizováno na stupnici úplná participace, participace v roli pozorovatele (dvojrole) a pozorování v náhodné (či běžné) sociální situaci. Pozorování zde však nemá pravidla předběžně „zadané“ kategorizace (typu balesovských kategorií), je založeno spíše na podobné schopnosti citlivě a vnímavě pozorovat, jako je tomu u dobrých fotografů či malířů. Ostatně – *použití fotografie* (ale i filmu, magnetofonového záznamu apod.) patří ke kvalitativním technikám. Dnes již existují vynikající sociologické práce, které nepocházejí z pera sociologů, ale z kamer sociologicky vzdělaných či zainteresovaných fotografů. Fotografie totiž splňuje podmínku *zachytit reálný kontext, konkrétní prostředí*, bezprostřední sociální situaci. Fotografovat lze ovšem netoliko lidi v jejich prostředí, ale i lidské produkty, které mnohdy teprve na fotografii „vyniknou“ ve svých významech a funkcích, jež běžně nevnímáme, protože od nich nemáme (což zní paradoxně) dostatečný odstup: nevnímáme je proto, že se staly „přirozenou“ součástí našeho prostředí, součástí oné každodennosti, která jakoby nevyžadovala ani záznam, ani reflexi.

Druhou technikou je *zúčastněný rozhovor*, tedy nikoliv standardizovaný či polostandardizovaný, kde je dáno téma a jakási hypotetická kostra toho, o čem bude řeč. Zúčastněný rozhovor lze vést *kdekoliv a kdykoliv*, i když přirozeně poznávací hodnota takových rozhovorů bude značně proměnlivá. Po jisté době „praxe“ vstupuje výzkumník do takových rozhovorů tehdy, když sám vidí, že téma je zajímavé (ačkoliv není předem dáno) a sociologicky nějak relevantní (což nelze předem stanovit). V zúčastněném rozhovoru jsme spolubesedníky, nikoliv tazateli, diskutéry, nikoliv neutrálními badateli. Smyslem takového rozhovoru je ovšem poznat víc, než by spontánně vyšlo najevo, jakkoliv naše tázání a námítky nemají mít povahu usměrnění ve smyslu poučení či dokonce mentorování. Na druhé straně zúčastněný hovor neznamena, že „vypojíme“ všechno naše vědění a budeme hrát naivní prostáčky – nejen proto, že je to eticky pochybné, ale především proto, že je to z poznávacího hlediska

neefektivní. Platí nicméně „zlaté pravidlo“ – nechej svůj sociologický slovník doma, pokud ovšem nemluvíš s lidmi, kteří mu běžně rozumějí (pak platí spíše opak).

Zúčastněný rozhovor někdy vyžaduje *znalost specifického jazyka* „sociální kategorie“, s níž isme ve styku, což předpokládá eventuální předchozí trénink nebo aspoň dostatečnou informaci (slangy, profesionální žargon apod.). Je jasné, že při studiu zejména periferních či marginálních částí populace je taková znalost zcela nezbytná, o čemž by mohli vyprávět mnoho pozoruhodného ti, kdo zkoumali například cikánskou populaci. *Limity vstupu* do určitých sociálních vrstev jsou ovšem mnohdy dány nezávisle na tužbách výzkumníkových, například věkem (padesátník na rockovém koncertu může být patrně jen stěží vskutku zúčastněný) nebo pohlavím. Kvalitativní metodologie však není kriminalistická technika a oblastí a situací, do nichž se výzkumník dostane sponte sua je tolik, že na nedostatek témat a problémů si rozhodně nelze předem naříkat.

Pro zúčastněný rozhovor platí, že se máme snažit popsat problém, o němž je řeč, v jazyce aktérů, tzn. že je nutné si vycvičit jazykovou citlivost, schopnost vnímat významové posuny, rozumět novým slovům a novým jazykovým kontextům.

Konečně třetí kvalitativní technikou je *analýza autentických osobních dokumentů*, tedy technika s dlouhou tradicí (rozpracovaná dávno historiky) – analýza dopisů, deníků, záznamů, poznámek, ale i životopisů, memoárů, publikovaných rozhovorů, stížností, návrhů atd. Pro tuto techniku byly vypracovány *metodické „normy“*, takže její aplikace při zachování základních etických pravidel, tj. vlastně jen norem lidské slušnosti, není nijak nesnadná.

Za kvalitativní techniky nutno pokládat také *analýzu beletrie a produktů hromadných sdělovacích prostředků*. Zde je problém složitější o to, že tento materiál lze interpretovat dvojím způsobem: 1. jako výpověď (ať už jakkoliv autorsky zformovanou či deformovanou) o sociální skutečnosti a 2. jako objekt hromadné recepce, tedy jako sociální produkt, který spoluvytváří hodnotové a normativní orientace, způsob vidění a interpretace sociálního světa. Právě zde se *kvantitativní a kvalitativní metodologie velice organicky propojují*, dokonce téměř v instruktivní podobě: vedle obsahové analýzy jako prototypicky kvantitativní techniky zde stojí kvalitativní rozbor, který využívá poznatků nejen sociologických, ale i etických, estetických a v neposlední řadě sémiotických a sociolingvistických.

Námítky a diskuse

Proti kvalitativní metodologii byly samozřejmě již dávno vzneseny námitky ze strany scientisticky orientovaných sociologů, takže postačí je shrnout se stručným komentářem:

1. *Kvalitativní metodologie nemá přesná pravidla*. Toto tvrzení je oprávněné – jak jsme viděli – pouze částečně, nadto platí ve stejné míře pro kvantitativní sociologii, snad s tím rozdílem, že tam je absence pravidel více kamuflována (platí to zejména o operacionalizaci a interpretaci dat).

2. *Kvalitativní data nejsou reprezentativní*. Tuto námitku lze akceptovat potud, pokud akceptujeme princip statistické reprezentativnosti jako *conditio sine qua non* vědeckého výzkumu. Zdá se však, že přednosti mýtické reprezentativnosti jsou v kvalitativní metodologii dostatečně vyváženy tím, že umožňuje formulovat nové hypotézy, nikoliv je pouze kvantitativně verifikovat. V tom je ostatně základní a nejpodstatnější odlišnost obou metodologií – *zatímco kvantitativní metodologie je bytostně verifikační a pouze verifikační, kvalitativní metodologie je spíše a převážně generativní* [srov. Blumer 1970; Glaser-Strauss 1968].

3. *Kvalitativní metodologie nemá rozpracované validizační postupy*. Tato námitka platila do doby, než byl problém systematicky řešen v pracích Filmerových, Campbellových,

Glaserových atd. Dnes lze jako validizačních procedur použít: a) *principu adekvátnosti*(6), který je založen na tom, že výsledky kvalitativní analýzy se předloží osobám, jichž se předmětně týkají, k vyjádření; b) *principu konsensu* vědecké komunity [srov. Knorr-Cetina 1981], tzn. souhlasu badatelů, kteří se daným problémem nebo populací zabývají a kteří výsledky kvalitativní analýzy označí za pravděpodobné; c) *principu souladu se zdravým rozumem*, který vychází z toho, že data kvalitativní analýzy jsou předmětně vztažena k běžnému vědomí, takže nemohou překračovat „zdravý rozum“ v té míře, jak je to možné v teoretické reflexi; d) *principu souladu s kvantitativními daty*, o němž píše podrobněji Campbell [1980 : 327].

I když je nepochybné, že kvalitativní metodologie je vzdálenější „aktuálním standardům vědecké metody“ než postupy čistě kvantitativní, nemělo by to znamenat její apriorní diskriminaci [srov. Kuczyński 1977 : 123]. Ostatně ti, kteří v oblasti aplikace kvalitativní metodologie skutečně pracují, se shodují v tom, že „*není fundamentálního rozdílu mezi cíli a možnostmi kvalitativních a kvantitativních metod a dat*“ (Glaser-Strauss 1967 : 7), že „sociologická teorie musí budovat koherentní těleso vědění, které bude konzistentní se zjištěními obou těchto polárních sice, ale základních výzkumných orientací“ [Bruyn 1966 : 6]. A konečně v pregnantní formulaci Campbellové: „Problém polaritativních a kvalitativních přístupů k výzkumu sociální činnosti zůstane neřešen potud, pokud budeme za jeho řešení pokládat potvrzení dominance jednoho nad druhým. Sociální poznání je v daleko větší míře než poznání fyzikální riskantní a hypotetický proces. U jakéhokoliv přístupu totiž zůstává místo pro zdůvodněnou kritiku. Každý pól je vždycky silnější v kritice druhého, nikoliv však v neomylnosti svých nároků na deskriptivní vědění“ [Campbell 1980 : 272].

Smyslem našeho stručného a snad dosti diskusního uvedení do „kvalitativní metodologie“ tedy *nebylo odmítnutí dotazníků a dotazování*, jako spíše poukaz na *možnost a nutnost užití jiných, dalších, svou podstatou komplementárních procedur*. Je také pochopitelné, že z hlediska ekonomie času a prostředků je kvalitativní metodologie někdy mnohem náročnější (nikoliv však nutně nákladnější, spíše naopak), takže zajisté platí sarkastický povzdech N. Daltona: „Je-li možný výběr, pak přirozeně preferuji jednoduchou, rychlou a neomylnou metodu. Kdyby bylo možné takovou metodu skutečně najít, s chutí bych se vyhnul časově náročným, nesnadným a trochu podezřelým kvalitativním postupům, jako je zúčastněné pozorování“ [cit. podle Bogdan-Taylor 1975 : 13]. Po pravdě řečeno – nevyhýbali jsme se však užití těchto přece jen náročných a rutině se nepoddávajících metod až příliš dlouho?(7)

Literatura

- Alan, J.: *Teze o přístupu sociologie k realitě*. In: Metodologické problémy výzkumu budoucnosti. Praha, Sportpropag 1982.
Alan, J.: *Etapy života očima sociologie*. Praha, Panorama 1989.

(6) Princip adekvátnosti byl poprvé vyložen A. Schutzem, kriticky reformulován P. Winchem a znovu analyzován Giddensem [1979]: nejde tedy o postulát absolutně jednoznačný a bezesporný.

(7) Boom zájmu o kvalitativní metodologii, který má analogii snad jen v mikrosociologickém boomu konce 60. let, zachvátil dnes již nejen západní sociologii, která – jak se zdá – postupně směřuje k organické fúzi či syntéze kvalitativních a kvantitativních postupů (informace J. Řeháka), ale i sociologii socialistických zemí. Intenzivně se rozvíjí v Polsku [srov. Wódz 1987] a Bulharsku a počátky lze zaznamenat i v SSSR. U nás se kvalitativní metodologií zabývali již dříve B. Blažek, J. Alan, J. Šanderová, J. Kabele aj., na Slovensku L. Falťan, Z. Kusá aj. Pozoruhodné studie z této oblasti publikuje malotirážní sborník *Výzkum rodiny* (vydáváný VÚSRP – pobočka Praha), editovaný J. Alanem

- Aleksejev, J. S.: *Koncepcija dopolnitel'nosti: Istoricko metodologičeskij analiz*. Moskva, Nauka 1987.
- Alijevoá, D.: *Každodennost' ako objekt sociologičeskogo skúmania*. In: *Sociológia* 1987, č. 4.
- Becker, H.: *Sociological Work*. Chicago, Aldine 1970.
- Bertaux, D.: *Sur l'analyse des tables de mobilité*. In: *Revue française de sociologie* 1969, č. 4.
- Bertaux, D.: *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Science*. London, Sage 1981.
- Blau, P. M.: *Inequality and Heterogeneity*. New York, The Free Press 1977.
- Blumer, H.: *Methodological Principles of Empirical Science*. In: Denzin, N., *Sociological Methods*. Chicago, Aldine 1970.
- Bogdan, R.–Taylor, S. J.: *Introduction to Qualitative Research Methods*. New York, J. Wiley 1975.
- Bokszański, Z.–Piotrkowski, A.: *Socjologiczne aspekty stosowania wywiadu kwestionariuszowego*. In: *Studia socjologiczne* 1977, č. 1.
- Bourdieu, P.–Chamberedon, J. C.–Passeron, J. C.: *Le métier de sociologue*. Paris, Monton-Bordas 1968.
- Brenner, M. (ed.): *Social Method and Social Life*. London, Academic Press 1980.
- Brenner, M.–Marsh, P. (eds.): *The Social Contexts of Method*. London, Croom Helm 1978.
- Bruyn, S. T.: *The Human Perspective in Sociology: The Methodology of Participant Observation*. Englewood Cliffs – New York, Prentice Hall 1966.
- Campbell, D. T.: *Moděli eksperimentov v socialnoj psichologii i prikladnyh issledovanijach*. Moskva, Progress 1980.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. In: *Spisy*, sv. 2, Praha, Svoboda 1957.
- Filstead, W. (ed.): *Qualitative Methodology: Firsthand Involvement with the Social World*. Chicago, Markham 1970.
- Gál, F.: *Problémovo orientovaný participatívny prístup*. In: *Sociologický časopis* 1989, č. 3.
- Galtung, J.: *Theory and Methods of Social Research*. Oslo, Universitetsforlaget 1967.
- Giddens, A.: *Central Problems in Social Theory*. London, Macmillan 1979.
- Glaser, B. G.–Strauss, A. L.: *The Discovery of Grounded Theory*. London, Weidenfeld and Nicolson 1968.
- Knorr-Cetina, K.: *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford, Pergamon Press 1981.
- Kolodziej, I.: *Czym grzeszy wywiad?* In: *Studia socjologiczne* 1980, č. 1.
- Koralewicz, J.: *Autorytarizm, lęk, konformizm*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum 1987.
- Kratkij slovar po sociologii. Moskva, Politizdat 1988.
- Kuczyński, P.: *Metoda ankietowa w badaniach zachowań*. In: *Studia socjologiczne* 1977, č. 1.
- Lefebvre, H.: *Critique de la vie Quotidienne I: Introduction*. Paris, L'Arce 1958; *II. Fondements d'une sociologie de la quotidiennité*, 1961; *III. De la modernité au modernisme*, 1981.
- Lotman, J.: *Puškin*. Praha, Lidové nakladatelství 1989.
- Maffesoli, M. (ed.): *The Sociology of Everyday Life*. In: *Current Sociology* 1989, č. 1.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, EPOCHA 1969.
- Maslyk, E.: *Pojęcie „niepewności“ i jego zastosowanie w analizach socjologicznych*. In: *Studia socjologiczne* 1979, č. 1.
- Petrusek, M.: *Princip komplementarity a tolerance v prognostice a sociologii*. In: *Prognostika* 1987, č. 2.
- Petrusek, M.: *Lesk a bieda každodennosti*. In: *Slovenské pohľady* 1989, č. 6.
- Platt, J.: *On interviewing one's peers*. In: *The British Journal of Sociology* 1981, č. 1.
- Pozner, A. R.: *Metod dopolnitel'nosti: problema sođeržanija i sfera dějstvija*. Moskva, Izd. MGU 1981.
- Rollová, V. a kol.: *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ČSVÚP 1972.
- Rychtařík, K.: *Nečisté tóny na staré téma. Tenký led tzv. alternativní sociologie*. In: *Rudé právo*, 3. 2. 1984.
- Selvin, H. C.: *Mathematics and Sociology*. In: *American Sociological Review* 1965, č. 2.
- Schwartz, H.–Jacobs, J.: *Qualitative Sociology. A Method to the Madness*. New York, The Free Press 1979.
- Siewerski, B.: *Czy możliwe jest zastosowanie zasady komplementarności w socjologii?* In: *Studia socjologiczne* 1988, č. 2.

- Smékal, V.: *Kvalitativní přístup v psychologickém výzkumu*. In: *Cs. psychologie* 1983, č. 1.
- Szomolányiová, S.: „*Malé veličiny*“ a ich význam pre sociálnu dynamiku. In: *Sociológia* 1989, č. 3.
- Webb, E. J. (ed.): *Unobtrusive Measure: Non-reactive Research in Social Sciences*. Chicago, Rand McMally 1966.
- Wilson, T. P.: *Qualitative „oder“ Quantitative Methoden in der Sozialforschung*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1982, č. 3.
- Wódz, J. (ed.): *Problèmes de la sociologie qualitative*. Katowice 1987.

Z empirických výzkumů

Sociální diferenciacce v materiální situaci obyvatel Polska a Československa*

LYDIA BESKIDOVÁ

Ústav pro filozofii

a sociologii PAV,

Varšava

MILAN TUČEK

Ústav pro filozofii

a sociologii ČSAV,

Praha

1. Úvodní poznámky

Srovnávací výzkumy diferenciacce v materiální situaci obyvatel socialistických zemí mají již svou historii. V rámci mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí byl v roce 1979 prováděn srovnávací empirický výzkum pracovníků v průmyslu pod názvem „Sbližování dělnické třídy a inteligence“. Cílem tohoto výzkumu bylo zjistit stupeň sblížení nebo diferenciacce různých socioprofesionálních skupin pracovníků průmyslu v řadě oblastí života, jakož i činitele podmiňující pozorované rozdíly. Výsledky těchto výzkumů byly publikovány formou dvoustranného srovnání Polska a Maďarska [Beskid, Kolosi 1983, 106–145], mnohostranného srovnání pěti socialistických zemí (Bulharska, Československa, NDR, Polska a Maďarska) [Beskid, Kolosi 1987, 7–26] a mnohostranného srovnání šesti socialistických : emí (včetně Sovětského svazu) [Beskid, Kolosi 1985, 158–240].

V osmdesátých letech se ve srovnávacích výzkumech rozdílů v materiální situaci v Polsku a v Maďarsku pokračovalo. Zásadně se však změnila koncepce těchto výzkumů. Hluboká společenská i hospodářská krize v Polsku z počátku osmdesátých let, pokles životní úrovně obyvatel si vyžádaly orientaci na jev deprivace v jejích rozměrech absolutních i relativních, objektivních i subjektivních [Beskid 1987]. Myšlenka porovnávat deprivaci v Polsku a v Maďarsku vznikla jako výsledek výzkumu vlivu sociální a hospodářské situace (v Polsku krize v roce 1982, v Maďarsku stabilizace v letech 1980–1981) na difference v oblasti životní úrovně [Beskid, Bokor, Kolosi 1987, 193–222]. Maďarské výsledky zachycující situaci určitých společenských skupin poukazyvaly na to, že je mimořádně důležité soustředit se právě na jev deprivace.

Předmětem zkoumání všech uváděných srovnávacích výzkumů je sociální podmíněnost materiální situace jednotlivce, rodiny atd. v daných sociálních a ekonomických podmínkách každé země. Autory nezajímá absolutní rozměr diferenciacce v materiálních podmínkách života, ale relace mezi určitými socioprofesionálními skupinami. V podobné konvenci pokračujeme ve srovnávacím výzkumu mezi Polskem a Československem.

Cílem dvoustranného srovnání sociálních rozdílů v materiální situaci obyvatel Polska a Československa je především snaha získat obraz podobnosti a diferenciacce a jejich podmíněnosti sociálně profesní strukturou. Proto také mnoho místa v naší práci zaujímá popis modelu společenské struktury, který byl k rozboru použit.

*Rukopis byl odevzdán do tisku v říjnu 1989.

Naše výzkumy jsou určitou replikou srovnání materiální situace v Polsku a v Maďarsku.(1) Používáme stejné indikátory i analogickou strukturaci společnosti. Rozdíl však spočívá v tom, že v interpretaci nás nezajímá výhradně motiv deprivace, ale celkové zhodnocení diferencí oblasti materiálních podmínek života.

2. Všeobecné předpoklady výzkumu

Abychom mohli provádět dvoustranné srovnání diferenciací v materiálních podmínkách života obyvatel Československa a Polska, využíváme sekundárně materiály z dotazníkových šetření, které měli autoři v obou zemích k dispozici. Jako základního pramene bylo v Československu použito výsledků výzkumu *Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR*, který prováděl Ústav pro filozofii a sociologii Československé akademie věd v roce 1984 (N = 18.837), v Polsku výzkumu *Životní podmínky a aspirace polské společnosti*, který prováděl Ústav pro filozofii a sociologii Polské akademie věd v roce 1986 (N = 2.140).

Pro Polsko dále používáme výsledky výzkumu nazvaného *Životní podmínky a potřeby polské společnosti v r. 1982*. Je to výzkum, který umožňuje:

1. poněkud podrobněji hodnotit výsledky získané v Polsku, zvláště s důrazem na stabilitu v čase;
2. vytvářet statistické základy pro ověření vzorku z roku 1986 (vzorek zkoumaný v roce 1982 byl 2,5krát větší). Výsledky výzkumu z roku 1982 mohou sloužit rovněž k třístrannému srovnání Polsko – Československo – Maďarsko.

Nejnáročnější činností pro autory bylo zpracovat základní materiál tak, aby byl srovnatelný. Výsledky uváděné dále jsou plně srovnatelné z hlediska výzkumných metod, obsahu jednotlivých prvků materiálních podmínek života a jejich syntetických ukazatelů, generálních předpokladů použitého modelu společenské struktury, podrobného určení věkových kategorií a bydliště zkoumané populace. Zásadně jsme se však nesnažili dosáhnout unifikace sociálně profesní struktury obyvatel Československa a Polska. Specifika obou zemí – zvláště z hlediska diferenciací v oblasti materiálních podmínek – nám nedovolila zkoumat pouze identické sociálně profesní skupiny. Na jedné straně zachováváme srovnatelnost principů, aby bylo možno vypracovat celkový model sociálně profesní struktury, na druhé straně pak specifikujeme tuto strukturu v Československu i v Polsku. Mezi specifické skupiny nesporně patří pracující důchodci v Československu, zcela odlišné kategorie lidí pracujících v zemědělství v Československu a v Polsku, skupina lidí, kteří mají povolání dvě (kovozezemědělci) v Polsku. Podrobný popis modelu sociální struktury použitý pro potřeby našeho výzkumu uvádíme ve třetí části.

Rozdíly v materiální situaci zjišťujeme ve třech oblastech, ve třech ukazatelích: příjem na hlavu, vybavení domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby a bytová situace.(2) Je však nutno zdůraznit, že přesto, že se tu setkáváme s ukazateli měřícími objektivizovaný rozměr materiální situace, charakter údajů – výpověď respondentů – způsobuje, že se výsledky mohou v řadě případů od skutečnosti lišit. Skeptické úvahy vyvolává především přiznávání příjmu.

Například v Polsku se setkáváme s následující situací při zjišťování příjmů jednotlivých

(1) Pokud jde o výzkum deprivace v Polsku a v Maďarsku zvlášť viz op. cit.

(2) Ukazatel vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je propočítán podle principu, že každému ze zkoumaných předmětů byl dán význam odpovídající stupni napětí v této potřebě (procento lidí, kteří tento předmět nemají). Ukazatel bytové situace je kombinací respondentova místa v decilovém rozložení následujících vlastností: komfort bytu a hustota bydlení (počet osob na 1 místnost). Ukazatel komfortu bytu byl vypočítán obdobně jako ukazatel vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.

domácností. Skutečné příjmy : námy nejsou. Příjmy zaznamenané statistikou také nedávají přesný obraz, neboť nezachycují všechny zdroje a jejich začlenění odhadem může být mylné. Výsledky dotazníkového šetření, které zde používáme, zaznamenávají výši příjmů takovou, jakou chce respondent vykazovat veřejně. Jsou navíc zatíženy řadou náhodných vlivů : například respondenti patřící do skupiny pracujících v soukromém sektoru mimo zemědělství vědomě uvádějí nižší příjem nebo u soukromých zemědělců je obtížné oddělit příjem z celého hospodářství od příjmu (naturálního) domácnosti (spotřeba). Proto je také nutno naše výsledky chápat jako přibližné diferenciaci v oblasti příjmů, nikoli jako přesný ukazatel. Pro účely globálního pohledu vytváříme syntetický ukazatel materiálních podmínek života.

Každý syntetický ukazatel je kontraverzní. Vyplývá to z toho, že jednotlivé dílčí ukazatele nejsou zastupitelné. Přičemž tu jde ještě o rozdíl v jejich významnosti. Koncepte syntetického ukazatele, kterou jsme použili, se snaží – alespoň do určité míry – redukovat nebezpečí vyplývající z obvyklé agregace. Syntetický ukazatel vytváříme jako trojrozměrný vektor z ukazatelů příjem na jednu osobu, bytová situace a vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby. Konstrukce vyúsťuje v sedmistupňovou škálu zámožnosti, která se skládá z těchto stupňů :

1. hluboká deprivace, 2. slabá deprivace, 3. špatné životní podmínky (celkově označujeme osoby zařazené v 1. až 3. stupni jako osoby žijící v nedostatku), 4. průměr nižší, 5. průměr vyšší (4.–5. průměrné zámožní), 6. dobrá materiální situace, 7. velmi dobrá materiální situace (6.–7. dostatek).(3)

Kromě objektivizovaného obrazu strukturace podle jednotlivých ukazatelů a syntetického ukazatele materiálních podmínek srovnáváme současně obraz subjektivní. Datové podklady pro toto srovnání vycházejí z odpovědí na přibližně analogické otázky, které byly součástí již uvedených šetření. Jsou to otázky na subjektivně pocíťované napětí v rozpočtu domácnosti.(4)

(3) Podrobnější vysvětlení konstrukce syntetického ukazatele materiálních podmínek života : Pro dílčí ukazatel (příjem na hlavu, vybavení domácnosti, bytová situace) byla vytvořena desetistupňová škála odpovídající decilovému rozdělení daných ukazatelů na zkoumaných výběrových souborech za ČSSR a PLR.

Zařazení do jednotlivých stupňů syntetického ukazatele vychází z konkrétních kombinací hodnot dílčích ukazatelů.

1. Hluboká deprivace znamená, že respondent má buď ve všech třech dílčích ukazatelích hodnotu 1 nebo 2 (dva nejnížší decily), nebo ve dvou ukazatelích hodnotu 1 nebo 2 a v třetím ukazateli hodnotu 3, 4 nebo 5.

2. Slabá deprivace : buď dva ukazatele hodnota 1 nebo 2 a třetí ukazatel hodnota 6, 7, 8, nebo jeden ukazatel hodnota 1 nebo 2 a zbývající ukazatele menší, rovny 5.

3. Špatné životní podmínky : buď všechny ukazatele v hodnotách 3, 4, 5, nebo jeden z ukazatelů 1, 2, druhý 3, 4, 5, třetí 6, 7, 8.

4. Průměrné životní podmínky nižší : Různé kombinace ukazatelů s výskytem hodnot 1, 2 u jednoho z nich.

5. Průměrné životní podmínky vyšší : různé kombinace ukazatelů, z nichž dva jsou vždy nadprůměrné (hodnoty 6, 7, 8).

6. Dobré životní podmínky : všechny tři ukazatele jsou nad průměrem (hodnota vyšší než 5), nebo pouze dva jsou nad průměrem, ale s nejvyššími hodnotami (9, 10), a jeden pod průměrem.

7. Výjimečné (elitní) životní podmínky : všechny tři ukazatele jsou nad průměrem a alespoň dva z nich jsou na úrovni nejvyšších decilů.

(4) Otázka v polském dotazníku zněla : „Který z uvedených způsobů je pro hospodaření s penězi ve vaší domácnosti nejtýpější?“ Možné odpovědi zněly : „Peníze nám nestačí ani na potraviny“, „s penězi skromně vystačíme na potraviny, ale nemůžeme uvažovat o jiných nákupech“, „žijeme velmi úsporně,

3. Model sociální struktury

Východiskem je představa, že společnost netvoří jednotlý celek, ale že je to složitě strukturovaný útvar, jehož základními stavebními prvky jsou třídy a sociální skupiny. Tato teoretická koncepce společnosti, která operuje s marxisticko-leninským vymezením pojmů třídy a sociální skupiny, je určující pro vytvoření modelu analýzy jejího pohybu.

Datová báze, na jejímž základě vypovídáme o pohybu společnosti, je však vytvořena z údajů popisujících situaci, případně pohyb jednotlivého člena společnosti. (V oblasti materiálních podmínek života je otevřenou otázkou, a nejen v této oblasti, zda není zjišťovanou jednotkou spíše domácnost, rodina, zda je možno materiální podmínky spojovat přímo s jednotlivcem).

Rozpor mezi výkladovým modelem (analytickým modelem) společnosti je řešen „sumací jednotlivců“ do modelem požadovaných skupin. (Upozorňujeme na skutečnost, že se jedná o sumaci jednotlivců, nikoliv o domácnosti.) V případě sociálně třídního pojetí společnosti jsou sumace prováděny podle základních třídotvorných charakteristik, které tudíž nutně musí v určité operacionalizaci být zjišťovány pro každého jednotlivce.

Jak dalece je empirický odraz, který byl získán uvedeným postupem, adekvátní realitě a jejímu teoretickému uchopení, je možno řešit jen v praktické rovině: v jaké míře model vysvětluje, respektive predikuje pohyb společnosti. (Zde se vyhýbáme rozlišení adekvátnosti teoretického uchopení, neadekvátnosti operacionalizace atd. – vše zjednodušujeme na prověření modelu objektivní reality oproti této samotné.)

Společenská praxe výstavby socialismu potvrzuje nosnost sociálně třídního výkladu společenského pohybu s tím, že od určité doby (začátek 60. let) je nutné sledovat nejen základní třídy a sociální skupiny (jejich pohyb již nemůže obsáhnout složité procesy probíhající ve společnosti), ale i jejich vnitřní strukturu. Model společnosti tudíž nutně musí pracovat s jemnějším členěním (spojeným s nárůstem vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciace, s existencí hraničních sociálních skupin, s posunem praktického významu jednotlivých třídotvorných prvků).

Model současné společnosti, postavený pouze na základních třídách, je příliš hrubý a jeho prvky jsou natolik nekonzistentní, že jeho explikační význam je takřka nulový. (Přesto se tohoto modelu oficiální statistika nezbývá.)

Mnohaletá praxe rozsáhlých statisticko-sociologických šetření na výběrových souborech jednotlivců a jejich domácností reprezentujících československou populaci (výzkumy v letech 1967, 1978, 1984), v Polsku (1982, 1986) potvrzuje, že „sumační konstrukty“ umožňují empirickou evidenci společenského pohybu.

V sociálně třídním pohledu na společnost jde o to zachytit základní pohyb současné společnosti, odhalit základní zdroje, respektive nositele tohoto pohybu. Tento cíl určuje

abychom si našetřili na důležitější nákup“, „žijeme skromně a stačí nám celkem na vše“, „stačí nám na vše bez zvláštního šetření“, „hospodaříme jinak“.

V českém dotazníku bylo toto znění:

- žijeme od výplaty k výplatě, před výplatou již mnoho nezbyvá ani na jídlo, ani na provoz domácnosti,
- při běžných výdajích obvykle vyjdeme docela dobře, ale již nákup ošacení nám působí obtíže a musíme si vypůjčit nebo vyčerpat úspory,
- s platem vyjdeme docela dobře, můžeme i leccos uspořít, při nákupu zboží dlouhodobé spotřeby však musíme využít půjčky,
- nákup zboží dlouhodobé spotřeby nám většinou nečiní problémy, ale auto nebo nákladnější dovolenou si ještě dlouho nebudeme moci dovolit,
- v současné době můžeme uvažovat i o poměrně nákladných nákupech (auto apod.),
- ani stavba rodinného domku v podstatě nepřevyšuje možnosti naší rodiny.

stupeň obecnosti vytvářeného modelu, podmínky vymezení jeho stavebních prvků (se zdůrazněním současné společnosti, tj. společnosti v určitém konkrétním historickém čase na určitém konkrétním stupni rozvoje). Aplikace těchto tezí na výzkum diferenciacie československé společnosti, a to nejen v oblasti materiálních podmínek znamená, že sociálně třídní model společnosti musí kromě základních tříd obsahovat i další sociální skupiny jak uvnitř těchto tříd, tak skupiny přesahující základní dělení. Jde o skupiny odrážející jednak reálnou vnitrotřídní diferenciaci společnosti (a to nejen v oblasti materiálních podmínek života), jednak o skupiny zvláště významné z hlediska sledované oblasti (důchodci, studenti). Mezinárodní komparace vyžaduje vždy určitý kompromis v zájmu srovnatelnosti údajů. To znamená, že z důvodů srovnatelnosti výsledků není zcela možné dodržet všechny metodické postuláty uvedené výše. Vzhledem k rozdílným historickým podmínkám a určitým specifickým v budování socialistické společnosti v ČSSR a PLR není možné vytvořit zcela identický model sociálně třídní struktury (ve smyslu adekvátního modelu společnosti). Na první pohled je zřejmé, že významná skupina (třída) samostatných rolníků v PLR nemá odpovídající ekvivalent v československé společnosti a její existence ovlivňuje relace mezi ostatními třídami. Při podrobnějším rozboru bychom našli i významové rozdílnosti i při formálně shodně definovaných sociálních skupinách. Tato oblast však není středem zájmu tohoto rozboru, takže zda se omezíme na konstatování, že pro komparaci byla sociálně třídní struktura v obou zemích vymezena tak, aby se při konstrukci jejích elementů vycházelo z analogických charakteristik a aby model obou národních společností byl co nejúplnější. Instruktivní a snad dostačující je následující popis tříd a sociálních skupin.

Základní model sociálně třídního složení je vytvořen pro ekonomicky aktivní část populace; doplňkový model zahrnuje populaci celou. Definiční znaky pro vymezení sociálních skupin základního modelu jsou (v pořadí podle důležitosti při tradičně pojatém obsahu):

- vlastnický sektor,
- odvětví,
- profese,
- postavení v řízení,
- kvalifikace (vzdělání).

Nejedná se ovšem o jejich vyčerpávající kombinace, ale o výběrový přístup založený na teoretických východiscích a praktické zaměřenosti vytvářeného modelu. Sociální skupiny doplňkového modelu jsou vytvořeny na základě znaků:

- stupeň ekonomické aktivity,
- vlastnický sektor,
- profese.

Logiku vytvoření obou modelů, včetně obsahu jak jednotlivých definičních znaků, tak vytvořených sociálních skupin, vystihují následující diagramy:

diagram A Československo – ekonomicky aktivní populace,

diagram B Československo – celá populace,

diagram C Polsko (kombinací obou modelů byl vytvořen model sociální struktury Polska).

Úloha o sociální diferenciaci v oblastech materiálních podmínek života může být uvažována ze dvou hledisek.

První přístup vychází ze sociálně třídní příslušnosti jednotlivce a v centru jejího řešení jsou materiální podmínky tříd a sociálních skupin (ve smyslu našich konstruktů). Výsledná zjištění zůstávají v jevové podobě a mají především popisný charakter diferenciacie v jejím sociálně třídním rozměru.

Dostáváme odpověď na otázku, jaké jsou materiální podmínky života jednotlivých tříd nebo jaké jsou rozdíly mezi třídami.

Diagram A

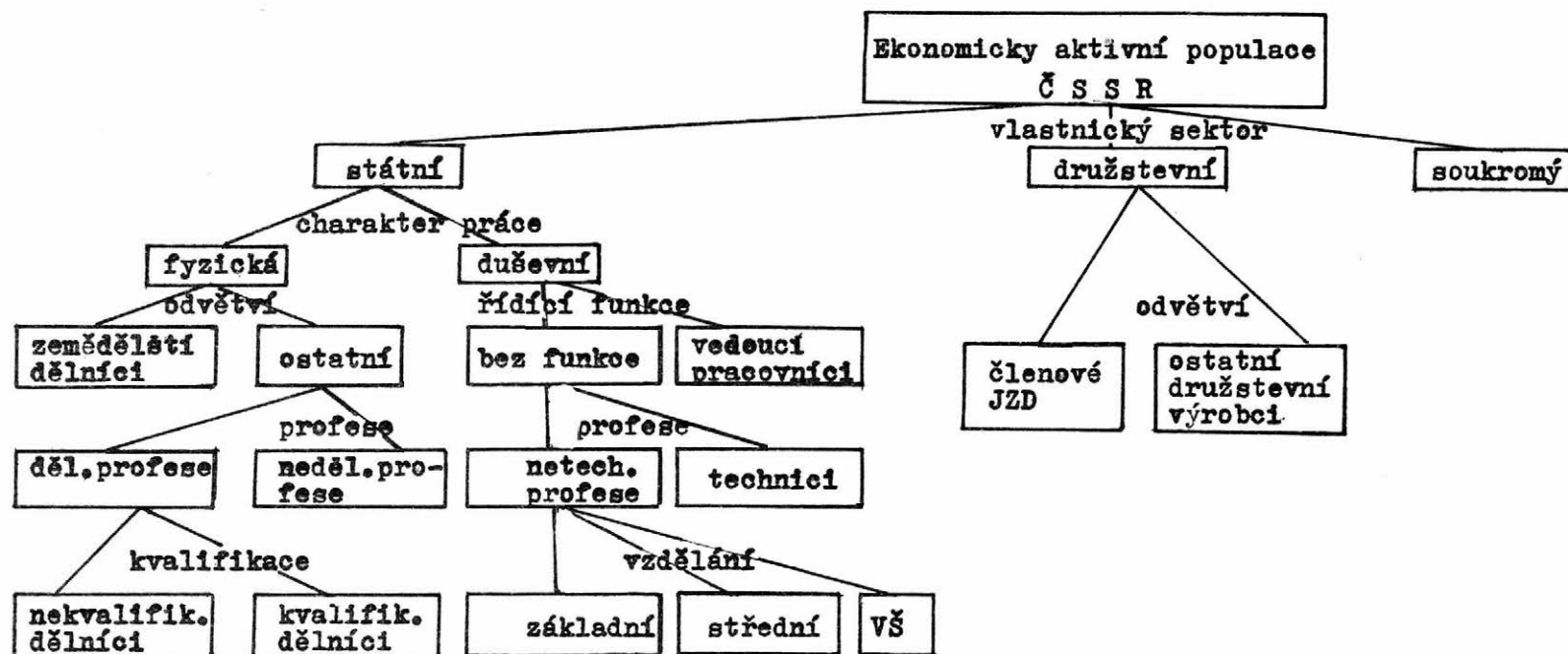

Diagram B

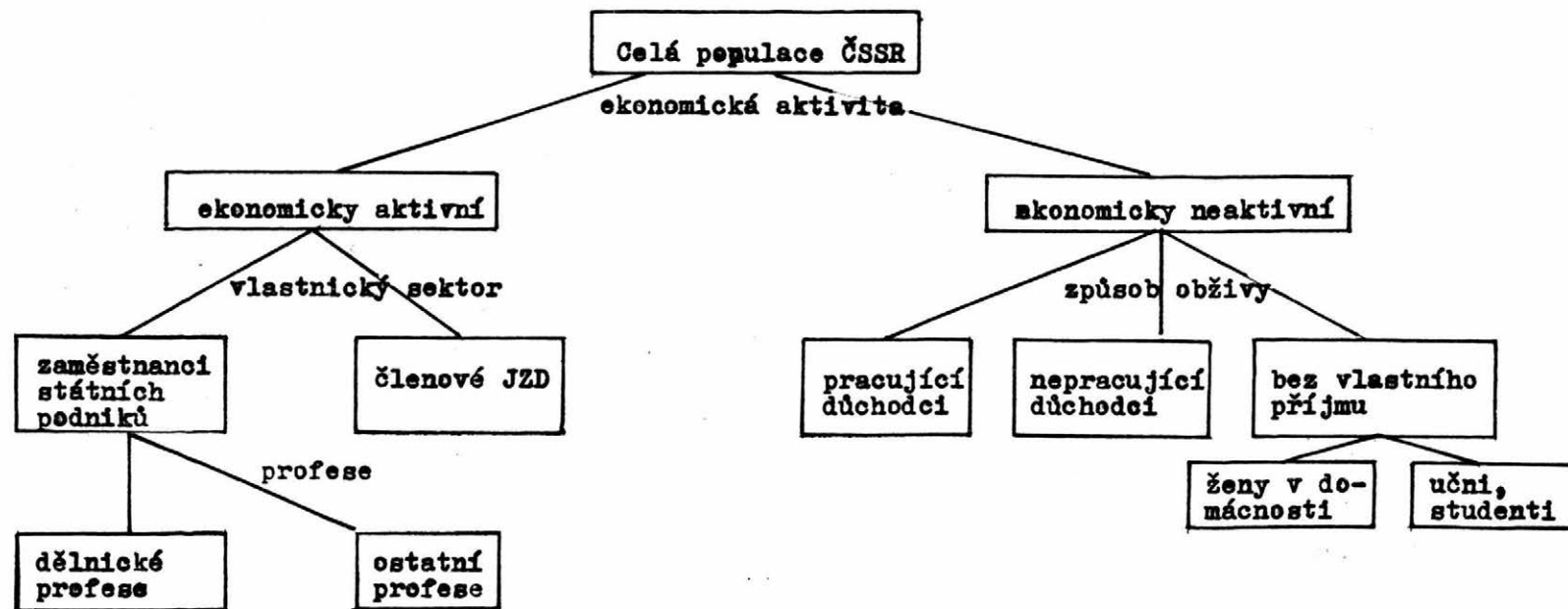
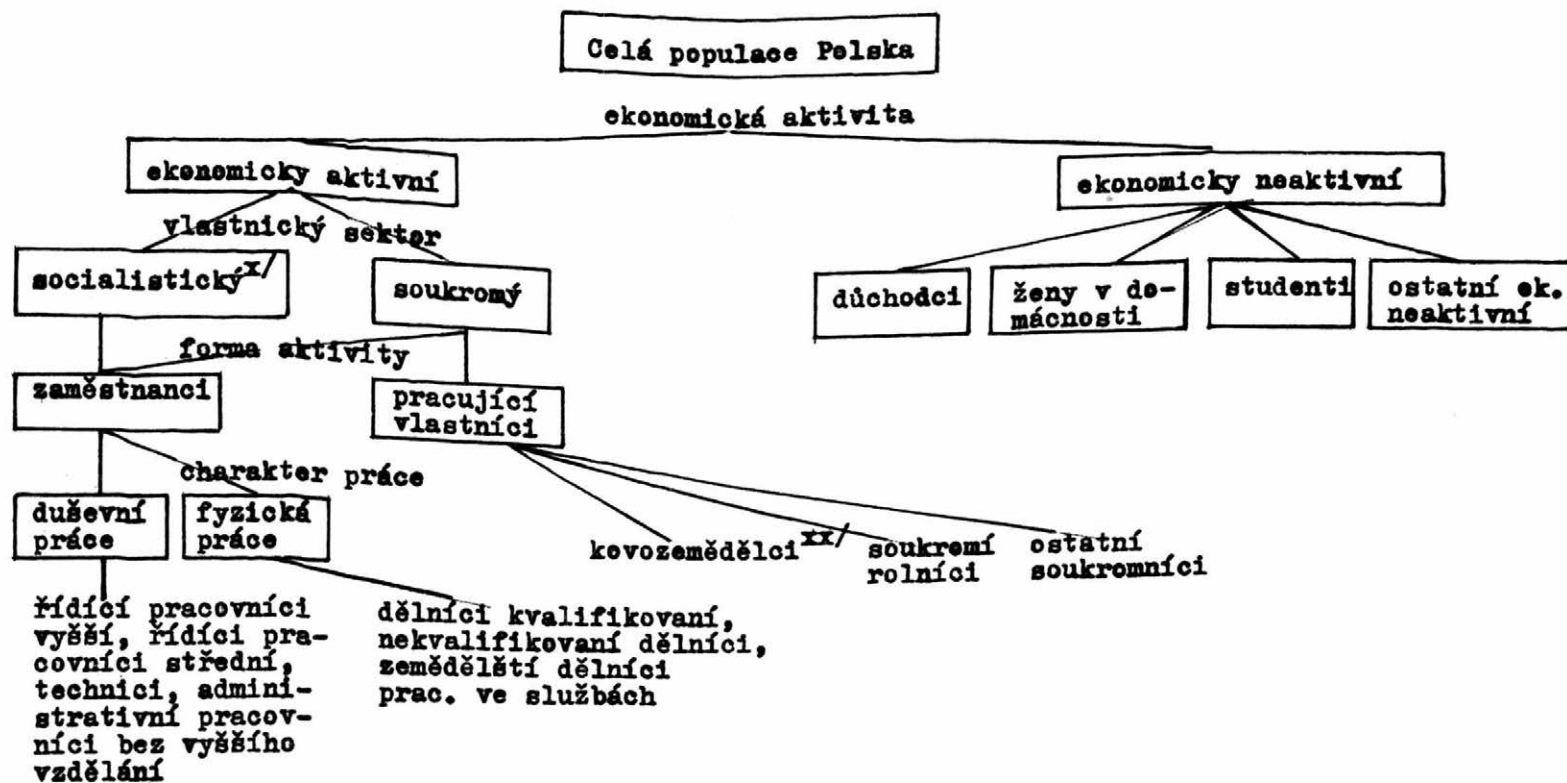

Diagram C

^{x/} státní a družstevní

^{xx/} drobní soukromí zemědělci, kteří zároveň pracují jako dělníci v průmyslovém podniku

Druhý základní přístup více zdůrazňuje odhalení příčinných souvislostí zjištěných rozdílů. V tomto přístupu je zřejmě nutné více uvažovat reálnou situaci vytváření materiálních podmínek života jednotlivce, tzn. že je třeba přinejmenším vycházet z reálně existující jednotky – základní rodiny – rodinné domácnosti. Určitá omezenost datové báze si vynutila zaměřit se v našem komplexním souboru především na popis situace.

V našem modelovém přístupu k sociální struktuře jsou zdůrazněny ty momenty, které souvisejí s tradičním pojetím sociálně třídní struktury, které vlastně odrážejí uznávané principy zdrojů diferenciací v socialistické společnosti. Doplnkový model zohledňuje navíc ty skupiny populace, které jsou buď postaktivní, nebo jinak ekonomicky neaktivní a jejichž situace v oblasti materiálních podmínek života je částečně řešena celospolečensky (zákonná rozhodnutí o minimální výši důchodu, o pomoci v mateřství apod.).

Naše výsledky by měly přinést určité zhodnocení, jak se v nejobecnější rovině sociálních skupin a tříd daří naplňovat obecné představy o funkční diferenciaci materiálních životních podmínek na jedné straně a o případných disfunkcích na straně druhé. Obdobně by se mělo ozřejmit, do jaké míry je celospolečenská regulace v oblasti sociální politiky adekvátní, zda například výše důchodů dostatečně vyrovnává inflační tendence nebo zda různé dávky v mateřství umožňují reálné uvolnění žen z pracovního procesu, respektive zda stimulují žádoucí porodnost. Základní model sociální struktury, včetně jeho rozšíření ve smyslu homogenity domácností, jejich demografických charakteristik a charakteristiky prostředí (viz dále), implikuje, že v našich analýzách materiálních podmínek se soustřeďujeme pouze na určitou, dalo by se říci základní rovinu sledování diferenciací v této oblasti.

Částečně je tento přístup vynucen datovým materiálem, částečně je záměrný. Na zvoleném stupni obecnosti se zcela vědomě nezabýváme specifickými skupinami populace z hlediska materiálních podmínek života, například určitými konkrétními socioprofesionálními skupinami v obchodu a službách (řezníci, instalatéři, autoopraváři), některými skupinami inteligence (lékaři, umělci) a už vůbec ne některými skupinami, pro něž je charakteristické určité postavení v mocenské struktuře; všechny tyto skupiny by nepochybně nebyly deprivované. Z opačného pólu pomijíme například cikánské obyvatelstvo, nevěnujeme větší pozornost mladým rodinám s malými dětmi.

4. Rozsah sociální diferenciací v materiální situaci

Vliv sociální struktury na diferenciaci materiální situace je výrazný v obou zemích. Některé vlivy se přitom projevují analogicky v obou zemích a některé jsou specifické. Specifické se zpravidla vztahují na podrobnosti.

Přehled sociální diferenciací jednotlivých dílčích ukazatelů materiálních podmínek v Polsku dokazuje, že mezi společensko-profesionálními skupinami se nejvýznamnější rozdíly projevují ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby a pak v bytové situaci. Prvkem, který je diferencován nejméně, je úroveň příjmu na jednoho člena domácnosti. Avšak tento všeobecný obraz je nutno upřesnit. (Tabulka 1a.)

Zjištění, že nejsilnější rozdíly v Polsku se týkají vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby, je pravdivé, jestliže zároveň ukazujeme diferenciaci bytové situace. Materiální situace jednotlivých sociálních skupin je totiž nejvýrazněji svázána s bytovým komfortem.⁽⁵⁾ Dalším diferencujícím činitelem je struktura vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby. Vzhledem k syntetické povaze ukazatele, jehož používáme pro charakteristiku diferenciací

(5) Velikost bytů v Polsku je negativně korelována s ukazatelem komfortu, což ovlivňuje vyrovnání celkového ukazatele bytové situace.

Tabulka 1a: Poměrné hodnoty dílčích ukazatelů materiálních podmínek života (celek populace = 100)
Polsko 1986

Sociální skupina	Příjem na hlavu	Příjem domácnosti	Vybavenost domácnosti	Bydlení
celek	100	100	100	100
ekonomicky aktivní	105	106	104	97
zaměstnanci celkem	117	111	130	123
řídící pracovníci vyšší*)	120	107	151	135
řídící pracovníci střední*)	116	109	138	121
specialisté netechnici	114	112	134	125
administrativa**)	116	111	118	118
dělníci celkem	99	103	96	95
dělníci kvalifikovaní	100	106	100	96
dělníci nekvalifikovaní	93	91	85	92
dělníci ve službách	104	111	99	101
dělníci zemědělští***)	82	79	68	81
soukromí rolníci	95	102	86	77
kovorolníci	83	96	97	79
ostatní soukromníci	117	135	157	121
ostatní ekonomicky aktivní	120	138	147	77
ekonomicky neaktivní celkem	95	86	89	108
důchodci	99	80	76	109
ženy v domácnosti	83	90	102	105
studenti	98	103	124	109
ostatní ekonomicky neaktivní	81	81	91	77

*) v čs. souboru pouze jedna sociální skupina

***) v čs. souboru skupina rozdělena podle vzdělání na dvě skupiny

****) zahrnuje i rolníky ze zemědělských družstev

ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby, jsme provedli dodatečnou analýzu jeho vnitřní struktury. V této analýze byly uvažovány jednotlivé prvky vybavenosti.(6)

Faktorová analýza nám umožnila odlišit šest hlavních složek, které celkem vysvětlují asi 50 % variantnosti vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby. Základní diferencující význam má u skupiny ekonomicky aktivních moderní stereofonní zařízení, věž Hi-Fi a video. Mezi důchodci má základní diferencující význam osobní automobil. U inteligence se osobní automobil stává součástí třetího faktoru, u dělníků faktoru čtvrtého. Osobní automobil je vždy vysoce korelován s jinými drahými předměty vybavenosti domácnosti.

Nízká životní úroveň je u dělníků indikována obyčejnou pračkou a černobílým televizorem, u inteligence dokonce nedostatkem jakéhokoli vybavení domácnosti.

Specifika domácností soukromě hospodařících rolníků způsobuje, že se mezi hlavními složkami vysvětlujícími varianty vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby objevují předměty nutné pro jejich výrobní činnost.

Zjištěné faktory ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby u polských důchodců jsou potvrzením skutečnosti, že se životní styl této skupiny liší podle doby odchodu do důchodu. Noví důchodci jsou v lepší materiální situaci a jejich vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby je prodloužením situace z doby jejich pracovní aktivity. Pro chudší důchodce je typická především lednička a vysavač.

Příjem na jednoho člena domácnosti je v Polsku nejméně diferencovaným ukazatelem celkové materiální situace. Poněkud výraznější rozdíly vykazuje celkový příjem domácnosti (uvádíme jej jako pomocnou charakteristiku). To souvisí se sociální diferenciací dvou znaků domácnosti: počtu členů domácnosti a počtu výdělečně činných členů. Výsledkem působnosti těchto činitelů je značný vzrůst příjmu na jednoho člena domácnosti (ve srovnání s úrovní celkového příjmu domácnosti) pro všechny skupiny inteligence. Naproti tomu dochází k poklesu položky v příjmu na jednu osobu u všech skupin občanů, kteří pracují v zemědělství.

Sociální diferenciacie materiální situace v Československu probíhá poněkud jinak než v Polsku. Nejvíce diferencovaným ukazatelem je příjem na jednoho člena domácnosti; dále pak je to vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby a nejméně se liší bytová situace. (Tabulka 1b.)

Situace v oblasti příjmu je v Československu mnohem vyrovnanější než v Polsku, pomijíme-li dvě sociální skupiny daného členění společnosti – výjimečně vysoký příjem na hlavu je u pracujících důchodců a mimořádně nízká úroveň příjmů se týká rodin, kde je žena v domácnosti. Vezmeme-li v úvahu pouze osoby ekonomicky pracující, je v Československu, podobně jako v Polsku, příjem na hlavu ukazatelem, který nejméně odlišuje jednotlivé sociální skupiny.

Rovněž v Československu jsme analyzovali strukturu vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.(7) Šestice vydělených faktorů ukazuje na určitou diferencovanost a jiné specifiky ve srovnání s Polskem.

První a druhý faktor vysvětlují v Československu 31–35 % celkové variance, zatímco v Polsku u dělníků a inteligence 20 %. V obou zemích jsou zdrojem rozdílů v oblasti

(6) Faktorová analýza typu VARIMAX.

(7) Seznam předmětů dlouhodobé spotřeby, který byl při výzkumech použit, není v Polsku a v Československu zcela stejný, avšak v analýzách jsme se snažili jej maximálně sjednotit. Do rozboru byly zahrnuty tyto předměty: obyčejná pračka, automatická pračka, lednička, mraznička, vysavač, šicí stroj, černobílý televizor, barevný televizor, monorádio, stereorádio, monogramofon, stereogramofon, monomagnetofon, stereomagnetofon, osobní auto, motocykl, kolo, desky, knihy, kazety, video, Hi-Fi, osobní počítač, turistické potřeby (podrobně), sportovní potřeby (podrobně). Pro zemědělce: koně, traktor, tahač, vlek.

Tabulka 1b: Poměrné hodnoty dílčích ukazatelů materiálních podmínek života
Československo 1984

	Příjem na osobu	Celkový příjem domácnosti	Předměty dlouhodobé spotřeby	Bydlení
ekonomicky aktivní celkem	100	107	108	104
zaměstnanci celkem	106	107	129	118
řidiči pracovníci	115	116	136	121
specialisté netechnici	99	103	134	122
specialisté technici	105	107	121	115
administrativa se SŠ	103	107	125	118
dělníci celkem	95	103	98	98
kvalifikovaní dělníci	97	105	102	100
nekvalifikovaní dělníci	98	105	78	86
dělníci ve službách	93	101	98	100
zemědělští dělníci	93	112	87	81
členové JZD	108	124	102	84
ekonomicky neaktivní celkem	99	83	82	91
pracující důchodci	163	114	77	97
nepracující důchodci	91	55	68	86
ženy v domácnosti	51	65	76	86
studenti	91	118	130	103

vybavenosti sportovní potřeby a moderní rozhlasové a televizní přijímače. Osobní automobil není základním diferencujícím činitelem, zaujímá další (třetí až čtvrté) místo (kromě důchodců v Polsku).

Vraťme se k údajům z tabulek 1a, 1b. Obecně lze soudit, že situace v Československu je vyrovnanější než v Polsku.

Tento závěr platí s několika výhradami. Rozdíly v hodnotách jednotlivých ukazatelů materiální situace mezi sociálně profesními skupinami jsou v Československu mnohem nižší v úrovni příjmů na hlavu pouze u aktivně pracujících. Disperze ve vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je prakticky v obou zemích stejná a v celkové bytové situaci mnohem vyšší než v Polsku.

Rozdíly mezi skupinami zjištěné v průměrných hodnotách se zostřují, provedeme-li analýzu procentního rozložení jednotlivých ukazatelů materiálních životních podmínek.

Aniž bychom se podrobně zabývali všemi zjištěnými nerovnostmi, můžeme učinit tyto závěry:

1. Jak v Polsku, tak i v Československu mají ekonomicky aktivní skupiny obyvatelstva lepší materiální situaci než ekonomicky neaktivní (musíme samozřejmě vyloučit již dříve uvedené výjimečné skupiny v oblasti příjmů v Československu a skupinu vysokoškoláků v Polsku). (8) Je však třeba zdůraznit skutečnost, že v obou zemích je relativně vysoký podíl důchodců s nadprůměrnou úrovní bytové situace ve srovnání se skupinami ekonomicky aktivními.

2. V obou zemích jsou hodnoty ukazatelů materiální situace široce chápáné inteligence (duševních pracovníků) vyšší než u dělníků. Nejvyšší úroveň všech prvků materiální situace je typická pro vedoucí kádry a odborníky s vysokoškolským vzděláním. Občas se i ti dostanou do nízkých kolonek, ale poměrně zřídka. Pro dělníky jako celou skupinu je charakteristický jak z hlediska průměrné úrovně, tak i struktury podílu jednotlivých prvků rozměr znaků jen poněkud nižší než průměrný. Avšak tato skupina je výrazně diferencována. V Polsku mají velmi nízkou materiální úroveň zemědělství dělníci (jsou zvláště vysoce zastoupeni v nízkých hodnotách u příjmu na hlavu a u vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby). V Československu existuje veliké rozpětí u jednotlivých prvků materiální situace kvalifikovaných i nekvalifikovaných dělníků a u dělníků zemědělských. Pro tyto dvě poslední skupiny je typické velmi vysoké zastoupení v kolonce „špatná bytová situace“ a „slabá vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby“.

3. Faktorem, který výrazně snižuje celkovou materiální situaci lidí pracujících v zemědělství, je bytová situace.

5. Některé další faktory ovlivňující materiální situaci sociálních skupin

Pro vysvětlení diferenciací v úrovni materiální situace : jistěných u jednotlivých sociálně profesních skupin jsme si zvolili čtyři základní činitele :

1. počet členů domácnosti,
2. vzdělání,
3. věk,
4. charakter bydliště.

Působení těchto činitelů jsme ověřovali nejen na celém souboru respondentů, ale také uvnitř základních sociálních skupin.

Jak se ukazuje, rozsah diferenciací, který vysvětlují shora uvedení činitelé u jednotlivých prvků materiální situace, je mimořádně vysoký, pokud jde o příjem na hlavu u dělníků

(8) Pro část vysokoškoláků žijících u rodičů je typický vysoký stupeň vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby.

Tabulka 2: Procentní zastoupení obyvatelstva na škále zámožnosti (celkový ukazatel podmínek života) v Polsku, Československu a Maďarsku

Úroveň materiální situace	Polsko		Československo	Maďarsko
	1982	1986	1984	1981
Nedostatek	38,2	36,9	30,2	37,4
hluboká deprivace	8,6	10,8	8,4	11,1
slabá deprivace	14,5	12,0	9,4	11,9
špatné životní podmínky	15,1	14,1	12,4	14,4
Průměrná situace	47,2	42,9	49,4	43,2
nižší průměr	27,3	26,4	22,7	25,7
vyšší průměr	19,9	16,5	26,7	17,4
Dostatek	14,6	20,2	20,5	19,4
dobrá materiální situace	9,7	10,0	14,0	11,0
elitní životní podmínky	4,9	10,2	6,5	8,4

Prameny pro Maďarsko : L. Beskid, A. Bokor, T. Kolosi,
Deprivation of Living Conditions in Poland and Hungary,
 „Sisyphus“ vol. IV. Warszawa 1987.

a inteligence v Československu. Ostatní výsledky jsou v obou zemích podobné. V Polsku mají uvedené charakteristiky největší vliv na bytovou situaci. Celkově je možno zhodnotit vliv vnějších činitelů takto:

- pro diferenciaci příjmů na hlavu má základní význam velikost domácnosti (počet osob) korelovaná záporně; na druhém místě je vzdělání, které u důchodců hraje zásadní roli (nahrazuje proměnnou bývalé příslušnosti k sociálně profesní skupině);
- diferenciaci bytové situace v obou zemích je závislá na následujících faktorech, přičemž rozdílné je jen pořadí jejich důležitosti: v *Polsku* je to 1. počet osob, 2. charakter bydliště, pro některé sociální skupiny, 3. vzdělání; v *Československu* 1. charakter bydliště a 2. počet osob nebo vzdělání. Vyjme-li z celkové bytové situace v Polsku samotný komfort bydlení, pak je pořadí faktorů v Polsku stejné jako v Československu;
- vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby je v obou zemích rozhodujícím způsobem diferencována podle stupně vzdělání.

Skutečnost, že rozložení ukazatelů úrovně materiální situace je ovlivněno různými faktory, má další významné důsledky. Závislost mezi jednotlivými prvky je slabá. Projevuje se tu dalekosáhlá dekompozice materiální situace. To se týká jak vysoké, tak i nízké úrovně. Například údaj o nedostatku v určitém prvku materiální situace neznamená, že by u jiných prvků nemohlo jít o průměrnou a dokonce vysokou úroveň. Podobně je rozporuplná situace v oblasti dostatku. To má významný vliv na hodnocení celkové materiální situace (především v Polsku).

Nekonzistentnost úrovně dílčích prvků materiální situace není v Polsku ani v Československu ničím výjimečným. Zjišťujeme ji s různou intenzitou ve všech socialistických zemích.

6. Rozložení československé a polské společnosti podle celkového ukazatele materiální situace

Globální obraz rozložení obyvatelstva na škále zámožnosti Polska a Československa je dosti podobný (ještě jednou zde připomínáme, že analyzujeme výhradně relativní hodnoty). Jinak řečeno, nedostatek v Polsku má zcela jiný obsah v konkrétním vyjádření než v Československu. Naši analýzu můžeme rozšířit o výsledky stejných propočtů pro Polsko z roku 1982 a Maďarsko z roku 1981 a můžeme prohlásit, že se ve : koumaných zemích setkáváme s podobným procentním zastoupením různé materiální situace obyvatel. (Tabulka 2.)

Československo se odlišuje od ostatních dvou : emí nejnižším podílem obyvatelstva žijícího v nedostatku. Na úkor této skupiny vzrostl podíl obyvatelstva s průměrnými materiálními podmínkami života. Tato tendence je ještě více zdůrazněna v materiální situaci ekonomicky aktivní části populace.

Polsko se odlišuje jak od Československa, tak od Maďarska tím, že má nejvyšší podíl obyvatelstva ve skupině charakterizované elitními životními podmínkami. Osmdesátá léta zde vyvolala zásadní změny. Podíl osob žijících ve velmi dobré materiální situaci vzrostl v Polsku mezi rokem 1982 a 1986 více než dvojnásobně. V této době také vzrostl v Polsku počet osob žijících v podmínkách hluboké materiální deprivace. Provedený výzkum svědčí o tom, že rozložení materiální situace v Polsku v roce 1986 se více přibližuje proporcím v Maďarsku z roku 1981 než v Československu z roku 1984, ačkoli v mezních bodech je diferencováno více než tehdejší maďarské. Materiální situace obyvatel v Československu je diferencována nejméně. V mezních bodech (hluboká deprivace a elitní životní podmínky) připomíná proporce v Polsku z roku 1982 (nejvyrovnanější rozložení jaké kdy bylo v Polsku zaznamenáno). Avšak nikdy jsme v Polsku nezaznamenali mezi pracujícími tak nízké procento hluboké deprivace jako v Československu.

Pokusíme-li se o celkové shrnutí zjištěných rozdílů v procentním rozložení na škále

zámožnosti, musíme konstatovat, že v Československu je ve srovnání s Polskem obyvatelstvo posunuto více směrem k vyšší úrovni a soustřeďuje se blíže středního bodu. V Polsku se hodnoty materiálních podmínek přesouvají směrem k nižší úrovni a současně vidíme vyšší koncentraci obyvatelstva v polohách krajně vysokých. Výsledkem toho je, že průměrná hodnota zámožnosti, propočtená pro obyvatelstvo celkem a pro ekonomicky aktivní zvláště, v Polsku činí 3,97 bodu a 3,98 bodu, v Československu adekvátně 4,18 a 4,38 bodu. Z dosud provedených analýz můžeme vyvodit tyto závěry:

1. Kombinace prvků materiální situace, tj. celkový ukazatel materiálních podmínek života, zmírňuje dříve zaznamenané rozpětí mezi jednotlivými sociálně profesními skupinami.
2. V obou zemích (ale v Polsku mnohem více) nese vysoké vzdělání a vedoucí funkce vyšší pravděpodobnost dosažení blahobytu. V obou zemích jsou nekvalifikovaní dělníci a zemědělci (v Polsku soukromě hospodařící, v Československu členové JZD) vysokým podílem zařazení v oblasti nedostatku. To je především důsledek jejich bytové situace (připomínáme, že indikátor odráží komfort bydlení).
3. V obou zemích bydlení na venkově zvyšuje možnost materiální deprivace. Avšak v Polsku je degradační vliv tohoto faktu mnohem větší než v Československu.
4. Vliv věku je v Polsku a Československu různý. V Polsku je pro dosažení dobré materiální pozice neoptimálnější střední věk (31–45 let), v Československu nad 45 let (tato závislost se týká obyvatel celkem a je výsledkem specifické materiální situace pracujících důchodců).

Počet členů domácnosti vlastně nejostřeji diferencuje materiální situaci. Velmi dobrou materiální situaci jsme zjistili především u lidí bezdětných, v domácnostech o jednom nebo dvou členech. Avšak již jedno dítě působí, že pravděpodobnost mít elitní životní podmínky klesá dvojnásobně. Šest a více členů domácnosti (čtyři a více dětí) znamená v podstatě špatné životní podmínky až hluboký nedostatek.

Jak ze shora uvedených závěrů vyplývá, mají sociální zdroje úrovně materiálních podmínek života v Polsku a Československu společné základní znaky. Pozorujeme-li určité rozdíly, pak v diferenciaci, a ne v jejich směru. Syndromem znaků, které obecně ovlivňují špatnou materiální situaci, je nízká kvalifikace spojená s dělnickým charakterem práce nebo práce v zemědělství, velký počet dětí v rodině a skutečnost, že občan bydlí na venkově. Syndrom znaků ovlivňujících velmi dobrou materiální situaci je malá rodina, vysokoškolské vzdělání, vedoucí funkce a byt ve velkém městě.(9)

Na závěr se podívejme na závislost mezi pozicí na škále zámožnosti a pocitem napětí v domácím rozpočtu.(10) Takovýto rozbor může zachytit v obou zemích pouze stupeň závislosti objektivních a subjektivních ukazatelů. Nelze tedy podle toho soudit o nacionálních rozdílech v subjektivně hodnocené materiální situaci. To vyplývá ze skutečnosti, že i když jsme si v obou zemích zvolili pro ukazatele podobnou situaci, obsah odpovědí je různý. Materiální blahobyt obyvatelstva v Polsku je nižší než v Československu, a proto tedy musí být také různé hledisko, podle něhož respondenti hodnotí způsob hospodaření a napětí domácího rozpočtu. Některé z odpovědí nenajdou ani přibližnou analogii ve druhé zemi, například v Polsku názor „peníze nám nestačí ani na potraviny“ anebo v Československu „stavba domku nepřekračuje možnosti naší rodiny“. Kromě toho odpovědi, které se ve svém znění blíží, obsahují v obou zemích rovněž jiné představy o dané situaci. Avšak i analýza zaměřená výhradně na vzájemnou závislost dvou pohledů na materiální situaci, objektivizovaného a čistě subjektivního, umožňuje vyvozovat některé významné závěry. (Tabulka 3a a 3b.)

(9) Je třeba připomenout, že ke stejným závěrům vedlo uvedené srovnání materiální situace obyvatel Polska a Maďarska. To jen potvrzuje univerzálnost zjištěných diferencujících činitelů.

(10) Škály pro vyjádření napětí v domácím rozpočtu obsahují tabulky 3a, 3b.

Tabulka 3a: Souvislost mezi objektivizovanou materiální situací domácnosti (škála zámožnosti) a jejím subjektivním hodnocením (škála odrážející napětí v domácím rozpočtu)
Polsko 1986

1. Peníze nám nestačí ani na potraviny*)
2. Peníze nám stačí skromně na potraviny, ale na ostatní nákupy nemůžeme pomýšlet
3. Žijeme velmi úsporně, abychom si našetřili na důležitější nákupy
4. Žijeme úsporně a peníze nám zásadně stačí na vše
5. Stačí nám vše bez zvláštního šetření
6. Hospodaříme jinak
7. Těžko říci

Skála zámožnosti						
1	2	3	4	5	6	7
53,1	18,8	9,6	3,8	0,7	0,0	7,1
14,1	15,8	13,4	7,6	5,8	7,1	17,9
9,4	19,7	15,0	10,9	8,0	7,1	7,1
12,5	27,0	27,8	25,0	26,8	28,6	25,0
9,4	11,6	18,5	19,5	12,3	21,4	10,7
0,0	3,5	8,5	15,9	21,0	7,1	21,4
1,5	3,6	7,2	17,3	25,4	28,7	10,8

*) Znění otázky: Která z odpovědí nejlépe charakterizuje způsob hospodaření s penězi ve Vaší domácnosti?

1. Objektivizovaná úroveň zámožnosti rodiny nenese s sebou vždy odpovídající subjektivní hodnocení situace, i když závislost obou ukazatelů je vysoká (v Polsku součinitel korelace $RHO = 0,35$, v Československu $r = 0,33$). Závislost se mezi oběma charakteristikami materiálních životních podmínek projevuje pouze na určitých stupních, v určitých hodnotách obou škál.

2. Nejsilnější souvislost mezi objektivizovanou situací a jejím subjektivním hodnocením pozorujeme samozřejmě ve středních hodnotách. To je normální sociologický jev, a proto mu nevěnujeme více pozornosti.

3. Vysoký stupeň korelace obou ukazatelů se však rovněž projevuje mezi objektivním nedostatkem (1 + 2 + 3) a názory vypovídajícími o velmi silném napětí domácího rozpočtu (odpovědi typu 1 a 2). V obou zemích 56 % obyvatel relativně chudých zároveň i takto hodnotí svoji situaci. Ovšem ostatní objektivně žijící v nedostatku se necítí v nijak horší situaci, a dokonce (především v Polsku) hodnotí svoji životní úroveň velmi vysoko.

Skutečnost, že 44 % obyvatel žijících v nedostatku nepocituje deprivaci, lze vysvětlovat různě. Za prvé je pro tuto skupinu lidí typické, že mají zpravidla velmi nízké potřeby a aspirace; za druhé námi zvolená konstrukce celkového ukazatele úrovně životních podmínek může způsobit, že lidé, kteří jsou uvedeni v kolonce nedostatku, mají jen poněkud nižší příjem, než je střední úroveň. Průměrný příjem na jednu osobu je totiž silně zkorelovaný s analyzovaným subjektivním hodnocením (Polsko $RHO = 0,26$, Československo $r = 0,31$); za třetí se liší závislost mezi stupněm zámožnosti a pocitem napětí domácího rozpočtu v základních sociálně profesních skupinách; za čtvrté je možné, že nepřesnosti v našem objektivizovaném ukazateli materiálních podmínek vyplývají především z nepřesně uvedených příjmu v dotaznících.

4. Nejslabší závislost mezi materiální situací a jejím subjektivním hodnocením vidíme

*Tabulka 3b: Souvislost mezi objektivizovanou materiální situací domácnosti (škála zámožnosti) a jejím subjektivním hodnocením (škála odrážející napětí v domácím rozpočtu)
CSSR 1984*

1. Žijeme od výplaty k výplatě, před výplatou již mnoho nezbyvá ani na jídlo, ani na provoz domácnosti*)
2. Při běžných výdajích obvykle vyjdeme docela dobře, ale již nákup ošacení nám působí potíže a musíme si vypůjčit nebo vyčerpat úspory
3. Splatem vyjdeme docela dobře, můžeme i leccos uspořit, při nákupu zboží dlouhodobé spotřeby však musíme využít půjčky
4. Nákup zboží dlouhodobé spotřeby nám většinou nečiní problémy, ale auto nebo nákladnější dovolenou si ještě dlouho nebudeme moci dovolit
5. V současné době můžeme uvažovat i o poměrně nákladných nákupech (auto apod.)
6. Ani stavba rodinného domku v podstatě nepřevyšuje možnosti naší rodiny

Škálizámožnosti						
1	2	3	4	5	6	7
27,2	15,5	17,6	9,4	7,0	3,4	2,1
39,1	39,9	34,4	33,5	24,7	20,1	10,5
27,9	34,5	36,4	39,5	42,0	47,0	44,0
5,1	8,3	9,7	14,8	19,0	21,5	25,2
0,0	1,8	1,6	2,6	7,0	6,6	16,1
0,7	0,0	0,3	0,2	0,3	1,4	2,1

*) Znění otázky: Když se zamyslíte nad současnou životní úroveň své rodiny, co byste o ní mohl(a) říci? Vyberte jen jednu z následujících možností.

v nejvyšších stupních zámožnosti. Pouze 15 % respondentů, kteří mají v Polsku relativní dostatek, prohlašuje, že „máme na vše bez zvláštního šetření“ a 33 % osob žijících v dostatku v Československu volí odpověď typu 4, 5 anebo 6. Vnější potřeby, které se často utvářejí podle vzorů a aspirací velmi zámožných lidí, působí, že dokonce elitní materiální životní podmínky nedávají pocit zadostiučinění (ve srovnání se situací v zemi).(11)

Literatura

- Beskid, L., Kolosi, T.: *Differences in Welfare*. In: *Equality and Inequality under Socialism, Poland and Hungary Compared*. Ed. by T. Kolosi, E. Wnuk-Lipinski, London 1983, s. 106-145.
- Beskid, L., Kolosi, T.: *Research Report About a Comparative Study „Industrial Workers in Five Socialist Countries“*. Sisyphus – Sociological Studies, Vol. IV. Cross-System, Comparative Studies, Varšava 1987, s. 7-26.

(11) Podrobnější informace o výsledcích komparace, o které stať informuje, najde čtenář v interní publikaci ÚFS ČSAV a ÚFS SAV „Sociální diferenciace současné československé a polské společnosti v oblasti materiálních podmínek života“. (praha 1989, s. 140.)

- Beskid, L., Kolosi, T.: *Materialnyje uslovja žizni*. Informacjonnyj Bjuleten (03 Problemnaja Komisija Akademii Nauk Socialističeskich stran) č. 83/84 Varšava 1985, s. 75–108;
- Beskid, L.: *Deprivace materiálních životních podmínek v Polsku v r. 1982*. In: *Materiální podmínky a životní styl polské společnosti v situaci hospodářské regrese*, Varšava, IFS PAN 1987.
- Beskid, L., Bokor, A., Kolosi, T.: *Deprivation on Living Conditions in Poland and Hungary*. Sisyphus, vol IV, op. cit. s. 27–58.
- Materialnyje uslovija žizni*. In: *Sbliženije rabočego klasa i inženierno-techničeskoj inteligenciji socialističeskich stran*, T.I., Praha UFS CSAV 1985, s. 158–240.

Informace o činnosti 13. výzkumného výboru ISA „Sociologie volného času“

1. Činnost 13. výzkumného výboru je spojena v prvé řadě se jménem jeho zakladatele a prvního předsedy (který je dodnes čestným předsedou), známého francouzského sociologa Joffre Dumazediera. Jestliže sociologie volného času existuje jako speciální disciplína, pak v mnohém díky jeho úsilí.

Sociologie v jeho pojetí je aktivní věda přispívající ke společenské změně: její neodmyslitelnou součástí je previzionistická a decizionistická dimenze.

Osobnost Dumazedierova ovlivnila dlouhodobě styl práce a myšlení komitétu.

2. Sociologie volného času se po léta rozvíjí v oscilaci mezi dvěma póly: vždy znovu se vrací k základním pochybnostem v otázce vymezení vlastního předmětu, v otázce teorie volného času a současně se tematicky rozvětňuje a specializuje. Výzkumný komitét hledá různé organizační formy, jimiž tento typ vývoje podněcuje. Největší přednost, kterou disponuje, je možnost vytvářet mezinárodní intelektuální obec, možnost mondializovat intelektuální potenciál.

V rámci komitétu byly například vytvořeny dlouhodobě zaměřené pracovní skupiny. Vytvářejí předpoklady pro systematictější spolupráci v některých klíčových tématech, jako jsou:

- sociální časy
- volný čas a životní styl
- volný čas a krize
- volný čas, turismus a životní prostředí
- vysvětlující rysy volného času.

Všechny uvedené skupiny se dnes podílejí na přípravě programu desíti zasedání na příštím kongresu ISA v Madridu. Přípravují tři kolektivní publikace, které zde budou diskutovány:

Leisure and Economy

Trends in Sport: a Multinational Perspective

Life Styles and Leisure

Komitét má svoji tradici i v tom, že inspiruje mezinárodní komparativní výzkumy. Nedokončený první pokus o srovnávací mezinárodní a mezisystémový výzkum z šedesátých let pokračuje dnes v sérii větších či menších srovnávacích výzkumů, založených na různých metodách. Metodologii srovnávacích výzkumů se navíc systematicky věnuje anglická socioložka L. Hantraisová.

Další forma, jejímž prostřednictvím komitét přispívá k obohacení vědeckého života, jsou mezinárodní symposia pořádaná mezi světovými kongresy. První se konalo v ČSSR ve spolupráci s ÚFS ČSAV (Liblice 1985) k tématu *Volný čas, životní styl a rozvoj kultury*. Druhé v roce 1989 ve spolupráci s Univerzitou Jaipur v Indii k tématu *Volný čas a sociální změna*.

Konečně z iniciativy a pod redakcí výkonného sekretáře T. Kamphorsta (Holandsko) vydává komitét vlastní informační bulletin *Leisure Newsletter*. Informuje systematicky o všech novinkách, ať již jde o recenze nových publikací, přehledy plánovaných mezinárodních i větších národních vědeckých setkání, zprávy z těchto setkání a informace o výzkumech.

3. K tradici komitétu patří i snaha vyjít za hranice vědeckého zkoumání a spolupracovat s různými mezinárodními organizacemi, jejichž funkcí je ovlivňovat politiku volného času. Sem patří především spolupráce s ELRA (European Leisure and Recreation Association) a WLRA (World Leisure and Recreation Association). Je to zajímavé a podnětné spojení. V těchto organizacích se totiž scházejí vědci spolu s managery, politiky, architekty a urbanisty, aby diskutovali velké problémy volného času v současném světě.

4. Po celou dobu svého trvání je komitét otevřený dialogu Západ–Východ, jemuž se vždy dařilo, díky tolerantní atmosféře vzájemného respektu. Také složení vedení komitétu vždy indikovalo zmíněnou atmosféru (polská socioložka Anna Olszewska byla po dvě období předsedkyní, B. Filipcová (ČSSR), G. Fukáč (MLR) jsou dlouholetými členy vedení).

V poslední době (za předsednictví S. Parkera z Velké Británie) se daří rozšiřovat okruh členů komitétu ve dvou směrech: příliv mladých sociologů a sociologů rozvojových zemí.

Blanka Filipcová

Informace o činnosti 28. výzkumného výboru ISA „Sociální stratifikace a mobilita“

Výzkumný výbor 28 patří mezi ty, které sdružují natolik vědecky plodné sociology, že pro jednotlivce je obtížné obsáhnout všechny dosažené výsledky, permanentně sledovat dosažený pokrok v mnoha oblastech výzkumného zájmu. Proto se soustředíme pouze na informace, které jsou pro práci tohoto komitétu *podle našeho názoru* charakteristické pro období uplynulých pěti let, přičemž připouštíme, že námi provedený výběr profilujících vědeckých aktivit a výsledků je zatížen značnou dávkou subjektivity.

Zasedání RC28 se konají pravidelně dvakrát ročně a podle místa konání jsou navštěvovány asi třiceti až sedmdesáti *aktivními* účastníky. Samozřejmým standardem účasti je ústní i písemná prezentace původního a nového výsledku. Jádrem těchto vystoupení tvoří empirické analýzy věnované problematice sociální nerovnosti, stratifikace, mobility, třídní a vzdělanostní struktury atd. Specifickým rysem je značná metodologická vyspělost analýz i běžné používání všech přiměřených statistických metod, zejména však těch, které jsou určeny pro testování hypotéz a adekvátnosti konstruovaných výkladových modelů. Vědecká poctivost a erudice i hloubka a ostrost vědeckých diskusí jsou typické pro každé zasedání i většinu referátů.

V teoretické poloze bylo možno zhruba od počátku osmdesátých let zaznamenat určitý posun. Dříve převažovaly stratifikační koncepty, reprezentované především „americkou“ školou, navazující na tradici Blau a Duncana a opírající se do značné míry o Parsonsovy teoretické přístupy. Základní testované hypotézy se v tomto směru výzkumu opírají o teze o industrializaci, rozšiřování univerzalizmu, přechod od dominující role alokačních mechanismů k meritokratickým principům, přechod od askriptivních kritérií pro dosahování pozic a statusu ke kritériím výkonným a zásluhovým. Kromě tradičního výzkumu sociální mobility jsou typickým reprezentantem tohoto směru analýzy determinant procesu dosahování vzdělanostních a socioprofesionálních pozic a statusu a jejich výkladové modely (status attainment models), postavené na vyspělých statistických metodách kauzálního modelování. Za všechny protagonisty tohoto směru jmenujme alespoň R. M. Hausera, jehož vědecký záběh je však daleko širší.

Významnou protiváhu tomuto směru vytvořila v posledním období „evropská“ škola, podle níž osou výkladu sociálních nerovností a jejich reprodukce je (v rozporu s názvem výzkumného komitétu) třídní struktura společnosti a která se opírá o některé teoretické postuláty klasického marxismu a post- či neomarxistické sociologie. Předním reprezentantem tohoto směru je například J. H. Goldthorpe. Tematicky je takto založená výzkumná orientace základem rozsáhlého komparativního výzkumu sociální mobility ve vyspělých zemích, známého pod názvem CASMIN (comparative analysis of social mobility in industrial nations), který je mimochodem sponzorován západoněmeckou automobilkou Volkswagen. Jde o projekt přinášející celou řadu zásadních výsledků – dosud bylo připraveno nejméně dvacet pracovních statí, z nichž řada byla již publikována v odborných časopisech. Připravované monografie z tohoto projektu budou s velkou pravděpodobností významnými mezníky ve vývoji této oblasti sociologie, podobně jako jimi byly Blau a Duncanova *American Occupational Structure* a Featherman a Hauserova *Opportunity and Change*.

Konečně třetí profilující téma – nejmladší a nejbouřlivější se rozvíjející – představují tzv. analýzy životních historií, historií událostí (life history, event history, life courses analysis). Metodologicky mají své kořeny v biologickém, ekonomickém a demografickém výzkumu a jejich cílem je především odstranit zjednodušení imanentní všem „klasickým“ přístupům, tj. pojetí statusu či třídní pozice jako více či méně stabilní proměnné a nahradit je dynamickým modelováním průběhu sociálního života jedince, který „statické“ fezy nemohou postihnout. Vybereme-li opět pouze jednoho reprezentanta tohoto směru, pak je jím Karl-Ulrich Meyer, vedoucí redaktor u nás bohužel prakticky neznámého *European Sociological Review*.

Typickým rysem uplynulého období je výrazná koncentrace na *komparativní* projevy a analýzy a určitý ústup od národně specifických problémů a studií. Podmínky pro zapojení do těchto komparativních projektů jsou obvykle značně „tvrdé“: jde především o disponování kvalitním datovým souborem, který

může být poskytnut všem účastníkům projektu, dobrou metodologickou připravenost národních partiipantů a jejich schopnost pravidelně produkovat kvalitativní výsledky, samozřejmostí je statistická erudice a schopnost používání nejvyspělejších i nejnovějších metod a technik.

Komparativní perspektiva je vynucena obecnějším charakterem řešených otázek, snahou odhalovat společné, do jisté míry univerzální rysy sociální, třídní a stratifikační struktury vyspělých společností, jejího utváření a vývoje. Toto úsilí začíná přinášet první hluboké výsledky. Typickým příkladem může být například více než desetileté intenzivní testování dnes již všeobecně známé tzv. FJH (Featherman, Jones a Hauser) hypotézy o zásadní podobnosti endogenních mobilních režimů, které, jak už to obvykle bývá, v průběhu výzkumu modifikovanou verzí této hypotézy potvrdilo. Jedním z klíčových faktorů, na něž je soustředěna pozornost, je vliv politických a státních opatření a zásahů směřujících k oslabování daných nerovností a změně mechanismů jejich reprodukce. Hlubším řešeným problémem jsou meze, možnosti a efektivnost cílevědomého společenského ovlivňování strukturních procesů. Z našeho hlediska zajímavé a jistě značně překvapivé je zjištění, že ani zařazování socialistických zemí do souboru testovaných zemí (jde především o Maďarsko a Polsko) obvykle zásadně nemodifikuje výsledky, nenutí vytvářet specificky socialistické vzorce, modely apod. Jinak řečeno, hladina a vzorce sociálních nerovností, alespoň tak jak jsou v daných empirických analýzách zachyceny, se v socialistických zemích podstatně neodlišují od těch, které analýzy identifikují ve vyspělých západních zemích.

Dalším zajímavým momentem z posledního období je snaha překročit „klasický“ tematický rámec výzkumu, hledat nové oblasti, v nichž lze studovat sociální nerovnosti, jejich kořeny a projevy, a spolu s tím i snaha o hlubší pochopení mechanismů jejich utváření. Komparativní perspektiva je v tomto úsilí přirozeně cenným nástrojem. Jako příklad uveďme projekt organizovaný H. B. G. Ganzeboomem a D. J. Treimanem *Koreláty sociální stratifikace a životní styl*, který je soustředěn především na projev sociálních nerovností a diferenciace v oblasti životního stylu a jejich zdroje v sociální struktuře či stratifikaci společnosti a roli integračního transferu a transmise ve formování daných rozdílů a nerovností. První výsledky byly prezentovány na zasedání RC28 v dubnu 1989 v Utrechtu. Druhý, právě startující projekt je zaměřen na testování vlivu školských a vzdělanostních reforem na snižování relativních nerovností v přístupu ke vzdělání ve vyspělých zemích (organizátory projektu jsou Y. Shavit a P. Blossfeld). Podobně jako v prvním případě jde rovněž o komparativní projekt, do něhož je předběžně zahrnuto více než deset zemí. Výsledky obou projektů budou prezentovány na zvláštních sekcích zasedání RC28 během světového sociologického kongresu v Madridu.

Participace sociologů ze socialistických zemí na práci komitétu není vyrovnaná. Tradičně dobrou pozici si díky časté účasti na zasedáních a kvalitě prezentovaných analýz udržují polská a maďarská sociologie (důkazem prestiže maďarské sociologie je i skutečnost, že v uplynulém období byl například prezidentem komitétu R. Andorka). Sociologové z ostatních socialistických zemí se na zasedáních objevují jen zřídka. Pozici Československa charakterizuje, což není neobvyklé, značný rozpor mezi institucionální bází

(1) Do poloviny osmdesátých let vytvářela v RC28 povědomí o československé sociologii prakticky pouze práce P. Machonina a kol. *Československá společnost*, zprostředkovaná statěmi P. Machonina a Z. Šafáře, které byly publikovány v mezinárodních časopisech. V posledním období byly na komitétu prezentovány následující příspěvky: P. Matějů *Democratization of Education and Educational Mobility in Czechoslovakia and Hungary* (Budapešť 1984), P. Matějů: *On Some Problems of Cross-System Comparisons of Educational Mobility* (Řím 1986), I. Gabal: *Cultural and Educational Reproduction in Czechoslovakia* (Norimberk 1987), I. Gabal a M. Boguszak: *Development of Educational Homogamy in Czechoslovakia* (Berkeley 1987), J. Peschar a P. Matějů: *Level and Opportunities in Czechoslovakia and the Netherlands. Hope for Educational Reforms?* (Madison 1988), P. Matějů a M. Boguszak: *Residential and Class Mobility in Czech Lands and Slovakia. An indirect test of industrial and systemic effects on class mobility* (Utrecht 1989), M. Boguszak a I. Gabal: *Historical and Systemic Change and Individual Response: the Case of Educational Homogamy and Heterogamy in Czechoslovakia* (Utrecht 1989), M. Boguszak: *Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility. The Model of Core Social Fluidity Applied on Czechoslovakia* (Utrecht 1989), P. Matějů: *Family Effect of Educational Attainment in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. Cultural and economic resources of inequality in comparative perspective* (Utrecht 1989).

a individuální aktivitou. Československé účasti nebrání pouze nedostatek finančních prostředků pro řadové pracovníky, ale i složité administrativní bariéry pro členství. Exekutiva komitétu naštěstí přihlíží při udělování členství k zájmu a zejména k aktivitě uchazečů na zasedáních. Díky tomu jsou, bez ohledu na zmíněné bariéry vytvářené k tomu příslušnými úřady, za členy komitétu považováni tři sociologové: P. Matějů (od roku 1984), I. Gabal (od roku 1987) a M. Boguszak (od roku 1989). Od roku 1984 jsou na zasedáních komitétu víceméně pravidelně diskutovány i československé příspěvky.⁽¹⁾ Ačkoliv z hlediska publikací v mezinárodních časopisech je v dané oblasti československá sociologie nadále exotem, je možné konstatovat, že jedním z výsledků trvalého úsilí o zapojení do práce komitétu je i účast československých sociologů na dvou ze tří výše uvedených projektů komitétu (na projektu *Koreláty sociální stratifikace a životní styl* participují M. Boguszak, I. Gabal a P. Matějů, na projektu orientovaném na vzdělanostní mobilitu spolupracují M. Boguszak a P. Matějů). Výsledkem systematictější československé účasti na práci komitétu je i nabídka, aby ÚFS ČSAV uspořádal jarní zasedání v roce 1991 v Praze.

Závěrem připojme poznámku o osobních postojích autorů této informace k práci komitétu. Souhlasíme s většinou členů komitétu v tom, že otázky stupně a povahy sociálních nerovností a zdrojů jejich reprodukce v jednotlivých společenskoeconomických systémech, stejně jako otázky spojené s konceptualizací sociální spravedlnosti patří k profilujícím tématům soudobé sociologie. Přestaly přitom být akademickým tématem, což mimo jiné znamená, že řešení těchto otázek má více či méně těsný vztah k řešení existujících sociálních problémů. Individuální angažovanost a osobní názor se však na tomto poli stávají plodným příspěvkem pouze za předpokladu solidní vědecké práce, a to bez ohledu na to, zda se jedná o příspěvek k řešení teoretických otázek nebo o empirickou analýzu (ideálem stále zůstává spojení teoretického konceptu s empirickou analýzou).

Angažovanost osobního postoje či názoru však neospravedlňuje pomíjení či dokonce ignoraci dlouhodobě kumulovaného teoretického a empirického poznání. Čím důsledněji je z práce komitétu odstraňována politicky či ryze ideologicky laděná konfrontace (pokusy o čistě ideologické či politické zneužití dat ze socialistických zemí byly vždy ostře odsouzeny a prakticky se již neobjevují), tím větší důraz je kladen na věcnost diskuse a vědeckou angažovanost. Jak tato angažovanost, tak způsob argumentace, věcné vedení diskuse, respektování odlišných stanovisek i dlouhodobé navazování již dosažených výsledky pro nás mohou být vzorem.

Marek Boguszak, Ivan Gabal, Petr Matějů

Informace o činnosti 34. výzkumného výboru ISA „Sociologie mládeže“

Výzkumný výbor Sociologie mládeže byl ustaven jako 34. výbor Mezinárodní sociologické asociace. Jeho založení vyplynulo z rostoucí pozornosti věnované otázkám mládeže na světových kongresech ISA. Již do programu kongresu ve Varně v roce 1970 bylo zařazeno zasedání pracovní skupiny *Mládež – faktor změn*, které proběhlo ve třech sekcích. Významnou úlohu zde sehrála iniciativa západoněmeckého sociologa René Königa. Následné organizační kroky však neumožnily konstituovat na základě této pracovní skupiny výzkumný výbor. Zmíněné organizační nedostatky i malá kontinuita práce v období mezi kongresy se projevil v tom, že v roce 1974 na kongresu v Torontu byla do programu zařazena pouze jednání pracovní skupiny *Problémy mládeže* a ad hoc skupiny *Sociologie mládeže*. Tato ad hoc skupina byla utvořena pod vedením O. Badiny z Rumunska. V roce 1975 požádalo 45 účastníků zmíněné ad hoc skupiny exekutivu ISA o ustavení výzkumného výboru a v téže roce byl výzkumný výbor skutečně ustaven. Jeho předsedou se stal O. Badina.

Na práci výboru se v následujícím období velmi intenzivně podílel Ústav vědeckých výzkumů mládeže v Sofii a Německý ústav mládeže v Mnichově, který od roku 1981 začal vydávat *Mezinárodní zpravodaj pro výzkum mládeže* (BIR).

Rozvoj práce 34. výboru však lze datovat především od kongresu v Mexiku v roce 1982. Zde se sešlo přes 100 výzkumníků, kteří jednali v šesti sekcích. Předsedou byl zvolen ředitel Ústavu vědeckých výzkumů mládeže v Sofii prof. P. E. Mitev.

Činnost výboru se pak systematicky zaměřila na rozvoj sociologie mládeže v mezinárodních kontex-

tech. Uskutečnila se řada vědeckých konferencí, byly realizovány mezinárodní výzkumné projekty, vydány společné publikace apod.

V tomto duchu se rozvíjela další práce i po světovém kongresu v New Delhi v roce 1986, kdy předsedou byl zvolen prof. J. Hartmann ze Švédska.

Za nejvýznamnější mezinárodní projekt lze v současné době považovat výzkum *Evropská mládež a nové technologie*, na jehož řešení se dnes podílí 14 zemí, včetně Československa. Koordinaci tohoto projektu převzalo Evropské koordinační středisko pro výzkum a dokumentaci v sociálních vědách ve Vídni.

Pro léta 1987–1990 bylo do plánu vědeckých aktivit 34. výboru zařazeno 25 konferencí. Místem jejich konání byly nejen evropské země, ale i Egypt, Izrael, USA, Uruguay, Indie, Čína a Austrálie.

Jedna z těchto konferencí se v roce 1988 konala v Domě vědeckých pracovníků v Liblicích. Československá sociologická společnost ČSAV, Ústav marxismu-leninismu Karlovy univerzity a Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV uspořádaly konferenci *Sociální rozvoj mládeže a její perspektivy*. Při této příležitosti zasedalo i předsednictvo výzkumného výboru.

Od počátku roku 1989 byla práce výboru zaměřena na přípravu programu sekcí výzkumného výboru pro Světový kongres v Madridu. Kromě dvou pracovních jednání výboru je plánováno 11 sekcí, jejichž zasedání proběhnou od 9. do 12. července. Tři z nich byly připravovány ve spolupráci s dalšími výzkumnými výbory (s výzkumným výborem 04: *Sociologie vzdělání*, výzkumným výborem 06: *Výzkum rodiny* a s výzkumným výborem 30: *Sociologie práce*), které tematicky navazují na otázky výzkumu mládeže.

Značná pozornost byla věnována i organizačním otázkám, mimo jiné i přípravě voleb do předsednictva výboru pro období po kongresu v Madridu.

Závěrem je možné konstatovat, že příprava kongresu byla úspěšným vyústěním systematické čtyřleté práce výboru. Je proto možné očekávat, že problematika mládeže bude významným přínosem pro řešení základního tématu kongresu *Sociologie za jeden svět – jednota a různorodost*.

Dalibor Holda

Moskevská konference o soudobé západní sociologii

Pravidelným každoročním setkáním pokračovala činnost problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, která se zabývá realizací projektu *Metodologické problémy studia soudobé západní sociologie*. Moskevské setkání sociologů šesti zemí proběhlo ve dnech 16.–20. října 1989. Československá delegace mohla hned v úvodu předložit první výsledek dosavadní práce – sborník *Soudobá teoretická sociologie na Západě* (Příspěvky ke kritické analýze), který vydal Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV jako svou interní publikaci. Sborník podává dosti přesnou představu o tom, jak je činnost komise orientována tematicky, jaké jsou charakteristické rysy použité metodologie a v čem věcně spočívá změna v přístupu ke studiu, tedy analýze a vědecké kritice soudobého nemarxistického sociologického myšlení. Protože téměř všechny stati ve sborníku publikované byly předmětem moskevského jednání, podáme alespoň jejich stručnou charakteristiku.

Sborník uvozuje programová studie sedmi polských sociologů vedených Edmundem Mokrzyckim, který se setkání v Moskvě bohužel neúčastnil – *Metasociologická východiska nejnovějších teoretických tendencí v sociologii*. Přes nevelký rozsah je studie informačně mimořádně bohatá a metodologicky neobyčejně podnětná. Především uvádí soudobou sociologii do celkového kulturního kontextu (*Marian Kempny*), pak analyzuje kategorii každodennosti jako základ interpretativních tendencí v moderní sociologii (*Jan Poleszczuk*), uvádí sociologii do vztahu k sémiologií (*Anna Giza*) a historiografii (*Joanna Kurczewska*), zkoumá na příkladu koncepce Jürgena Habermase kritické funkce sociologie v moderní společnosti (*Joanna Sujecka*) a v závěru formuluje přímo fundamentální epistemologická témata moderní sociologie ve studiích Edmunda Mokrzyckého (Tzv. silný program sociologie vědění) a Heleny Kozakiewiczové (Epistemologický fundament sociologie: klasické zdroje obtíží nové sociologie). Na moskevském setkání nebyl posuzován další text H. Kozakiewiczové, který je ve sborníku publikován, totiž úvaha o vztahu mezi sociologií a filozofickým realismem (na příkladu sociologie W. Outhwaita), ale

podstatně rozšířená a prohloubená varianta epistemologické „kritiky sociologického rozumu“, již se autorka několik let intenzivně zabývá. Studie československé socioložky Dilbar Alijevové, *Formy historické sebereflexe v soudobé nemarxistické sociologii*, byla beze změn přijata všemi sociology přítomnými na moskevském setkání a právem charakterizována jako příklad vysoce profesionálně odvedené práce, ba dokonce jako standard, který by měl být závazný i pro ostatní členy autorského kolektivu. Studie D. Alijevové otevírá komplex naprosto zásadních otázek metodologické a metateoretické povahy, bez jejichž řešení, nebo alespoň pokusu o ně, se nelze při studiu západní sociologie pohnout významněji dopředu. Jde o takové otázky, jako je problém vztahu teorie a historie, stanovení kritérií klasifikace sociologických směrů a škol, paradigmatický přístup ke studiu dějin sociologie atd. Druhý československý příspěvek ve sborníku publikovaný, totiž stať Miloslava Petruska, *Koncepce kulturního kapitálu v soudobé západní sociologii*, na moskevském setkání byla sice pozitivně oceněna, diskutována však byla jiná studie téhož autora, totiž analýza sporů, které se v soudobé západní sociologii vedou kolem tzv. *teorie struktury Anthonyho Giddense*. V definitivní verzi bude stať ještě doplněna o charakteristiku nejnovější práce A. Giddense, jež má povahu syntetického kompéria, aby bylo možno odpovědět – třeba hypoteticky – na otázku, zda Giddensova teorie je skutečně teoretickým objevem nebo pouze verbálně odlišnou variantou tezí, jež jsou více méně dávno známy z jiných koncepcí a směrů. M. Petrusk poukázal na některé přímo se vnučující analogie s pracemi J. L. Fischera a I. A. Bláhy, jež pohříchu Giddens ovšem znát nemohl. Také studie Alexandra Filippova, *Filozofická antropologie a teoretická sociologie*, byla v Moskvě diskutována a v zásadě bez podstatných výhrad přijata. Tematický komplex týkající se fenomenologické orientace v soudobé sociologii je ve sborníku reprezentován mimořádně fundovanou studií německého sociologa Michaela Thomase o aktuálních trendech a pojetích *fenomenologicky orientovaných směrů sociologické teorie v NSR*, kolem níž se na moskevském setkání vedla zajímavá a plodná diskuse. Například Lena Rutkevičová formulovala několik výhrad k Thomasovu pojetí vztahu německé fenomenologie a americké fenomenologické sociologie, které však autor studie poučeně a věcně vyvrátil. Stať Koljo Koeva z Bulharska *Cizota jako kontext a jako problém soudobé společenské vědy na Západě* je příkladem sociologické esejistiky na mimořádně vysoké úrovni věcné i jazykové. Takto byla také v diskusi posuzována, autorovi bylo nicméně doporučeno, aby pro potřeby společné publikace doplnil některé informace a bibliografické údaje, bez nichž je text pro nezasvěceného čtenáře místy málo srozumitelný. Studie Ivana Muchy z právnické fakulty Univerzity Karlovy o *Luhmannově ambiciózním teoretickém projektu* v Moskvě diskutována nebyla, protože československá delegace neměla k dispozici ruský překlad. Studie Vladimíra Müllera o veřejnosti jako prostoru komunikativního jednání v *sociologické interpretaci Jürgena Habermase*, kterou autor pro potřeby společného projektu dále propracoval, byla přijata s doporučením, aby byla doplněna o informaci o diskusích a sporech kolem Habermase v duchu obdobném, jako je koncipován „spor kolem Giddense“ ve studii Petruskové.

Kromě těchto studií, jež jsou zařazeny ve sborníku, který byl kolegům v Moskvě předložen, byla diskutována studie Georgije Foteva z Bulharska o *základních tendencích v soudobé americké sociologii*. Fotev jako centrální metodologické a metateoretické téma s výraznými etickými následky formuloval problém vztahu mezi tolerancí a diskusí v moderní sociologii a pokusil se odpovědět na otázku, „jak je možný dialog v pluralistické sociologii“. Sám fakt teoretického pluralismu v západní sociologii Fotev na rozdíl od tradičního pojetí (a to jak marxistického, tak „kuhnovského“) interpretuje jako stabilizující faktor, který sám o sobě neindikuje a ani v minulosti neindikoval žádnou vnitrovědní krizi. Právě toto téma – téma *multiparadigmatické struktury moderní sociologie* – bylo jakousi červenou nití, která procházela všemi dny intenzivních diskusí. Fotev navrhl několik orientačně formulovaných dilemat soudobé sociologie (v jeho pojetí jde především o dilemata teoretická – empirická, pozitivistická – antipozitivistická, mikro – makrosociologická orientace), jež pak byla v další diskusi modifikována a doplňována (např. rumunský sociolog Stefan Costea navrhoval sociologické dichotomie třídní – akademická, angažovaná – „valuefree“, orientovaná na obecné problémy společnosti – orientovaná na zkoumání konkrétní společenské formace, sovětský sociolog Svetozar Efirov doplnil dichotomii národního a všelidského atd.). Rumunští sociologové předložili studie, které většina ostatních účastníků znala z Prahy, totiž studii o *dialektice národního a univerzálního Stefana Costea* a studii Iona Ungureanu, *Paradigmatická struktura soudobé západní sociologie*. Obě studie byly v zásadě akceptovány.

Na setkání v Moskvě, které řídil Jurij Davydov, vystoupilo dále několik sovětských sociologů, kteří přednesli teze svých kapitol budoucí společné publikace. Alexandr Kovaljov se zamýšlel nad osudy

evolucionismu v přírodních vědách a sociologii, Jurij Davydov podrobně komentoval své teze *Soudobá sociologie při hledání svých východisek* a Svetozar Efirov vyvolal vášnivý spor o svou koncepci narcistické interpretace tradiční marxistické kritiky soudobých západních teorií. V této souvislosti se ostře diskutovalo nejen o tom, co je to „třídní přístup v sociologii“, ale také o celé řadě vysoce aktuálních politických otázek, jak ostatně v dnešní Moskvě ani nijak není možné. Ke smířování rozpálených hlav zejména při diskusích o politicky exponovaných problémech přispíval svým neobyčejně kultivovaným přístupem Genadij Batygin. Posledního dne jednání se účastnil také ředitel Sociologického ústavu AV SSSR Alexandr Jadov, který však nevystoupil s poměrně obvyklou ředitelskou zdravicí, ale okamžitě se věcně a produktivně zapojil do diskusí, které se právě vedly o dezideologizaci vědy, o „potřebě neideologické vědy v rámci vědy světové“, ale také o povaze soudobé obecné sociologické teorie, o možnosti empirického „dokazování“ logicky kontradiktorních prakticko-politických koncepcí atd.

Na závěr jednání byl schválen protokol, který hodnotí práci skupiny a formuluje další výzkumná témata. Bulharský sociolog G. Fotev navrhl, aby skupina byla přejmenována (návrh zní v češtině poněkud kostrbatě – Historie a teorie sociologie). Po diskusí, v níž rumunští kolegové vyslovili některé výhrady, ale současně také pozitivní náměty k protokolu, bylo rozhodnuto, aby na příštím setkání, jež se bude konat v roce 1990 v Berlíně, byla prodiskutována vhodnost a nosnost těchto základních témat:

- Proměny v chápání předmětu sociologie
- Pokusy o novou syntézu teoretického vědění v sociologii
- Sociologie a postmodernismus
- Pluralismus a dialog v soudobém sociologickém myšlení
- Národní a univerzální v sociologické diskusí
- Paradigmata sociální změny
- Sociologie a utopie.

Intenzivní jednání komise, jehož se za ČSSR osobně účastnili D. Alijevová z FF KU v Bratislavě a Miloslav Petrusek z ÚFS ČSAV, bylo v mnoha ohledech mimořádně poučné. Budeme-li k sobě nekritičtí, můžeme konstatovat, že minula doba, kdy jsme ve studiu a analýze západních teorií měli před ostatními socialistickými zeměmi někdy dokonce dosti značný náskok. Budeme-li však k sobě naprosto upřímní, musíme přiznat, že jsme značně zaostali, protože naše původní tvorba i překladová aktivita prostě nesnese srovnání dnes již se žádnou evropskou zemí socialistického společenství. Tento vědecký, ale i kulturní dluh je ovšem třeba začít rychle splácet. Druhým významným poučením je pak to, že se značně zvýšila úroveň a kultura diskuse, rozuměj – náročnost na věcnou a fundovanou argumentaci, kterou dnes již nelze zastoupit žádným slovním zaklínadlem. Chceme-li být a zůstat partnery v dialogu, budeme muset důsledně vymýtit verbalismus a prázdné fráze z našich textů a projevů. Polská socioložka Helena Kozakiewiczová na setkání v Moskvě poněkud provokativně (ale jak a proč jinak?) vyostřila diskusi kolem „obecné sociologické teorie“, když se zeptala – jaký je rozdíl mezi obecnou teorií a grafomanií? Nebezpečí, že žádný rozdíl mezi těmito dvěma sférami lidských činností nebude, je ovšem značné. Platí to však nejen pro západní teorie, které byly předmětem zájmu na moskevském setkání.

Miloslav Petrusek

Seminář skupiny pro kvalitativní analýzu

Ve dnech 23. až 25. října 1989 proběhlo v Alšovicích v pořadí již třetí setkání skupiny pro kvalitativní analýzu, jež byla ustavena jako pracovní skupina při sekci metod a technik Československé sociologické společnosti v dubnu tohoto roku.

Jednání semináře se pohybovalo v obsahovém rámci předběžného programu nastíněného při prvním červnovém setkání skupiny M. Petruskem v jeho přednášce o vztahu kvantitativních a kvalitativních metod v sociologii. Svým zaměřením navazovalo rovněž na zářijové setkání skupiny, kde se diskutovalo o možnostech použití kvalitativních metod v sociologii města (T. Krivdová), o metodách biografických (Z. Kusá), a o biodromální psychologii (D. Ondrušek).

Alšovické setkání uvedl L. Rabušic (katedra sociologie, Brno) seznámením s *Průvodcem po kvalitativní analýze sociálního prostředí* (Loflandovi 1984). Pozornost byla věnována především zúčastněnému pozorování a hloubkovému interview. Práce, která je inspirována přístupy antropologů, řeší především

problém vstupu do prostředí, jež má být zkoumáno, již menší pozornost je věnována konečné analýze dat. Různá sociální prostředí jsou přitom typologizována právě z hlediska obtížnosti přístupu. Úvodní výklad nastolil mimo jiné jeden z centrálních problémů kvalitativního přístupu: jak sladit výhody participace na životě zkoumaného prostředí s požadavkem jistého odstupu vůči hodnotové orientaci vlastní zkoumané kultury.

R. Šmíd (Ústav pro výzkum kultury, Praha) spolu s D. Bártovou (Výzkumný ústav obchodu, Praha) informovali o vývoji a současných možnostech využití fotografie při studiu sociální reality. v souvislosti s rozlišením fotografie sociálně kritické, sociologizující a sociologické (vyhotovené přímo jako součást výzkumu) bylo prezentováno množství sociálně výmluvného fotografického materiálu. Účastníci semináře měli možnost se přesvědčit, že fotografie, která zdánlivě pouze reprodukuje realitu, je ve skutečnosti dílem abstrakce, jež má schopnost zprostředkovat nový pohled na jevy zkoumané jinými sociologickými technikami.

Příspěvek R. Marady (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se zabýval pojetím kvalitativních a kvantitativních přístupů u Karla Mannheima. Referent se soustředil na analýzu problému generací z roku 1928, aby na ní dokumentoval pojetí metody u Manheima. V této souvislosti byl dotčen problém objektivitu poznání dosahovaného kvalitativními přístupy. Na příkladu předávání vědění mezi generacemi byla otevřena významná otázka kontinuity a diskontinuity sociálního poznání reagujícího na proměňující se sociální realitu.

J. Keller (katedra sociologie, Brno) se zabýval rozporem mezi teoretickou nezbytností a praktickou problematičností použití biografické metody v historické sociologii. Na příkladu analýzy vývoje organizace státní správy poukázal na nutnost komplementárního přístupu k sociálním jevům. Vnější pohled na fungování sociální reality by měl být neustále konfrontován se snahou uchopit perspektivu těch, kteří svým jednáním tuto realitu vytvářejí. V opačném případě hrozí, že historická sociologie nepřekročí omezenou úroveň funkcionální analýzy.

M. Suchánková (Ústav pro výzkum společenského vědomí ČSAV, Brno) se zabývala možnostmi využití kvalitativní analýzy v sociologii náboženství. Dosavadní kvantitativní postupy nedoceňují například tendence ke zniternění a individualizaci náboženských postojů. Referentka doporučuje více využívat zejména techniky hloubkového rozhovoru a otevřených otázek, což umožní více se zaměřit na problematiku vlastní motivace, a tedy přejít od pouhého popisu rozložení náboženského citění k analýze jeho vnitřních zdrojů.

Z. Kusá (Ústav filozofie a sociologie SAV Bratislava) nastínila různé přístupy k analýze životních příběhů. Objasnila přitom zásadní rozdíly mezi přístupem etnografickým (sociologizujícím) a narativním. V této souvislosti se zabývala různou vhodností použití formální a rétorické logiky při analýze. Z výkladu vyplynul požadavek stavět explikace společenských věd nikoli na logice přítomné v matematickém typu usuzování, nýbrž na logice zdůvodňování a argumentace obsažené například v postupech právní vědy.

J. Herzmann (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) seznámil přítomné s některými metodologickými problémy výzkumu veřejného mínění, a to právě v souvislosti s možnostmi použití kvalitativních metod. Zde doporučil soustředit pozornost například na pozorování chování lidí v masových akcích, na typologii mluvčích veřejného mínění v různých jeho oblastech, na rozlišení tvůrců a mluvčích veřejného mínění a podobně. Cílem podobného zjišťování je doplnit popis momentálního stavu veřejného mínění o širší souvislosti kauzálního charakteru.

J. Alan (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Praha) rozlišil různé roviny biografické metody. Kromě vcelku tradičního zkoumání soustředných kruhů obklopujících jedince v podobě rodiny, komunity a širších sociálních struktur, vypovídá biografická metoda o světě každodennosti, a to s jistou rezignací na abstraktnější generalizace. Konečně nejnovější způsob použití této metody klade důraz na pohled samotných zkoumaných jednotlivců, kteří strukturují svět z vlastní perspektivy. Trvalým úkolem přitom zůstává integrovat poznání jedince s poznáním širších sociálních souvislostí, což teprve umožní překonat jednostrannosti obou přístupů.

J. Šanderová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) informovala o metodologických problémech spojených se získáváním dat pomocí hloubkových rozhovorů. Stejně problematice se věnoval ve svém vystoupení rovněž L. Falfan (Ústav pro filozofii a sociologii SAV, Bratislava). V prvním z výzkumů byl sledován způsob, jímž práce mimořádně exponovaných vědeckých pracovníků ovlivňuje jejich rodinný život. Druhý z obou výzkumů zachycuje sociálně kulturní proměny slovenské vesnice a v této souvislosti si

všímá motivace mladých lidí, kteří se účastní aktivně života folklórních skupin. Spojujícím prvkem obou výzkumů byly problémy plynoucí z propojení kvantitativních metod s přístupy kvalitativními.

J. Kabele (Ústav sociálního lékařství, Praha) zdůraznil primát obsahového zaměření a odvozenost významu různých způsobů zpracování. Vyzvedl možnosti plynoucí z teorie životního cyklu pro interpretaci dat získaných analýzou osobních životopisů. Informoval rovněž o možnostech propojení kvalitativních a kvantitativních přístupů v oblasti klinické sociologie, konkrétně při výzkumu chronicky nemocných dětí a jejich rodin.

Metodologickým otázkám osvětlování problémů pacientů byl věnován rovněž příspěvek Z. Kučery (Výzkumný ústav psychiatrický, Praha). Referent se věnoval především rozboru teoretických i praktických zdrojů rodinné terapie. Když charakterizoval současný stav v této oblasti, konstatoval mimořádný význam intervence ideí výzkumníka do výsledné podoby prezentace sociální reality, tedy konkrétně podíl výzkumníka na výsledné konstrukci obrazu rodiny, která je předmětem terapie.

J. Jaroš (Ústav sociálního lékařství, Praha) hovořil o výzkumu prováděném ve Dvoře Králové nad Labem, jenž zjišťoval, nakolik plní místní zoologická instituce své výchovné a osvětové poslání. Zabýval se přitom problémy vyplývajícími ze souběžného použití řady různorodých technik (například klasický dotazník, hloubkový rozhovor, kreslená anketa a pozorování, spolu s foto- a videodokumentací) a obtížemi doprovázejícími vysvětlení založené na jejich vzájemné kombinaci.

M. Čakrt (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky) referoval o poznatcích získaných sociology provádějícími poradenství pro vedoucí pracovníky průmyslových podniků. Setkání tohoto typu, jejichž primárním cílem bylo formování účelově stmelných týmů vedoucích pracovníků, posloužilo zároveň jako vhodný terén pro realizaci hloubkového a longitudinálního výzkumu sféry podnikového řízení.

L. Musil (Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV, Ostrava) se zabýval některými metodologickými souvislostmi výzkumů hornických kolektivů prováděných technikou standardizovaného rozhovoru. Pozornost soustředil zejména na problémy spojené s kategorizací odpovědí, na jejíž úspěšnosti do značné míry závisí možnost výzkumníka zmapovat společné momenty spojující množství jinak těžko souměřitelných výpovědí. Respektování zvláštností kultury, v níž je výzkum prováděn, je nezbytnou podmínkou jeho úspěšnosti, je předpokladem k tomu, aby nutná zjednodušení, k nimž výzkumník sahá, nevedla k nadměrnému zkreslování závěrů, k nimž dospívá.

Jednotlivé příspěvky diskutované na semináři tvořily různorodou mozaiku pohledů, což umožňovalo dotýkat se těchto skutečností střídavě z různých perspektiv. Mnohost pohledů byla zaručena samotným složením zúčastněných, členů různých sekcí Československé sociologické společnosti. Podobné vzájemné obohacování stanovisek se předpokládá i na dalších plánovaných setkáních, jejichž obsahové zaměření bylo na schůzce předběžně dohodnuto.

Jan Keller, Daniela Špešná

Mezinárodní seminář o kvalitativních metodách

Kvalitativní metody prožívají posledních několik let v rámci sociologie renesanci. Lze je nejspíše vymezit negativně, tj. jako metody, které se neopírají o tzv. hromadná data a jejich kvantitativní (především statistické a automatizované) zpracování. Na rozdíl od metod kvantitativních jde vždy o značně individualizovaný, nestandardní nástroj, jehož konkrétní podoba je přizpůsobena určitému výzkumnému cíli. Zřídka se tak setkáváme s konkrétními návody (typu „kuchařských knih“), jichž dnes v oblasti kvantitativní analýzy existuje jen těžko přehlédnutelná řada. Tato skutečnost také byla jedním z důvodů, které vedly k uspořádání mezinárodního semináře (výzkumníků z evropských zemí) na téma *Metody studia proměn způsobů života* (doslovně přeloženo „forem života“). Hlavním cílem semináře bylo umožnit odborníkům přistupujícím k sociální realitě spíše z kvalitativního hlediska výměnu zkušeností získaných v rámci konkrétních výzkumů a diskusi o detailech, které se obvykle v knihách či časopisech neuvádějí.

Pořadatelem semináře bylo *Evropské koordinační centrum pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách*, známější spíše pod zkráceným názvem Videňské centrum. Iniciátorkou a vůdčím duchem

celé akce byla švédská socioložka Ulla Bjørnbergová. Seminář se konal na ostrově Lidingo v těsné blízkosti Stockholmu ve dnech 4.–6. října 1989. Zúčastnilo se ho 25 odborníků z 12 evropských zemí. Převážně šlo o sociology, byli zde ovšem i psychologové, antropoložka, etnograf a nechyběl ani lékař. Celkem bylo předneseno 16 referátů. Každému z nich byla vymezena zhruba hodina času (vystoupení autora, předem zadaný komentář a diskuse). Aniž bych přeháněla, musím konstatovat, že všechna vystoupení byla velmi zajímavá, ať už z hlediska použité metodiky nebo výzkumného záměru a získaných výsledků, či z obou hledisek. Diskusi však bylo vzhledem k zaměření semináře a nepříliš velkému časovému rozsahu třeba přísně omezit na metodologické problémy, což nebylo vždy jednoduché. Především to vyžadovalo od účastníků velkou disciplinovanost.

Z hlediska výzkumného zaměření byl seminář orientován na studium proměn ve způsobech a formách, jimiž jednotlivci přizpůsobují své jednání a přístup k řešení problémů každodenního života. Tematicky byl rozčleněn do tří základních bloků. První z nich měl lakonický název: *Biografické metody* a zahrnoval tyto příspěvky:

E. Hoerningová (Ústav M. Planca pro výzkum vzdělání, Západní Berlín): *Biografické poznatky: Životní zkušenosti jako předpoklad života*

J. P. Roos (Ústav pro sociální politiku, Helsinská univerzita): *Život, příběh, společnost: Metodologický Bermudský trojúhelník?*

M. Prawda (Sociologický ústav Polské akademie věd): *Sociální podmínky procesů biografických metamorfóz*

M. Gullestadová (Trondheimská univerzita, Norsko): *Od proměn v čase k hledání jednoty prostoru: transformace každodenního života norského lidu*

Z. Karpati (Sociologický ústav Maďarské akademie věd): *Dějiny, individuální biografie a komunikace. Několik poznámek.*

Zatímco první dva příspěvky měly čistě teoreticko-metodologický charakter, zbývající tři referovaly o konkrétních výzkumech a nesly výraznou národní pečeti. Příspěvek M. Gullestadové byl zajímavý především z věcného hlediska – podrobně popisoval rodinný život v současném Norsku. *Polský příspěvek* reflektoval události v Polsku začátkem osmdesátých let a jejich odraz v individuálním životě. Na příkladu jedné biografie dokumentoval, jak konkrétní společenská (masová) změna vedla k biografické metamorfóze. Pojem biografická metamorfóza zavedl současný západoněmecký sociolog F. Schütze. Označuje systematickou změnu schopností individua prožívat události a jednat. Během této proměny je uvolněn tvořivý potenciál, který u sebe jednatel zpravidla nepředpokládá, což pak většinou vede k reinterpretaci vlastní osoby, sociální reality a životních plánů.

Druhý tematický blok měl název: *Proměny způsobů života v lokálních komunitách* a zahrnoval pět příspěvků:

M. Bäck-Wiklundová (Oddělení sociálního výzkumu Gothenburgské univerzity, Švédsko): *Analýzy životních stylů: konkrétní zkušenosti*

S. Hantová (Oddělení sociologie venkova Univerzity zemědělských věd, Maďarsko): *Využití biografií při studiu dějin komunity*

L. Cooperová (Poradní centrum pro výzkum komunit, Londýn): *Dobrovolné organizace jako zprostředkující článek mezi jednotlivci a státem: některé metodologické problémy*

M. Burgosová (Vysoká škola společenských věd, Paříž): *Řád a nedostatek řádu: Čtvrtí, ulice a dům. Analýza autobiografických rozhovorů*

J. Brannenová (Ústav pro výzkum vzdělání při Londýnské univerzitě): *Rodiny ekonomicky aktivních manželských párů v období raného rodičovství: některé metodologické postřehy.*

Nelze se alespoň krátce nezmínit o příspěvku S. Hantové, která informovala o dlouhodobém monografickém výzkumu historie jedné venkovské lokality opírajícím se o analýzu historických dokumentů a biografické rozhovory. Příspěvek byl velmi zajímavý z věcného hlediska a imponantní z hlediska metodologické náročnosti, neboť S. Hantová jej realizuje pouze vlastními silami.

Mimofádnou pozornost vzbudil příspěvek M. Burgosové, která se sice věnuje především sociologii literatury, ale její odborný zájem je zřejmě daleko širší. Referovala o svém výzkumu, jehož cílem byl monografický popis historie (zhruba od 20. let tohoto století) jedné pařížské čtvrti. Jako celá řada ostatních referujících (zejména však Hoerningová, Roos a Bäck-Wiklundová) i ona se snažila vyrovnat s problémem validity biografických výpovědí, kterou například zpochybňuje zřejmá snaha lidí „vypointo-

vat“ vlastní život, dát mu vnitřní logiku i tam, kde není, atd. Burgosová dospěla k závěru, že tento problém lze celkem s úspěchem překlenout výběrem vhodného kontextu biografie. Ve svém výzkumu zvolila za kontext místo bydliště („Vyprávějte mi o tomto domě, ulici, čtvrti“). Místo bydliště pak chápe jako dvě sociální sféry: budova (vertikální časoprostorová realita) a ulice (horizontální časoprostorová realita). Výrazně fenomenologicky orientovaná analýza a interpretace propracovaná do jemných detailů byly předloženy poměrně komplikovaným, nicméně elegantním jazykem.

Mému vlastnímu názoru na možnosti a meze kvalitativních metod byl velmi blízký příspěvek J. Brannenové. Chápe totiž kvalitativní přístup jako rovnocenného „partnera“ kvantitativní analýzy. Ve svém výzkumu kombinovala oba typy metod s důrazem na statistickou analýzu. Zároveň se však zajímala o to, jakým způsobem si zaměstnané mladé matky utřídí zkušenosti a definují své představy a názory. V tomto ohledu se opřela o fenomenologický přístup. Oba typy metod použila již ve fázi sběru dat. Šlo totiž o kombinaci hloubkového rozhovoru s dotazníkovým šetřením. Záznamy rozhovoru, respektive jejich část, byly zpracovány jak kvalitativně, tak kvantitativně (záznamy byly nejprve převedeny do standardizované podoby). Ve svém vystoupení se J. Brannenová podrobně věnovala situaci, kdy si „kvantitativní“ a „kvalitativní“ data odporují. Podle jejího názoru k takové situaci dochází tehdy, nekoresponduje-li teorie s daty. Jinými slovy, byl-li problém (či některý jeho aspekt) nevhodně konceptualizován, což pak vedlo i k výběru nevhodné metody.

Uvedla tři „protimluvy“, s nimiž se v rámci svého výzkumu setkala. Stručně je lze shrnout do konstatování, že dotazované mladé zaměstnané matky doposud jednají v rámci „tradičního“, patriarchálního pojetí rodiny, ačkoli deklarují moderní, demokratické pojetí. Po zjištění, že soubor byl tvořen především ženami s vyšším vzděláním (odborné a řídící pracovnice) se mi nutně vybavila podobná zjištění, ke kterým dospěl I. Možný v našich podmínkách (viz jeho práce *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*).

Zjištění tohoto druhu lze podle mého názoru vysvětlit mimo jiné skutečností, že v „rychle se měnící společnosti se často setkáváme s rozdíly mezi tím, co se říká a co se skutečně dělá. Jen si zkuste představit situaci, kdy v denní praxi dochází k větším změnám, než v rozhovoru lidé přiznají“. Těmito slovy zakončila své vystoupení věnované různým „zálužnostem“ kvalitativního přístupu M. Bäck-Wiklundová.

Podobně i v třetím bloku nazvaném *Práce, vzdělání a kariéra* poukazovali referující na zrádnost hloubkových rozhovorů. Nejprve však přehled prezentovaných prací:

H. R. Vetter (Německý ústav pro výzkum mládeže, Mnichov): *Proces modernizace a sociální diferenciacce jakožto výzva biografickému přístupu*

A. J. de Regtová (Sociologický ústav, Amsterdam): *Peníze v rodinných vztazích: Vzájemná závislost studentů a jejich rodičů*

I. Chompalov (Sociologický ústav, Sofie): *Životní cyklus vědeckých komunit: diskursivně-analytické hledisko*

E. Todorova (Sociologický ústav, Sofie): *Proměny pojetí ženy v současném Bulharsku*

J. Alan (Výzkumný ústav sociálního rozvoje, pobočka Praha), J. Šanderová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha): *Pracovní a rodinný život vědeckých pracovníků: biografické rozhovory*

L. Öjesjö (Státní psychiatrická stanice v Liköpingu, Švédsko): *Alkoholismus v životním příběhu*.

K výrazně metodicky reflexivním příspěvkům patřilo v této části vystoupení A. de Regtové. V souvislosti s výzkumem, který uskutečnila, se zamýšlela nad validitou získaných informací. Upozornila na nezbytnost odlišovat slova od činů, ideologii od reality a společensky žádoucí názory od skutečného mínění. Ona sama se proto zajímá nejen o to, co lidé říkají, ale také o to, co skutečně dělají. Naproti tomu H. R. Vetter vyjádřil přesvědčení, že biografické metody – na rozdíl od tzv. objektivních metod – se snaží odhalit celou pravdu o strukturu sociální a biografické reality. Ve svém příspěvku pracoval se třemi základními pojmy: životní cyklus (institucionalizovaná „část života“), individuální životní příběh (individuální „část života“) a biografie (individuální zprostředkování a hodnocení života). Biografickou metodu považuje Vetter za zvláště vhodnou při studiu moderní industriální společnosti s jejím širokým spektrem hodnot, typů pojetí času a sociálních realit.

Jeden celý večer byl věnován objektivní hermeneutice. R. Zoll (Brémská univerzita) nás nejprve krátce seznámil se smyslem a hlavními zásadami této metody. Jde o interpretativní metodu, jejímž cílem je odhalení významových struktur (latentních i manifestních). Vychází se z předpokladu, že v biografickém záznamu není nic náhodného a vše má svůj smysl a význam, přičemž objektivně má každá věta významů

několik. Konkrétní průběh interpretace se opírá o známou pravdu, že více očí více vidí. Interpretace proto probíhá ve skupině (nejlépe 6–12 lidí). Postupuje se po malých segmentech textu (velmi často větu po větě) bez znalosti následujícího textu. Během celého procesu má ve skupině ve vztahu k interpretaci dané biografie dojít ke konsensu. S touto metodou se lze také setkat pod názvem intersubjektivní hermeneutika. R. Zoll jí použil například při analýze rozhovorů s dělníky, jejímž cílem bylo vymezení základních typů pracovní orientace. Pomocí typologie vymezené na základě intersubjektivní interpretace části získaného materiálu pak výzkumný tým zpracoval zbývající rozhovory.

Po tomto stručném úvodu jsme přikročili k praktické ukázce či výcviku, tj. k intersubjektivní interpretaci jednoho z rozhovorů uskutečněného v rámci výzkumu J. Brannenové. Vlastní proces interpretace je zábavný, zajímavý a inspirativní, posléze však únavný, protože velmi zdlouhavý. Nebylo by jistě seriózní vynášet na základě takto letmého seznámení s metodou hodnotící soudy. Nemohu se však ubránit pochybnosti, zda konečný výsledek (interpretace daného textu, případně nějaká typologie apod.) je vždy srovnatelný s vynaloženou námahou. Nebo jinými slovy, zda by se k témuž výsledku nedalo dospět na čas, síly a počet zaangażovaných lidí méně náročnější cestou.

Po skončení semináře se všichni účastníci shodli, že akce sice byla značně vyčerpávající, nicméně však zajímavá a především velmi užitečná. Zároveň jsme vyjádřili naději, že nebyla akcí tohoto druhu poslední.

Jadwiga Šanderová

Mezinárodní zasedání sociologů náboženství

Ve dnech 21.–25. srpna 1989 se ve Finsku, v Helsinkách, v prostorách filozofické fakulty Helsinské univerzity uskutečnila XX. výroční konference *Mezinárodní společnosti sociologie náboženství* (International Society for the Sociology of Religion, dále ISSR, či Société Internationale de Sociologie des Religions, SISR), která byla věnována čtyřicetiletému výročí existence této organizace. Ústřední téma konference znělo *Právo, stát a náboženství* a této problematice byla věnována tři plenární zasedání. Nešlo však o tematiku jedinou, protože na jednáních celkem 21 výzkumných a tematických skupin byla diskutována další rozličná témata, která na ústřední moto konference navazovala jen volně, a mnohdy vůbec ne.

Mezinárodní společnost sociologie náboženství se až do konání XX. konference nazývala *Mezinárodní konference sociologie náboženství* (International Conference for the Sociology of Religion ICSR či Conférence Internationale de Sociologie des Religions, CISR, dále jen ICSR) a na půdě Evropy představuje jedinou reprezentativní mezinárodní společnost sociologů daného oboru. Společnost se začala formovat v roce 1948, kdy belgický profesor J. Leclercq shromáždil 15 profesorů a výzkumných pracovníků: Belgie, Francie a Holandska, aby si vyměnili zkušenosti a informace o výuce sociologie na různých evropských univerzitách z hlediska specifík svých zemí a rozebrali výzkumné metody sociologie náboženství. Potřeba další výměny názorů a stálých kontaktů vedla poté k založení „La Conférence Internationale de Sociologie Religieuse“ (3. 4. 1948). Další konference byla svolána na rok 1949 a v následujících letech se scházela pravidelně každý druhý rok v různých městech Evropy.

V prvním období, které trvalo do X. konference v roce 1969 v Římě, se nerozvíjela sociologie náboženství, ale náboženská sociologie (sociologie religieuse), která v této době sloužila zájmům katolické církve. V průběhu prvního desetiletí své existence se společnost potýkala s řadou problémů, které spouštěly spory o jejich proměnách v budoucnu. Šlo především o závažný spor o to, zda má být tehdejší náboženská sociologie založena na ryze teologických východiscích (názor prof. N. De Voldera) nebo má být také empirickou sociologickou disciplínou. Ani v táboře sociologů upřednostňujících empirickou stránku sociologie však neexistovala jednota a byly vedeny diskuse o tom, zda se má empirické studium zaměřovat pouze na sociální formy náboženského života (tj. na organizace, náboženské obřady apod.), nebo brát také v úvahu vazby mezi širšími strukturami, což znamená zkoumat vazby náboženských struktur se sekulárními institucemi a skupinami (např. se sociálními třídami apod.). Jádro sporu tehdy spočívalo v odlišných názorech na to, zda využívat studium objektivních dat o náboženském životě, jako jsou rituály, zákony apod., což byl názor, který razil především G. Le Bras, jehož hledisko ve

vývoji ICSR převážilo. Sociologický přístup k předmětu však zůstával i nadále vázán na náboženské přesvědčení a v prvním desetiletí existence ICSR byl výzkum určován především církevními potřebami a navíc byl prováděn pouze katolíky.

Z tohoto prvotního, nejednoznačného a diskutabilního zaměření se odvíjela celá řada obtíží, které pramenily právě z kontradikční participace kléru mezi vědci, jejichž záměry rozvíjet vědeckou, nedenominační disciplínu byly znesnadněny. Proto byla v počátečních letech své existence ICSR partikulární společností, soustřeďující se úzce na problémy církve bez návaznosti na obecnou sociologickou teorii a poznatky společenských věd obecně. Lze říci, že ještě v průběhu šedesátých let rozvíjela ICSR speciální druh sociologie náboženství – náboženskou sociologii, která byla sociologická pouze z hlediska používaných metod.

Situace se radikálně změnila na X. konferenci ICSR v roce 1969 v Římě, kdy nová generace sociologů požadovala užší návaznost na obecnou sociologickou teorii a na klasické sociologické teorie náboženství M. Webera a E. Durkheima. Diskutovány byly také zásadní změny ve Statutu ICSR, které především znamenaly eliminaci vazeb na náboženské instituce. Na jednání X. konference se rovněž velmi kriticky hodnotila „náboženská sociologie“ a současně se předkládaly nové teoretické a metodologické otázky týkající se například studia sekt, ateismu a nenáboženskosti. Většina referátů obsahovala reference na klasické práce sociologie náboženství a souběžně se objevovaly koncepce nové (P. Berger, T. Luckman).

Další vývoj společnosti ve směru jejího „zvědeckění“ ovlivnili zásadním způsobem její čelní představitelé: generální tajemník J. Verscheure (1969–1985), prezidenti B. Wilson (1971–1975) a D. Martin (1975–1983). Stávající prezident společnosti K. Dobbelaere a generální tajemník R. Campiche v nastoleném trendu pokračují do současnosti. Od jednání X. konference v Římě se ICSR označuje za čisté vědeckou společnost, která sdružuje sociology zajímající se o vývoj náboženství a sociologii náboženství, a to bez ohledu na jejich denominační a světonázorové zaměření, které je dnes pro činnost této organizace irelevantní, podobně jako vazby na církevní organizace.

Společnost má téměř 400 členů z mnoha zemí světa. Je tvořena především sociology; filozofové a teologové jsou v naprosté menšině. V Evropě představuje tato organizace jedinečnou internacionální organizaci, umožňující interetnický a tím rovněž internáboženský srovnávací výzkum s cílem prozkoumat a pochopit náboženský fenomén v jeho komplexnosti. Ve svém úsilí a činnosti je porovnatelná s obdobnými světovými organizacemi, jako je Společnost pro vědecké studium náboženství, USA (The Society for the Scientific Study of Religion) nebo Asociací sociologie náboženství, USA (The Association for the Sociology of Religion). Společnost vytváří značný prostor pro věcnou diskusi, která je otevřená vůči rozmanitým interpretacím náboženství.

Výroční XX. konferenci Mezinárodní společnosti sociologie náboženství (1989) zahajoval předseda finské vlády H. Holkeri, který přednesl referát s názvem *Základní hodnoty finské společnosti*. Mezi něž zařadil finský jazyk, geografické a klimatické charakteristiky země, kulturní a sociální homogenitu národa a historii Finska. Také další vystoupení prvního dne jednání, které řídil T. Lampinen (Helsinská Univerzita), se dotýkala problematiky života Finska. Zevrubnou informaci o vývoji a stávajícím postavení evangelické luteránské církve ve státě jako dominující církve poskytl J. Sihvo (Univerzity of Helsinki), zatímco N. G. Holm (Abo Akademi) ve svém vystoupení srovnával postavení náboženských denominací v různých oblastech Finska a konfrontoval jejich soudobé charakteristiky s koncepcí sekularizace D. Martina a jeho tzv. skandinávským modelem.

Plenární zasedání, které následující den řídil B. Wilson (All Souls College, Oxford) bylo zaměřeno na vyhodnocení čtyřicetileté činnosti společnosti od jejího vzniku až k soudobým proměnám (E. Poulat, Centre National des Recherches Sociales, Paris). V referátu *Sociologie náboženství 1945–1989* seznámil J. Beckford (Loyola University, Chicago) s hlavními organizacemi, časopisy, tématy, pojmy, teoriemi a dalšími významnými otázkami, které jsou se sociologií náboženství tohoto období spjaty. V závěru svého šlektivního a analytického přehledu poukázal na dnešní rozporuplnost a soutěživost sociologických teorií uvnitř této disciplíny. Koreferáty připravili E. Allart, president Akademie věd, Finsko a T. K. Oommen, J. Nehru University, Indie.

V odpoledních hodinách probíhala jednání 5 tematických sekcí a 3 výzkumných skupin, v nichž byly diskutovány vybrané otázky státu, práva a náboženství, problematika teorie a metod sociálních věd o náboženství, otázky náboženské příslušnosti a identifikace, využívání „images“ v různých náboženských kulturách a vztahu náboženství a modernity.

Téhož dne zasedala také výzkumná skupina *Náboženství a společnost ve východní Evropě*, kterou řídil E. Pace (Università di Padova) a v níž odeznělo 8 referátů zaměřených na rozličné problémy sociologie náboženství v té které zemi. Jednání zahajovala M. Suchánková (Ústav pro výzkum společenského vědomí ČSAV, Brno) referátem „Česká sociologie náboženství: její vývoj a hlavní rysy“, v němž nastínila vývoj české sociologie náboženství jako teoretické disciplíny od přelomu století do druhé světové války a od poválečného vývoje do současnosti. Charakterizovala ji jako empirickou disciplínu rozvíjející se především v referenčním rámci sekularizace. N. Tomka (Institute for mass-communication, Budapest) se zaměřil na rozbor funkcí sociologie náboženství a jejich společenskou podmíněnost v socialistických zemích střední Evropy. Vymezil 5 základních funkcí sociologie náboženství, jimiž jsou: 1. eliminace ideologické polarizace a rozvoj sociální integrace, 2. stimulace k sociální a kulturní změně, 3. posilování autonomie společnosti, 4. kritická funkce a 5. optimalizace náboženského systému. Všechny uvedené funkce sociologie náboženství v socialistických zemích závisí podle autorova názoru na společenských a politických vztazích daleko více, než je tomu v zemích západní Evropy. Mezi dalšími referujícími vystoupil M. Kersevan (Univerzita E. Kardelja, Ljubljana, Jugoslávie), který analyzoval názory jugoslávských studentů na náboženství a marxismus. Polskou sociologii náboženství zastupovala J. Slominská (Akademia Teologii Katolickiej, Varšava), která seznámila se sociologickými charakteristikami života různých náboženských skupin, a E. Firlitová (Szkola glowna planowania i statystyki, Varšava, PLR), která v referátu o funkcích katolické farnosti v místní komunitě poukázala na fakt, že církev a farnosti se v průběhu osmdesátých let intenzivněji zapojovaly do celé řady nenáboženských funkcí. Uvedla, že se jednalo o činnosti, které by za podmínek stabilního sociálního a politického systému a normálně fungující ekonomie zabezpečovaly instituce světské. Mezi dalšími vědci ze socialistických zemí vystoupili J. Szantó (Social Science Informatics Center, Budapest) informující o metodologických aspektech výzkumu náboženství (log-lineární analýza). A. Molnár (Univerzita Budapest) se zmínil o třech typech religiozity z hlediska vlivu náboženství na každodenní život. Rozlišoval a) typ náboženský, b) rétorický a c) formální. F. Flere (Univerzita Novi Sad) rozebíral vztah náboženství a modernity v Jugoslávii (ve Vojvodině). Poukázal na skutečnost, že „tradiční“ religiozita není součástí tradičního životního názoru chápaného jako postojový syndrom, což otevírá diskusi o pravděpodobnosti výskytu nového – dle autorova názoru zřejmě postmoderního – typu religiozity souvisejícího s podmínkami sociální krize. Jednání výzkumné skupiny „Náboženství a společnost ve východní Evropě“ bylo doprovázeno bohatou diskusí a zájmem vědců z nesocialistických zemí, jakož i pozorností finského tisku.

Značnou pozornost připoutala také výzkumná skupina *Teorie a metody sociálních věd o náboženství*, která se zaměřovala jednak na tradiční metodologické problémy (např. strukturu dotazníku a její dopady na empirické výsledky), jednak se otevírala diskuse o nových metodologických přístupech. Důraz byl kladen na kvalitativní analýzu fenoménu náboženství (R. Cipriani, Univerzita „La Sapienza“, Řím) a na výzkum významových systémů (H. A. Hilhorst, Univerzita Utrecht).

Ve výzkumné skupině *Náboženská příslušnost a identifikace* byla diskutována velká škála problémů, jako například projevy sounáležitosti členů různých náboženských skupin v Polsku (J. Slominska), sňatečnost mezi luterány a ortodoxními ve Finsku (V. Huotari, University of Helsinki), otázka budoucnosti britského náboženství (G. Davieová, University of Exeter), náboženství a sociální pluralismus v Lisabonu, denominalismus jako etnicita v Americe a další.

Plenární zasedání probíhající ve středečních dopoledních hodinách (23. 8.) bylo věnováno modelům státní regulace náboženství v různých částech a státech světa. Ve vystoupení 5 významných vědců z různých zemí byly rozebírány otázky paradoxů a proměn vztahů státu a církvi v Kanadě, ve Skandinávských zemích, ve východní Evropě a Nigérii. Velké pozornosti se těšil zejména referát R. Fenna (Princeton University), který analyzoval premoderní náboženství v postmoderní společnosti.

Čtvrtý den konference (24. 8.) probíhala jednání 8 tematických a výzkumných skupin zaměřujících se na problematiku individualismu a solidarity, na problémy sekt a nových náboženských hnutí, sekularizaci, na souvislosti mezi sociální změnou a náboženskou změnou, na vztahy náboženství a státu, rituály a náboženské praktiky a náboženský život poválečné generace. Velmi rozsáhlá a bouřlivá diskuse probíhala ve výzkumné skupině o sekularizaci, kterou řídil K. Dobbelaere (Katholieke Universiteit, Leuven). Sociální změny, historii a náboženství jako tradici rozebírala S. Sundbacková (Abo Akademie), která poukazovala na nedostatečnost sekularizační teorie při kauzální a explanační analýze sociální (náboženské) změny. K vysvětlení náboženského tradicionalismu doporučuje využívat více teorii kultury.

Podobné stanovisko zastával B. R. Mariante (Stonehill College, N. Easton), který prosazoval teorii sociálně kulturního pluralismu jako alternativní teorii, která – na rozdíl od teorie sekularizace – je s to postihnout postavení náboženství v soudobém světě. Také W. H. Swatos (Silvis) argumentoval, že skutečnost světového náboženského oživení vyžaduje nové promýšlení pojmu sekularizace, což si současně vyžádá novou konceptualizaci pojmu „náboženství“. Na spletité vztahy mezi modernitou společností a sekularizací upozorňoval A. Grumelli (Pontifica Universita Urbaniana, Řím), který vyslovil názor, že chceme-li pochopit plně modernizaci, musíme od pojmu sekularizace ustoupit. V průběhu jednání výzkumné skupiny o sekularizaci se ukázalo, že se jedná o mimořádně složité téma, které bude i v budoucnu patřit mezi nejdiskutovanější odborné problémy.

K zajímavým tématům XX. konference ICSR patřila problematika víry a postmodernismu v Quebecu (skupinu řídil R. Lemieux, Universita Laval, Quebec) a problematika proměn náboženského života poválečné generace (skupinu řídil D. Roozen, Hartford Seminary, Hartford). Cílem skupiny bylo analyzovat dramatické změny hlavních institucionálních náboženských tradic v procesu modernizace soudobé západní společnosti a sledovat, jak sociální a kulturní změna probíhající v západní společnosti od druhé světové války nově tvarovala náboženský život poválečné generace. V panelové diskusi, v níž referovali J. W. Carroll (Hartford Seminary, Hartford), W. C. Roof (University of Massachusetts), S. Sundbacková (Abo Akademi), E. Barkerová (London School of Economics), D. Hervieu-Légerová (Centre National des Recherches Sociales, Paříž), K. Dobbelaere (Katholieke Universiteit, Leuven) a L. Laeyendecker (Rijksuniversiteit of Leiden), bylo poukázáno na zvláštnosti tohoto vývoje v jednotlivých zemích, kde je jednotlívým jmenovatelem snižující se zájem poválečné generace o tradiční náboženství. Zazněly současně informace o zapojení mladé generace do nových náboženských hnutí a o zakládání tzv. „emocionálních“ náboženských komunit (např. ve Francii).

Jednání posledního dne XX. konference završilo plenární zasedání na téma *Náboženství a média*, které řídila E. Barkerová (London School of Economics). Rozsáhlý referát přednesl J. K. Hadden (University of Virginia, Charlottesville), který referoval o americkém televangelismu a jeho globalizaci. Rozebíral historii televangelismu, jeho institucionální bázi (lokální a mezinárodní organizace), evangelizační cíle a otázky účinnosti vysílání náboženských pořadů. Japonský sociolog Y. Abe (Aichigakuin University, Japonsko) se zabýval různými formami komunikace (privátní, veřejná) a upozornil na skutečnost, že v japonském pojetí odluky církve od státu se náboženství řadí do privátního sektoru. Masová média jsou naopak v japonské společnosti chápána jako veřejná sféra, což vedlo k tomu, že pokus amerického televangelismu proniknout do japonského prostředí nebyl úspěšný a nenalezl následovníky. Problematickou náboženství v „televizní éře“ se zabýval G. Guizzardi (Università di Padova), který obecně rozebíral role náboženství v postsekularizované společnosti, v níž má televize významné místo. Uváděl, že televize přispívá k vytváření kolektivní identity. Pomocí analýzy cest papeže Jana Pavla II. pak ukázal, že toto masové médium vytvářelo typickou narativní strukturu a vedlo k pojetí náboženství jako soudobé narativní pohádky, v níž je skutečná krize západní společnosti odrážena symbolickou apoteózou.

XX. konferenci Mezinárodní společnosti sociologie náboženství uzavřel její stávající prezident K. Dobbelaere, který především ocenil pracovní, vědecký charakter jednání. Zdůraznil, že konference se opětovně stala místem pro výměnu názorů a poznatků o soudobém stavu náboženství ve světě a posílila pracovní kontakty sociologů z různých zemí světa.

Kromě referátů přednesených v rámci plenárních zasedání, v 15 tematických sekcích a 6 výzkumných skupinách bylo předneseno dalších 13 samostatných referátů. V průběhu konference se každodenně setkávaly lingvistické skupiny. XX. konference ISSR v Helsinkách se zúčastnilo celkem 170 sociologů z 29 zemí světa; jednacími jazyky byla angličtina a francouzština. Z průběhu konference budou vydána akta a monotematické číslo časopisu *Social Compass*, který se zaměřuje na sociologii náboženství.

Marie Suchánková

Československá sociologie pravěpodobně nikdy neměla nadbytek významných osobností. Rozhodně však jich neměla a nemá tolik, aby si mohla dovolit kteroukoli z nich, dokonce z nějakých malicherných a krátkodechých důvodů, zapomínat. Profesor dr. Vojtěch Tlustý, doktor sociologických věd, který nás navždy opustil dne 22. srpna 1989, k takovým osobnostem nepochybně patřil – svou vědeckou erudici, mimořádným vzděláním, vyříbeným jazykovým projevem a v neposlední řadě svou zakladatelskou rolí, kterou sehrál při znovuoobnovování institucionalizované sociologie na počátku šedesátých let.

Vojtěch Tlustý se narodil 5. ledna 1921 v Plzni, kde se mu dostalo solidních humanitních základů na gymnáziu. Válečná léta prožil zčásti – jako příslušník legendárního „ročníku 21“ – v totálním nasazení v plzeňské Škodovce, po osvobození vystudoval filozofickou fakultu a krátkou dobu působil jako učitel základní a střední školy na Karlovarsku. Brzy po osvobození vstoupil do komunistické strany, veden upřímným přesvědčením o nezbytnosti sociální spravedlnosti a politické svobody. Je proto přirozené, že východiskem také jeho odborného a vědeckého díla se stal marxismus, teoretický systém, který v pojetí V. Tlustého nikdy neznamenal a neměl znamenat šablonovitou a nezajímavou, šedivou doktrínu, ale otevřený, dynamický a podnětný teoretický systém, který měl svou životnost prokazovat v trvalé interakci a konfrontaci s rozvojem moderní vědy i s myšlenkovým dědictvím filozofie a sociologie minulosti. V roce 1954, kdy již působil jako asistent prof. Ludvíka Svobody, vydává V. Tlustý svou první odbornou práci, brožuru *Boj materialismu s idealismem*, která se ovšem ještě nijak nevymyká z dobového proudu popularizačních prací. Ale již v roce 1957 ve stati *Marxistická teorie poznání* a „teorie symbolů“ otvírá tehdy téma naprosto nové – problematiku znaků v procesu poznání, nadto v nepříliš vděčném a dokonce jaksi „riskantním“ kontextu polemiky s vulgární interpretací Leninovy teorie odrazu. Tlustý – a to bylo pro způsob jeho práce obecně příznačné – neváhal přechíst desítky a stovky stránek Helmholtzovy učebnice optiky z roku 1896, jen aby dodržel pravidlo informace „z první ruky“, dokázal se rychle orientovat v díle Sečenovově a Pavlovově a současně se nebál vstoupit do polemiky s takovými dobovými autoritami, jako byl G. F. Alexandrov a Todor Pavlov. Neváhá citovat tehdy málo známé logické dílo Russellovo a Whiteheadovo, a to nikoli proto, aby snad navenek manifestoval svou „vědeckou akribii“, ale prostě proto, že to pokládá za vědecky korektní a nutné. Svá filozofická studia pak zaměřuje na dvě témata, jimiž se bude z různých hledisek zabývat řadu dalších let – na téma dialektických rozporů a na problém filozofického pojetí prostoru a času (monografie *Prostor a čas* z roku 1960, 2. vydání 1963). Z těchto studií pak vytěží velké téma svého života – determinismus a zákonitost. Tlustý byl až „ortodoxním“ stoupencem deterministického pohledu na svět, zejména pak na svět sociální, a někdy, zvláště ve svém pozdním díle věnovaném znovu otázkám teorie poznání, se neubránil ani jistému mechanicismu. V každém případě ale vždycky nastoloval nová témata a nikdy nebyl ochoten jen rozehrávat partie, v nichž už bylo vlastně všechno jasné.

Snad právě to byl jeden z psychologických důvodů, který jej spolu s jeho dlouholetým přítelem Jaroslavem Klofáčem vedl k zájmu o soudobou světovou sociologii. V roce 1959 publikovali nevelkou, ale informativně velmi bohatou studii *Současná empirická sociologie* (v přepracovaném vydání vyšla v NDR v roce 1964), která bez jakékoli nadsázky znamenala podstatný zlom v uvažování o postavení sociologie v systému společenských věd u nás. Tlustý však nikdy nebyl ochoten diskutovat o „předmětu sociologie“ a vysmíval se „předmětářům“, kteří dokázali snovat nekonečné úvahy o předmětu disciplín, k jejichž reálnému rozvoji vlastně nijak nepřispěli. Tlustý s Klofáčem pochopili, že rozvoj marxistické sociologie je nemožný bez soustavné a poučené, byť samozřejmě kritické informovanosti o stavu soudobé světové sociologie. Proto vydávají v roce 1965 první svazek své *Soudobé sociologie*, práce již ve své době diskutované a nejednoznačně přijímané, ale v dějinách československé sociologie prostě neopominutelné. Tlustý se v tomto svazku věnoval zejména analýze strukturálního funkcionalismu a stratifikačních teorií, přičemž prokázal – jak se dnes lze snadno přesvědčit – až neuvěřitelnou schopnost anticipovat v obrovské literatuře to, co má naděje na další vývoj (např. koncepce, které později vyústily v sociobiologii, mertonovská revize tradičního funkcionalismu apod.). *Druhý díl* (1967), který na rozdíl od předchozího svazku není strukturován podle škol a směrů, ale je orientován problémově, se zabývá „industriálními společnostmi“ a sociálními důsledky industrializace a technického pokroku, tedy tématy dodnes navýsost aktuálními. Výsledkem ročního pobytu Vojtěcha Tlustého v USA byl *třetí svazek Soudobé sociologie*, věnovaný otázkám politického systému, který ač vysázen, již nevyšel, samozřejmě že

škodě věci, protože dodnes postrádáme jakoukoli systematickou informaci o politické sociologii, politologii a teorii politiky. Vyšlo bohužel jen několik článků na téma *autority a moci* (1968).

V roce 1975 vydává Tlustý ještě učebnicový text *Třídy a třídní boje* je spoluautorem (s Jiřím Houškou) knihy *Společnost, stát a jedinec* (1977). Pak se jako autor odmlčel, ačkoli jsou známy jeho intenzivní studijní zájmy v oblasti sociologie lékařství (působil na konci života jako pedagog v Institutu pro doškolování lékařů a farmaceutů), kritický zájem o psychoanalýzu a znovu a znovu o základní otázky gnozeologické. Na sklonku života, dříve než ho zaskočila zákeřná a nevyléčitelná nemoc, připravoval velkou studii o sociálních předpokladech a důsledcích přestavby, studii, k níž shromáždil obrovskou spoustu empirického materiálu a prostudoval neuvěřitelné množství knih a statí, ale především – dokázal celý problém situovat do širokých historických souvislostí, do kontextu dějin moderních průmyslových společností a dějin ekonomického a sociologického myšlení. Jeho dílo zůstalo bohužel nezavršeno syntézou, o níž usiloval a k níž měl všechny intelektuální a osobnostní dispozice.

Vojtěch Tlustý jako vlivný, úspěšný a oblíbený pedagog vychoval jednu generaci sociologů a ovlivnil svými pracemi ještě jednu následující. Byl vynikající a vášnivý diskutér a nesmírně vzdělaný člověk. Jeho znalosti se ani zdaleka neomezovaly na oblast humanitních věd, ale zasahovaly do umění výtvarného i hudebního a také do věd přírodních. Dávno před vznikem ekologických hnutí byl teoretickým, ale i praktickým ekologem a řadu svých záků vedl nejen ke znalosti oboru, ale i k lásce k přírodě. Byl mimořádně sečtělý, ale jeho autorita neplynula z osvojené literatury, nýbrž ze schopnosti přesvědčovat i poslechnout odlišný názor. Nesnášel předsudky nacionální nebo rasové, znal několik jazyků, byl scestovalý, ale jeho nejoblíbenějšími cestami byly nesporně každoroční návštěvy Slovenska, kde měl řadu přátel. Jako každá dynamická osobnost měl Vojtěch Tlustý některé povahové rysy, které vedly někdy k činům kontroverzním a k důsledkům někdy i značně diskutabilním. Nesnášel však pokrytce, kariéristy a pseudovědce, byla mu jaksi bytostně odporná nekulturnost, nevzdělanost a neochota či nezpůsobilost učit se od jiných. Vyjadřoval tyto své postoje někdy až příliš otevřeně, a proto pochopitelně také narážel, střetával se a někdy samozřejmě prohrával. Nikdy neusiloval o formální pocty, které mu byly spíše k smíchu, zvláště když se jimi vykazovali lidé prokazatelně málo schopní. On sám se stal v roce 1959 kandidátem věd, v roce 1957 byl jmenován docentem a v roce 1968 řádným profesorem, když byl před tím obhájil doktorskou práci ze sociologie, ostatně jako jeden z prvních u nás vůbec.

Vojtěch Tlustý odešel pro všechny, kdož se s ním po penzionování v roce 1988 stýkali, diskutovali a přeli, vlastně neočekávaně. Jeho plány a koncepčně promyšlené ideje už bohužel nebudou uskutečněny. Zůstává však úkol zhodnotit všestranně, věcně a s oním nadhledem, který nám nabízí pouze čas, dílo již definitivně uzavřené.

Miloslav Petrusek

Nová sekce Masarykovy české sociologické společnosti

V Masarykově české sociologické společnosti při ČSAV vznikla samostatná odborná *sekce sociologie zdraví a zdravotnictví*. Jejím cílem je sdružit pracovníky v oboru společenských věd a medicíny, kteří mají zájem o problematiku zdraví.

Sekce chce usilovat o rozvoj této problematiky tím, že bude přispívat ke vzájemné výměně poznatků mezi odborníky. Jedním z praktických kroků k tomuto cíli bude snaha sestavit adresář institucí, kde je rozvíjena teoretická nebo praktická činnost v oboru sociologie zdraví a zdravotnictví. Prosíme proto ty, kteří tyto informace mají, aby je laskavě sdělili na dole uvedenou adresu.

Nejbližším cílem sekce je vypracovat návrh koncepce oboru sociologie zdraví a zdravotnictví pro MZSV ČSR a položit tak základ k jeho institucionalizaci.

Zájemce o práci sekce, ale nejen sociology a lékaře, ale i psychology, demografy, pedagogy a ostatní žádáme: Přihlašte se na tuto adresu:

Masarykova česká sociologická společnost při ČSAV

sekce sociologie zdraví a zdravotnictví

Husova 4

110 00 Praha 1

tel. 2319115 l. 481

СТАТЬИ

Урбан Й.: Об исходных точках и основных чертах прогностической концепции динамики жизненного уровня	1
Хармадиова В.: Прогноз социального развития ССР до 2010 г.	13
Кабатек А.: К развитию социологии молодежи	23
Суханкова М.: Теория религиозного пробуждения в американской социологии	43
Келлер Й.: Социальное изменение в зеркале французской социологии	55
Гадерка Й.: Распад брака и регламентация развода в Великобритании	67

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Петрусек М.: Количественные или качественные методы?	75
--	----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Бескидова Л.-Тучек М.: Социальная дифференциация в материальной ситуации жителей Польши и Чехословакии	91
---	----

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Филипцова Б.: Информация о деятельности 13го научно-исследовательского комитета МСА «Социология свободного времени»	110
Богушак М., Габал И., Матею П.: Информация о деятельности 28го научно-исследовательского комитета МСА «Социальная стратификация и подвижность»	111
Гольда Д.: Информация о деятельности 34го научно-исследовательского комитета МСА «Социология молодежи»	113
Петрусек М.: Московская конференция о современной западной социологии.	114
Келлер Й., Спешна Д.: Семинар группы по количественному анализу	116
Шандерова Я.: Международный семинар о качественных методах	118
Суханкова М.: Международное заседание социологов религии	121
Петрусек М.: Памяти Войтеха Тлустого.	125
Новая секция Чешского социологического общества имени Масарика	127

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 20 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02 Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,–, roční předplatné Kčs 60,–. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskářské závody, n.p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,–.

Table des matières № 1-2/1990

ARTICLES

Urban J.: Sur les points de départ et les traits principaux de la conception pronostic du développement du niveau de vie	1
Harmadyová V.: Pronostic du développement social de la République Socialiste Slovaque jusqu'au 2010	13
Kabátek A.: Au sujet du développement de la sociologie de la jeunesse	23
Suchánková M.: Les théories du réveil religieux dans la sociologie américaine	43
Keller J.: Le changement social dans le miroir de la sociologie française	55
Haderka J.: La désintégration du mariage et le règlement de la divorce dans la Grande-Bretagne	67

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Petrusek M.: Méthodes quantitatives ou qualitatives ?	75
---	----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

Beskidová L.-Tuček M.: Différenciation sociale dans la situation matérielle des habitants de la Pologne et de la Tchécoslovaquie	91
--	----

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Filipcová B.: Information sur l'activité du 13 ^{ème} comité de recherche de l'AIS, „Sociologie du Loisir“	110
Boguszak M.-Gabal I.-Matějů P.: Information sur l'activité du 28 ^{ème} comité de recherche de l'AIS, „Stratification sociale et mobilité“	111
Holda D.: Information sur l'activité du 34 ^{ème} comité de recherche de l'AIS, „Sociologie de la jeunesse“	113
Petrusek M.: Conférence de Moscou sur la sociologie occidentale contemporaine	114
Keller J.-Spěšná D.: Séminaire de la groupe pour l'analyse qualitative	116
Šanderová J.: Séminaire international sur les méthodes qualitatives	118
Suchánková M.: Session internationale des sociologues de la religion	121
Petrusek M.: En Commémoration de Vojtěch Tlustý	125
Une section nouvelle de la Société sociologique Tcheque de Masaryk	127

Contents № 1-2/1990

ARTICLES

Urban J.: On the Sources and Essential Features of the Prognostic Conception of Living-standard Development	1
Harmadyová V.: Prognosis of Social Development in the Slovak Socialist Republic until 2010	13
Kabátek A.: About the Development of the Sociology of Youth	23
Suchánková M.: Theories of Religious Revivalism in American Sociology	43
Keller J.: Social Change in the Mirror of French Sociology	55
Haderka J.: Disintegration of Marriage and Divorce Regulations in Great Britain	67

METHODOLOGICAL COLUMN

Petrusek M.: Quantitative or Qualitative Methods ?	75
--	----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

Beskidová L.-Tuček M.: Social Differentiation in the Material Situation of Citizens of Poland and Czechoslovakia	91
--	----

NEWS AND INFORMATION

Filipcová B.: Information on the Activity of the 13th ISA Research Committee „Sociologie of Leisure“	110
Boguszak M.-Gabal I.-Matějů P.: Information on the Activity of the 28th ISA Research Committee „Social Stratification and Mobility“	111
Holda D.: Information on the Activity of the 34th ISA Research Committee „Sociology of Youth“	113
Petrusek M.: Moscow Conference on Present-day Western Sociology	114

Keller J.-Spěšná D.: Seminar of the Group for Qualitative Analysis	116
Šanderová J.: International Seminar on Qualitative Methods	118
Suchánková M.: International Session of Sociologists of Religion	121
Petrusek M.: In Memoriam of Vojtěch Tlustý	125
New Section of the Masaryk Czech Sociological Society	127

Inhalt Nr. 1-2/1990

ABHANDLUNGEN

Urban J.: Zu den Ausgangspunkten und Hauptzügen der prognostischen Konzeption der Entwicklung des Lebensstandards	1
Harmadyová V.: Prognose der sozialen Entwicklung der Slowakischen sozialistischen Republik bis 2010	13
Kabátek A.: Zur Entwicklung der Soziologie der Jugend	23
Suchánková M.: Theorien der religiösen Wiedergeburt in der amerikanischen Soziologie	43
Keller J.: Soziale Wandlung im Spiegel der französischen Soziologie	55
Haderka J.: Zerfall der Ehe und Regelung der Ehescheidung in Grossbritannien	67

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Petrusek M.: Quantitative oder qualitative Methoden?	75
--	----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Beskidová L.-Tuček M.: Soziale Differenzierung in der materiellen Situation der Bürger Polands und der Tschechoslowakei	91
---	----

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Filipcová B.: Information über die Tätigkeit des 13. ISA-Forschungskomitees „Soziologie der Freizeit“	110
Boguszak M.-Gabal I.-Matějů P.: Information über die Tätigkeit des 28 ISA-Forschungskomitees „Soziale Stratifikation und Mobilität“	111
Holda D.: Information über die Tätigkeit des 34. ISA-Forschungskomitees „Soziologie der Jugend“	113
Petrusek M.: Die Moskauer Konferenz über die gegenwärtige westliche Soziologie	114
Keller J.-Spěšná D.: Seminar der Gruppe für qualitative Analyse	116
Šanderová J.: Internationales Seminar über qualitative Methoden	118
Suchánková M.: Internationale Versammlung der Soziologen der Religion	121
Petrusek M.: Erinnerung an Vojtěch Tlustý	125
Neue Sektion der Masaryks Tschechischen Soziologischen Gesellschaft	127